Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Alena Černá

Staročeská lékařská terminologie – názvy chorob, jejich příznaků a projevů

český jazyk

vedoucí práce – prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

Praha 2005

Děkuji svému školiteli prof. PhDr. Karlu Kučerovi, CSc. za rady a připomínky.

O b s a h

I. Úvod (1)

I.1 Dosavadní bádání nad staročeskými lékařskými texty (1)
I.2 Charakter a struktura předkládané práce (5)
I.3 Primární a sekundární prameny k práci (8)
I.4 Transkripční a jiné formální zásady (9)

II. České lékařství ve čtrnáctém a patnáctém století (13)

II.1 Základní středověké terapie – léčba racionální, mechanická a okultní (13)
II.2 Lékaři v českých zemích v období středověku (22)
II.3 Neduhy a zdravotní obtíže středověkého člověka (28)

III. Nejstarší lékařská teorie – učení o humorální patologii – a její vztah k staročeskému lexiku, zejména k názvům chorob (31)

III.1 Antické počátky a vývoj ve středověku (31)
III.2 Humorální teorie v české kultuře a humorální patologie v českém lékařství (35)
III.3 Česká slovní zásoba spjatá s humorální teorií (38)
III.3.1 Staročeské názvy čtyř tělesných šťáv (38)
III.3.2 Názvy chorob vztahující se k učení o humorální patologii (40)

IV. Tvoření jednoslovných názvů chorob, jejich příznaků a projevů (45)

IV.1. Jména odvozená (45)
IV.1.1 Maskulina (45)
IV.1.1.1 maskulina se sufixem nulovým (46)
IV.1.1.2 maskulina se sufixem –ek (54)
IV.1.2 Feminina (56)
IV.1.2.1 feminina se sufixem –icě (a jeho variantami –(e)nicě a –ovnicě) (56)
IV.1.2.2 feminina se sufixem –ka (s variantami –(en)ka, –(o)vka a –ačka) (68)
IV.1.2.3 feminina se sufixem –ina (s variantou –otina) (74)
IV.1.2.4 feminina se sufixem –ost (81)
IV.1.2.5 feminina se sufixem –ota (87)
IV.1.2.6 feminina se sufixem –oba (88)
IV.1.2.7 feminina se sufixem –a (88)
IV.1.2.8 feminina se sufixem nulovým (91)
IV.1.2.9 feminina s formanty –t a –est (92)
IV.1.3. Neutra (93)
IV.1.3.1 neutra se sufixem –nie/–tie (94)
IV.1.3.2 neutra se sufixem –stvie/–stvo (104)
IV.1.3.3 neutra se sufixem –ivo (105)
IV.1.3.4 neutra se sufixem –mo (105)

IV.2 Jména složená (105)
IV.2.1 Kompozita se zadním členem deverbálním (106)
IV.2.1.1 kompozita s nulovým sufixem (106)
IV.2.1.2 kompozita se sufixem –tie (107)
IV.2.2 Kompozita s přední složkou verbální a zadní substantivní (107)
IV.3 Jména konvertovaná (107)

V. Jednoslovné názvy chorob metaforického či metonymického původu a názvy motivačně neprůhledné či nejasné (109)
V.1 Názvy vzniklé přenesením významu (109)
V.2 Názvy parazitů postihujících lidský organismus (130)
V.3 Názvy kožních chorob a jména motýlů (135)
V.4 Názvy chorob, jejichž motivační souvislosti jsou v historické češtině velmi či zcela zastřené (139)

VI. Slovní spojení vyjadřující názvy chorob (147)
VI.1 Volná spojení slov (147)
VI.2 (Relativně) ustálená slovní spojení (150)

VII. Názvy chorob cizího původu (163)
VII.1 Slova a slovní spojení citátová (165)
VII.2 Přejatá slova adaptovaná na český jazykový systém (174)
VII.3 Slovní kalky (177)

VIII. Specifické rysy sémantického okruhu staročeských názvů chorob (179)
VIII.1 Vztahy synonymní (179)
VIII.1.1 Synonymní řady stejnokořenné (180)
VIII.1.2 Synonymní řady tvořené lexémy nestejnokořennými (183)
VIII.1.3 Synonymní řady obsahující jednotky české a cizojazyčné ekvivalenty (188)
VIII.2 Polysémie (190)
VIII.3 Úloha kontextu při interpretaci staročeských odborných názvů (194)

IX. Charakter staročeské slovní zásoby označující choroby a jejich příznaky – shrnutí (199)

X. Přílohy a doprovodný aparát (205)
X.1 Zkratky (207)
X.2 Charakteristika a popis pramenů – středověkých lékařských rukopisů (209)
X.3 Použitá literatura a literatura k tématu (217)
X.4 Rejstřík názvů chorob a jejich příznaků (233)

XI. Obrazová příloha – ukázky rukopisů (247)

I. Úvod

Motto:
Medicinalia non leguntur
F. M. Bartoš, 1917[1]

I.1 Dosavadní bádání nad staročeskými lékařskými texty

Mottem této práce jsou slova, která zapsal téměř před sto lety František Michálek Bartoš. Je podivuhodné, jak staré česky psané lékařské texty zůstávají v archivech, stranou valného zájmu odborníků. Není to z nedostatku materiálu, neboť pro období středověku, v němž se konstituovaly počátky české lékařské vědy a s ní pochopitelně i české lékařské terminologie, máme k dispozici mimořádně velké množství lékařských textů. „Reprezentantem" těchto textů, o nichž bude podrobně pojednáno v příloze k této práci (viz s. 210–217), je pro tuto práci soubor lékařských památek, které zvolil pro svou materiálovou bázi *Staročeský slovník;*[2] jejich fotokopie jsou uloženy v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR.[3] Tyto památky jsou nezřídka značně rozsáhlé a dochovaly se v četných, často variantních rukopisech. Jedná se o 13 rukopisů převážně z 15. století, k nimž jsem se rozhodla připojit ještě rukopis zvaný *Vnoučkovo lékařství* (z počátku 16. století), v němž jsou obsaženy texty z minulého období. Tyto prameny jsou základem mé práce, i když jsem využívala i mnohých jiných zdrojů, o nichž se zmíním později. Na tomto místě chci poukázat na skutečnost, že v knihovnách a archivech je uchováváno mnohem více středověkých památek tohoto druhu, než bylo dosud známo a než se předpokládalo. Jsou to památky, které nejsou z různých důvodů uvedeny v katalozích rukopisů jednotlivých institucí. Dosud neprobádaným zdrojem lékařských rukopisů je zjevně Knihovna Národního muzea v Praze. Rukopisy této instituce jsou oficiálně

[1] Bartoš, F. M., *Drobné příspěvky,* Časopis musea království českého 91, 1917, s. 323.
[2] *Staročeský slovník,* Praha od 1968 (dále StčS).
[3] Informace o těchto rukopisech poskytuje mj. úvodní sešit ke zmíněnému slovníku, viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek.* Praha 1968 (dále Zkratky). Při práci jsem užívala kopie těchto rukopisů, stejně jako ostatní materiály (především lístkový archiv), které jsou v oddělení k dispozici. Vedení pracoviště děkuji za umožnění využít těchto pramenů.

evidovány jen v Bartošově katalogu,[4] který je vázán na dobu svého vzniku a pochopitelně nezachytil pozdější změny v uložení rukopisných památek. Takových změn bylo v průběhu 20. století hned několik. Netušené informace proto poskytly nedávno a zatím neoficiálně zpřístupněné dodatky k Bartošově katalogu. Jen nově evidovaných rukopisů s lékařskou tematikou, které se dobou vzniku hlásí do patnáctého, případně počátku šestnáctého století, je více než dvacet. Mezi nimi jsou i svazky čítající na 700 stran. Čas mi umožnil zatím pouze povrchní průzkum těchto rukopisů, jež jsem do práce zahrnula jen formou diferenční excerpce, mohu však bezpečně tvrdit, že se o nich odborná (filologická) literatura ani nezmiňuje, natož aby byly detailně probádány. Odhaduji, že mnohé další svazky jsou uloženy i v jiných institucích, zvláště v regionech, v zámeckých, řádových a městských knihovnách a archivech, jejichž knižní fondy zůstávají do velké míry tajemstvím.

Bartošův historický povzdech potvrdila na počátku devadesátých let minulého století prof. M. Říhová, jež se zabývá mj. středověkými latinsky psanými lékařskými texty. Soudí, že *středověk je v doméně dějin medicíny jedním z nejméně prozkoumaných období vůbec.*[5] A dodává: *lékařské literatuře byla až dosud nejen v Československu, ale i jinde ve světě, věnována nepatrná pozornost a zůstává využita jen okrajově.*[6] Uvědomíme-li si dlouhodobě trvající zájem o středověkou realitu, projevující se mj. zahrnutím knižního trhu domácími i překladovými medievistickými publikacemi různého druhu i kvality, je to jistě jev až zarážející. Za jeden z důvodů tohoto nezájmu ze stran badatelů různých oborů pokládá M. Říhová těžkou přístupnost rukopisů, tj. nedostatek informací o tom, kde se tyto spisy nalézají. Kromě domácích institucí jsou to i instituce zahraniční. Jeden neprobádaný rukopis z 15. století se mi ku příkladu podařilo objevit v knihovně Czartoryských v Krakově,[7] ale jistě je chovají i jiní správci a majitelé. Druhým důvodem, proč vědci nejeví o tento druh středověkých textů zájem, je podle Říhové jejich vzhled, především písmo, jímž jsou tyto knihy psány. Mají totiž většinou „spotřební" charakter, nejsou zdobeny, písmo je nekaligrafické, často špatně čitelné, zatížené zkratkami. Fungování těchto spisů jako rodinného majetku je prokázáno četnými přípisky z pozdějších období. S těmito důvody nelze než souhlasit. Prof. Říhová zdůrazňuje další skutečnost – zachovalo se velké množství rukopisů, i když se dá očekávat, že nezdobené,

[4] Bartoš, F. M., *Soupis rukopisů Národního musea v Praze I-II,* Praha 1926-1927.
[5] Viz Říhová, M., *Výuka na lékařské fakultě v Praze ve XIV. a XV. století,* Dějiny věd a techniky 26, 1993, s. 215.
[6] Tamtéž, s. 216.
[7] Sign. B 1497.

neatraktivní rukopisy podléhaly zkáze, kterou přinesla další staletí, v první řadě. Jak je možné, že tyto knihy nebyly využity třeba „do kornoutů"? Zachránil je lékařský obsah, který mohl dojít uplatnění v době onemocnění člena rodiny? Nebo bylo těchto rukopisů skutečně tak ohromné množství, že i jeho pouhá část nás dnes přivádí v údiv?

Nelze však tvrdit, že do zmíněných rukopisů nikdy nikdo ani nenahlédl. Výjimkou jsou studia historiků lékařství, na jejichž základě vznikla různě obsáhlá a různě podrobná pojednání z dějin lékařství, která byla publikována především na stránkách čerstvě založeného *Časopisu lékařů českých.*[8] Jmenuji na příklad příspěvky lékařů V. Staňka (mimo jiné spolueditora Rhazesova a Saličetova lékařství) z 60. let 19. století, poté především J. Špotta (80. léta) a O. Schrutze, publikujícího na přelomu 19. a 20. století (viz soupis literatury k této práci). Obdivuhodný je vůbec fakt, že tito lékaři byli schopni čerpat informace, které potřebovali z hlediska svého oboru, tj. lékařství, ze staročeských, rukou psaných knih.

V pozdějších letech byl neúnavným zkoumatelem a zpřístupňovatelem literatury týkající se dějin „českého lidu" vůbec, a zvláště lidového léčení, Čeněk Zíbrt, jenž plnil ve své době stránky časopisu *Český lid* informacemi získanými ze starých manuskriptů a ukázkami jejich textů.[9]

Třetím periodikem, jež se alespoň občas věnuje dějinám lékařství, i když především lékařství novověkému, jsou *Dějiny věd a techniky.*[10] Lze v nich najít články z dějin lékařství, které pocházejí z produkce současných historiků – L. Hlaváčkové, M. Říhové, P. Svobodného aj. Tito autoři se podíleli i na sepsání monografických příruček z dějin lékařství.[11] Česky psané středověké rukopisy však žádné reflexe v tomto odborném časopise nezaznamenaly.

Zatímco specialisté z oboru dějiny lékařství alespoň v minulosti z těchto textů čerpali (zhruba od druhé půle 20. století to však již neplatí), filologická obec nejevila zájem v podstatě vůbec. Výjimečným aktem bylo vydání tzv. ranných lékařství, Saličetova a Rhazesova,[12] o něž se zasloužil K. J. Erben společně s jmenovaným V. Staňkem. Bylo to v období pro dějiny lékařství osvíceném, v 60. letech 19. století, kdy začal vycházet oborový časopis, kdy byl vydán mj. *Slovník lékařské*

[8] *Časopis lékařův českých pro lékaře, ranhojiče a lékárníky* byl veřejnosti představen prvním číslem v roce 1862 (a vychází s pozměněným názvem dosud, dále ČLČ); viz též seznam literatury k této práci.
[9] *Český lid* (dále ČL) vychází od r. 1892; srov. též seznam literatury k této práci.
[10] Vycházejí od r. 1968; srov. též seznam literatury k této práci.
[11] Viz seznam literatury k této práci.
[12] *Rhazesovo Ranné lékařství,* Praha 1864 a *Saličetova Ranná lékařství,* Praha 1867.

terminologie,[13] který měl sjednotit odbornou slovní zásobu atd. Obě edice jsou na svou dobu skvěle odvedenou prací, jak po stránce spolehlivosti přepisu textu (transkripce), na níž se podílel i A. Jungmann,[14] tak po stránce doprovodných komentářů, o něž se zasloužil především V. Staněk. Jiných vydání se (odborná) veřejnost nedočkala. Výjimku tvoří ještě ukázky z textů, které byly otištěny v tzv. matičním[15] a akademickém[16] výboru z české literatury. Autorka této práce publikovala fragment staré lékařské knihy z doby kolem r. 1400 v *Listech filologických.*[17] Táž pracuje na kritické edici jednoho z klíčových rukopisů tzv. františkánského lékařství.[18] Pro dějiny lékařství velmi výrazný přínos znamenala edice spisu *O pouštění krve,* který vydala H. Florianová-Miškovská.[19] Zde však nejde o edici spisu staročeského, nýbrž o publikování latinské a novočeské verze textu.

Právě neexistenci kritických vydání těchto rukopisů pokládám za další důvod, proč není těmto textům věnována náležitá pozornost. Jak bylo již zmíněno, čitelnost textů působí potíže i filologům či historikům-medievistům, natož pak odborníkům, kteří nejsou zběhlí v četbě středověkého písma a středověkých knih. Lékařské spisy českého středověku mají výrazně interdisciplinární charakter, slučují v sobě informace mnohých oborů, především botaniky, astronomie, astrologie atd., proto by mohly být využity velkým a rozmanitým okruhem badatelů.

Z výše popsaného stavu již vyplývá, že lingvistická paleobohemistická literatura věnující se lékařským textům nebude bohatá. Z hlediska studia vývoje českého jazyka nevznikla dosud žádná práce, která by se věnovala vzniku, vývoji a charakteristice českého jazyka, jímž jsou psány české lékařské texty. Dosud nebyl popsán ani fundamentální element odborného vyjadřování, slovní zásoba. I když odhlédnu od specifikace této práce, totiž od názvů chorob, jejich příznaků a projevů v období středověku, mohu zmínit jen několik autorů či prací, které se tohoto úkolu dotýkají. V první řadě uvedu *Staročeský slovník,* v jehož vydané části (zahrnuje hesla počínající písmeny *N, O* a částečně *P*) lze nalézt hesla z oboru lékařství, tedy i názvy

[13] Praha 1863.
[14] Srov. Staněk, V., *Pozvání ku předplacení na ranné lékařství Viléma Saličeta,* ČLČ 4, 1865, s. 384.
[15] *Výbor z literatury české 2,* Praha 1868, s. 445-470.
[16] *Výbor z české literatury doby husitské 2,* Praha 1964, s. 551-580.
[17] Černá, A. M., *Fragment středověkého lékařského spisu z doby kolem roku 1400.* Listy filologické (dále LF) 127, 2004, č. 1-2, s. 93-101.
[18] V rámci grantového projektu GA ČR č. 405/05/2084 *Rozvoj českého lexika na přelomu 14. a 15. století* vydá Nakladatelství Academia (2006-2007?) rkp. z fondu Národní knihovny XVII B 18.
[19] Cristannus de Prachaticz, *De sanguinis minucione. O pouštění krve.* Praha 1999.

chorob. Z dalších, leč spíše ojedinělých prací, zmíním příspěvky J. Pleskalové,[20] M. Nedvědové[21] či V. Koblížka;[22] příspěvky autorky této práce jsou uvedeny v literatuře k tématu.

I.2 Charakter a struktura předkládané práce

Zmínila jsem se již nejen o mimořádném množství pramenné literatury, ale také o tom, že její výzkum je takřka nulový. Zpracovat tento materiál v jedné práci by bylo nemožné, i kdyby výzkum byl zúžen pouze na studium staročeského odborného lexika. V textech lze vydělit tři velké skupiny odborného názvosloví, které lze pracovně označit jako skupinu názvů léčiv, skupinu názvů tělesných částí a orgánů a skupinu názvů chorob, jejich příznaků a jiných zdravotních nedostatků. Tato práce je zaměřena pouze na posledně jmenované lexikální jednotky.

Hned v úvodu je třeba objasnit dvě otázky, jejichž řešení by mohlo vzbudit diskuse. První je nelingvistická: co je chápáno pod staročeským výrazem *choroba?* Odpověď je poměrně jednoduchá – je to vše, co bylo cílem péče lékařů (tj. léčících osob). Byly to nejen nemoci v dnešním slova smyslu, ale především jejich příznaky. Středověký lékař léčil především to, co mohl *ohledat* svými smysly, což bylo jistě nesnazší u úrazů patrných na pohled. Jinak se orientoval hmatem (zjišťování teploty, tvrdosti a měkkosti novotvaru, charakter zlomeniny, puls atp.), čichem (diagnostika uroskopií, zápach dechu atp.), sluchem (srdeční rytmus), zrakem (barva tělesných tekutin atp.). Léčba pak byla zaměřena na odstranění takto zjištěných příznaků chorob. Další léčba byla v souladu s představami o vzniku choroby (např. humorální patologie, lidové lékařství – o tom viz zvl. na s. 31–43). Některé projevy nezdraví byly přičítány (někdy oprávněně) nefunkčnosti či slabé funkčnosti některých orgánů (viz dále spojení typu *mdlý žaludek, zlá játra, porušené plíce* atp.). Léčil se také změněný stav člověka, to znamená, že se lékař snažil o návrat k minulému, lepšímu fungování či projevování organismu. Zde se jedná ku příkladu o léčení stravovacích poruch, poruch spánku, sexuální výkonnosti atp. Velmi často se staročeské texty zaměřují na léčbu duševních chorob, trudnomyslnosti, chorobné vzteklosti atp. Do středověkého lékařství patří také odstraňování estetických nedostatků, resp. toho, co

[20] Pleskalová, J., *Několik poznámek k lékařské terminologii druhé poloviny 18. století,* in: Verba et historia, Praha 2005, s. 291-295.
[21] Nedvědová, M., *K názvům žíla, cieva a žilina (žilna) v staročeských lékařských knihách,* LF 101, 1978, s. 75-78; kapitola *Ze staročeského lékařství a léčitelství,* in *Slova a dějiny,* Praha 1980, s. 57-75.

středověký pacient jako nedostatek chápal – tato léčba se týká nejen pacientek, ale též pacientů-mužů. Mezi nejčastěji zmiňované estetické problémy, které byly podrobovány léčebným zákrokům patří problémy s pletí, vlasy, váhou. Všechny cíle lékařské péče, od léčby zlomenin po vytažení trnu z paty, od léčby souchotin k léčení chrápání, od léčby *smutného srdce* po léčbu šedivění vlasů, to vše je v této práci zjednodušeně zahrnuto pod pracovní název *choroba, její příznaky a projevy.* Tento široký záběr je jen odrazem širokého záběru středověké medicíny vůbec.

Druhá otázka je lingvistická: co je v této práci chápáno jako *termín?* Novodobá lingvistická literatura pojednávající o terminologii obecně či o terminologii jednotlivých oborů dospěla k přesné charakteristice lexému *termín.*[23] Kromě struktury významu lexému, který je označen jako termín (pojmový charakter, nepřítomnost konotačních složek atd.), jsou termíny specifikovány rysy, které má náležitě fungující termín mít a které ho současně odlišují od jiných lexikální prvků jazykového systému. Mezi tyto vlastnosti terminologického systému patří ústrojnost (systémovost), ustálenost a jednoznačnost jeho jednotek, nepřítomnost polysémie či synonymie, kontextová autonomie atd. – o tom je dostatečně pojednáno v příslušné literatuře. Analýza materiálu, který jsem získala excerpcí ze staročeských lékařských textů, a následně celá tato práce, však tyto rysy nejenže nepotvrzuje, nýbrž dosvědčuje rysy opačné: neustálenost, polysémičnost, synonymičnost atd. Specifická je otázka kontextu – zatímco v novočeské odborné literatuře je akcentována nezávislost lexému-termínu na kontextu, v diachronní lexikografii je kontext jedním z pomocných hledisek pro identifikaci termínu a jeho rozlišení od jednotky neterminologické.[24] Je to jednak kontext jednoho pramene, avšak také kontext dalších památek, tzn. skutečnost, že lexém je v daném (terminologickém) významu vázán jen na památky určitého druhu, tj. památky odborné povahy. Ve své databázi názvů chorob mám však nejednou doloženy ojediněle se vyskytující lexémy, u nichž je tedy vyloučeno potvrzovat jejich „terminologičnost" výskytem v jiných textech stejného (odborného) charakteru.

Protože termín *termín* je velmi zatížený novočeským významem tohoto slova, snažím se tento lexém v předkládané práci neužívat a nahrazovat ho výrazy *název/pojmenování (choroby)* atp. Pokud přes výše řečené užívám výrazu *termín,* pak

---

[22] Koblížek, V., *Příspěvek k poznání stavu lékařské terminologie barokního období,* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, s. 68-72.
[23] Viz práce uvedené v seznamu literatury.
[24] Viz např. Zkratky, zvl. s. 34.

je to v případech, kdy slovní jednotka alespoň částečně splňuje požadavky, které jsou formulovány v případě novočeského termínu. Vždy ovšem mám na mysli termín nazíraný historicky, který v sobě nese dynamiku doby, tj. vzniká a vyvíjí se.

Předkládaná práce má výrazně interdisciplinární charakter. Bylo již zdůrazněno, že samotné středověké lékařství v sobě zahrnuje poznatky z jiných přírodních i dalších oborů, což se zákonitě musí projevit i v lékařské terminologii. Rovněž přístup ke zpracování lingvistického tématu musel být doplněn poznatky z jiných oborů, především historie, národopisu a kulturní historie, neboť bez přihlédnutí k těmto informacím by nebylo možno vcelku a bez pochybností pochopit a vyhodnotit jazykový materiál; práce by navíc bez nich byla značně fragmentární. Právě proto vznikla kapitola o českém lékařství ve 14. a 15. století, jež konfrontuje informace tradované na základě odborné literatury s autentickými údaji ve staročeských textech.

Jazykovědná část práce je rozdělena v podstatě na dva celky. První z nich analyzuje získanou slovní zásobu především z hlediska slovotvorného (včetně sémantického tvoření slov), zabývá se ustálenými i neustálenými slovními spojeními a přejatými výrazy. V druhé části práce je o lexiku týkajícím se názvů chorob pojednáno z hlediska lexikologického, tj. především z hlediska projevů polysémie a synonymie uvnitř tohoto systému, a také je zkoumána úloha kontextu a hyperkontextu při formování a fungování tohoto okruhu slov.

Závěrečná kapitola má syntetický charakter – shrnuje a zobecňuje poznatky získané vícestranným rozborem výše vymezené složky slovní zásoby. Současně poukazuje na specifické rysy, které odlišují novočeské a staročeské odborné názvosloví.

Práci doplňuje mj. příloha fotokopií – ukázek z rukopisů, které jsem při práci nejvíce využívala. Následují další obvyklé součásti podobných prací – soupis literatury k tématu, seznam pramenů a zkratek, jichž jsem pro stručnost užívala, a rejstřík jmen chorob, o nichž v zásadě práce pojednává. Volím formu rejstříku, nikoliv výkladového (staročesko–novočeského) slovníku, neboť dosavadním průzkumem i konzultací s lékaři zasvěcenými do problematiky historie lékařství vyplynulo, že ke staročeskému názvu není v naprosté většině případů možné stanovit jednoznačný ekvivalent či dokonce nomenklaturní klasifikaci. V souladu s tímto tvrzením je i nástin významu staročeských názvů chorob, který se snažím uvádět v práci u každé popisované lexikální jednotky tohoto typu. V této formulaci jsou

vyzdviženy hlavní rysy, kterými se nemoc atp. projevuje a které se většinou odrážejí ve výstavbě názvu (včetně slovotvorného významu). Pokud se uchýlím k uvedení novočeského názvu choroby, pak je většinou doprovázeno slovy *např., zvl.* (např. *zlate(n)nicě* je choroba, která se vyznačuje zlatavým (žlutavým) zabarvením povrchu těla, např. žloutenka).

I.3 Primární a sekundární prameny k práci

Mimořádně důležitou složku předkládané práce tvoří citáty ze staročeských a velmi raně novočeských lékařských rukopisů a jiných památek. Jsem přesvědčena, že pouze na základě těchto dokladů je možné provést (a následně verifikovat) analýzu této části slovní zásoby. Zároveň se jedná o kontexty, které vesměs nikdy nebyly publikovány a z nichž je možno získat velké množství informací přesahujících rámec této práce, lingvistických i nelingvistických. Doklady jsou citovány výběrově, jejich řazení není signifikantní. U málo doložených názvů, kterých je většina, jsou citovány všechny doklady, které byly k dispozici. Středověké prameny, jejichž přehled a charakteristika jsou uvedeny v závěru této práce, doplňuji o tzv. *lékařství Vnoučkovo* (začátek 16. století) a také o slovníky z 16. století. Pravidelně uvádím doklady z tzv. *Lactiferu* Jana Vodňanského, který sice vyšel až na prahu 16. století (1511), avšak pochopitelně zahrnuje lexikální zásobu období předchozího. Relevantní informace čerpám také ze dvou velkých slovníků 16. století, z obou svazků slovníku Petra Rešelia (latinsko-české i česko latinské) a z *Nomenklátoru* Daniela Adama z Veleslavína. Materiál z těchto slovníků není uváděn v úplnosti, není také podrobován lingvistické analýze. Má pouze naznačit vývoj dané jednotky (či jazykového jevu) v pozdějším období.

Výběrem uvádím také doklady ze slovníků mistra Klareta (především z *Glosáře*). Pravidelně z nich cituji u jednotek, které jsou doloženy i z jiných pramenů; Klaretův slovník uvádím také v případech, kdy jde o jednotku, která je systémová a u níž lze interpretovat její formální i sémantické hodnoty. Pokud je v *Glosáři* či *Vokabuláři gramatickém,* v kapitole o nemocech, uveden lexém, jehož formální ani významová stránka není srozumitelná a který se (tudíž) nikterak nezačlenil do staročeského lexikálního systému, neuvádím jej. Považuji takový lexém buď za lexikální jednotku zkomolenou, u níž těžko nalezneme původní znění, či za „slepou

uličku“ při tvorbě českého odborného názvosloví (např. *diluria sadno* KlarGlosA[25] 1690; *nornica vraněčka* KlarGlosA 1696). Všestranná interpretace tzv. klaretismů je nejen nad rámec této práce, ale zároveň je úkolem práce samostatné.

Kromě vlastní excerpce ze zmíněných textů doplňuji materiálovou základnu z lexikální kartotéky, která je uložena v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český, především u jednotek ojediněle doložených.

Při interpretaci lexikálních jednotek využívám i dalších lexikografických děl, především *Slovníku staročeského* Jana Gebauera a akademického *Staročeského slovníku, Slovníku česko-německého* Josefa Jungmanna, materiálově velmi cenného slovníku F. Š. Kotta a také Ottovy encyklopedie. Poznatky o středověké latině české provenience mi poskytl *Slovník středověké latiny v českých zemích.* Novodobé slovníky zastupuje *Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovného jazyka českého* a *Slovník spisovné češtiny.* Zdrojem poznání skutečně současné češtiny je pro mě materiál Českého národního korpusu (http://ucnk.ff.cuni.cz/).

Interpretace lexikálních jednotek by nebyla možná bez odborné literatury z oboru medicíny. Poznatky o současných lékařských názorech jsem čerpala z publikace, která má sice ryze odborný charakter, avšak je určena širším okruhu uživatelů než jen lékařům (Vokurkův *Praktický slovník medicíny*). Protože staročeské lékařství bylo svým charakterem bližší lidovému lékařství než současné moderní medicíně, nepostradatelným zdrojem pro mě byly články z dějin lékařství (zejména z *Českého lidu* a *Časopisu lékařů českých*) a také publikace *Lidové lékařství* J. Čižmáře. Informačně velmi cenná je edice IV. knihy Isidorových *Etymologií,* která je věnována antickému a středověkému lékařství.

I.4 Transkripční a jiné formální zásady

Doklady jsou citovány v transkribované podobě z rukopisných pramenů, výjimečně (u slovníků mistra Klareta) z kritické edice. Transkribuji podle uzuálních transkripčních zásad (např. podle zásad akademického Staročeského slovníku[26] a J. Daňhelky[27]). Pokud je třeba doplnit v citátech údaj ze širšího kontextu, činím tak v hranatých závorkách []; pro stručnost doplňuji často staročeský výraz, jenž se až na výjimky významem nekryje s novočeským, proto ho uvádím v uvozovkách, zatímco

[25] Staročeské prameny cituji podle úzu *Staročeského slovníku,* viz *Zkratky.* Srov. také oddíl *Zkratky* v této práci.
[26] Viz Zkratky.
[27] Daňhelka, J., *Směrnice pro vydávání starších českých textů,* Husitský Tábor 8, 1985, s. 285-301.

novočeské doplnění nutné pro smysluplnou interpretaci dokladu uvádím v závorkách bez uvozovek. K uvádění transliterované podoby lexémů se uchyluji jen v odůvodněných případech.

Problémem, který se objevuje ve všech paleobohemistických pracích zahrnujících širší časové období, je stanovení základní formální podoby lexikální jednotky, která vystupuje jako heslo. Jednou z možností je zvolit jako výchozí nejstarší doloženou podobu. Taková volba by ovšem znamenala, že nejen vlastní práce, ale především doprovodné rejstříky a soupisy by působily neorganicky a dojmem nejednotně a tedy nedbale odvedené práce. V některých případech by se od sebe vzdálily jednotky, které svým významem i formou k sobě náleží (např. stejnokořenná synonyma obsahující v kořeni původní dlouhé *ó,* příp. jeho vývojové stupně). Bez výhrad nelze přijmout ani prioritu nejvyšší frekvence; za prvé by se neodstranily vady přístupu prvního, za druhé lze těžko zvažovat frekvenci u mizivého počtu dokladů (nezřídka je doklad ojedinělý), navíc často pocházejících ze stejné památky a často tedy udržujících jednu formu.

Nikoliv s bezvýhradným přesvědčením o správnosti svého řešení volím způsob rekonstrukce lexikální formy k určitému časovému bodu. Pomyslným časovým direktivem je pro mě orientačně přelom čtrnáctého a patnáctého století, a to ze dvou důvodů. Hlavním důvodem je fakt, že okolo roku 1400 se jazyk v písemné podobě stále ještě kloní více ke klasické staročeštině 14. století než k rozkolísané češtině 15. století. V písmu ještě převažuje zápis hlásek (především se jedná o dlouhé vokály, krátké a dlouhé *ě/ie* atd.) ve výchozích historických stupních. Zapisuji tedy (a v některých případech i rekonstruuji) lexémy s dlouhým *ó, ú,* krátkým i dlouhým *ě/ie* v historicky náležitých pozicích. Hlásky, které podléhají v této době asimilačním změnám, jejichž výsledek bude do nové češtiny různý, zachycuji rovněž ve výchozí podobě, která byla před započetím těchto změn. Druhý důvod, proč jsem zvolila dobu kolem roku 1400, je stáří textů, z nichž čerpám. Nejstaršími jsou tzv. Klaretovy slovníky (z druhé půle 14. století), které ovšem uvádím především proto, že z kulturních důvodů je nelze opominout. Jejich vazba na souvislé lékařské texty přinejmenším není přímočará. Ony nejvýznamnější souvislé lékařské texty vznikaly právě v období přelomu 14. a 15. století (především ty, které jsou spojeny s osobou Křišťana z Prachatic, ať již coby autorem či iniciátorem překladu chirurgických spisů). I když se všechny texty dochovaly v pozdějších opisech (od 1. poloviny 15. století až do počátku 16. století), obsahová i jazyková báze je zde dobře sledovatelná;

jazyk těchto textů je však výsledkem interference vývojových fází češtiny. Lze však předpokládat, že ke stanovenému období zkoumané lexikální jednotky byly součástí staročeského lexika. Pokud se domnívám, že lexém je „staročeský neologismus" z období mladších opisů textu a že je formální podoba, která mu byla pro práci stanovena, ahistorická, nevyhnu se patřičnému komentáři. Rovněž vždy upozorňuji na nestandardní hláskové, morfologické či jiné změny vykládaných lexémů.

II. České lékařství ve čtrnáctém a patnáctém století

Dějiny českého středověkého lékařství[28] lze stručně shrnout do odpovědí na tři otázky: čím se léčilo, kdo léčil a co se léčilo. Kardinální úlohu má pro mě v souladu s tématem této práce otázka třetí, nicméně aby byla odpovězena náležitě a pokud možno celistvě, nelze opominout obě předchozí. Při tom se můj výklad opírá o cenné údaje, které lze získat ze staročeských lékařských pojednání, kterým se, vyjma již zmíněné obrozenecké edice Saličeta a Rhazese, dosud nedostalo ani takové pozornosti, aby byly zpřístupněny v edičním zpracování. Zůstávajíce uloženy v archivech rukopisů, nepřinášejí nové informace do oborů, v nichž je jich zapotřebí.

II.1 Základní středověké terapie – léčba racionální, mechanická a okultní

Dějiny lékařství jsou staré jako lidstvo samo, neboť od svých počátků byl člověk stíhán úrazy a onemocněními, jejichž příčiny byly pro něho zjevné – a současně skryté. Pomoc hledal v závislosti na poznatcích o tom, čím je zdravotní obtíž způsobena. Za léčbu považoval vše, co uklidňovalo bolest – ať již to byl např. klid, v němž bylo třeba ponechat zlomenou či poraněnou končetinu (tj. tzv. prostředky mechanické[29]), požívání jednoduchých prostředků uklidňujících nepříjemný a bolestivý stav (např. pití studené vody při onemocnění vyznačujících se horečnatými stavy) atd. Inspirativní bylo vše, co viděl kolem sebe v přírodě;[30] využíval všeho, co se označuje souhrnným názvem *materia medica.* Přínosné bylo na příklad

[28] Poučení o dějinách českého lékařství lze najít v obecných příručkách o dějinách lékařství, viz např. Winter, Z., *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách,* Praha 1901; Zíbrt, Č., *Staročeská tělověda a zdravověda,* Praha 1924; Vojtová, M. a kol., *Dějiny československého lékařství. Svazek 1. – do r. 1740.* Praha 1970; z poslední doby Svobodný, P. – Hlaváčková, L., *Dějiny lékařství v českých zemích,* Praha 2004.

[29] Matiegka, J., *Lidové léčení.* In: Československá vlastivěda II. Národopis. Praha 1936 (dále Matiegka), zvl. s. 316-317.

[30] O přírodních léčivech viz např. Opletal, L., Opletalová, V., *Lék a jeho vývoj v dějinách,* Praha 1999, s. 38n.

sledování zvířat. Ještě staročeské prameny svědčí o tom, že předkové, kteří zprvu spoléhali jen na svou vlastní pomoc, napodobovali chování zraněné či nemocné zvěře, která vyhledávala určité rostliny: v tzv. vodňanském lékařství je na příklad zapsáno o léčení pomocí rostliny zvané *čakanka: Čakanka zelená spomáhá proti jedu a ukušení jedovatého, když ji ztlukúc, i klaď na ukušenie, aneb vařenú pie. A toho jest dóvod, že kolčava jedem ostřícená běží k čakance.* LékVodň 263a. Týž pramen se zmiňuje o postřeleném jelenovi, který si takto odstraní střelu z rány: *a to jest často vídáno, že kdy jelen bude postřelen, hned běží do konopí a v usta nachvátá sěmence a v ránu položí, a hned střěla vyskočí.* LékVodň 282a. Některé podobné předpisy se odvolávají na nejvyšší lékařské autority; svědčí o tom tento příběh, v němž se píše, jak Hipokrates dospěl k léku proti zatvrzení střev: *Událo se mistru Ipokrasovi státi podlé moře, naliť čáp pracuje, nemoha z sebe trusu pozbyti, a přišed ten čáp k vodě morské a vzem v nos té vody, i pustí sobě nosem v žaludek a ihned z něho střélí trus. A tudy naučil se ten veliký mistr a lékař Ipokras, že lidem pomáhal v utvrzenie v životě slanú vodú. Protož, v komž se trus staví, ten pí teplú slanú vodu, a budeť měkek.* LékFrantA 72b.

V léčebnou sílu se věřilo především u rostlin nápadně se vyznačujících na příklad vůní či obsahujících ve svých částech množství mízy či mléka.[31] Rostliny byly ostatně základem nejstarších lékařských terapií. O jejich využívání v období raného středověku informuje např. Isidor ze Sevilly ve svých *Etymologiích.*[32] Důkazem toho je množství herbářů a bylinářů, které často tvoří součást lékařských spisů a také patří k nejstarším památkám české literatury vůbec. Problematika fytoterapie, ostatně jako terapie vůbec, není předmětem této práce a není možné ji zde ani ve zkrácené formě zpracovat. Současně ovšem není možné ji v souvislosti s chorobami středověkých lidí nezmínit. – Vedle léčiv rostlinného původu se v menším množství, ale také velmi často, užívalo léčebných prostředků živočišného původu: k léčení se využívalo snad všech částí těla nejrůznějších živočichů, jejich orgánů, masa, kůže, krve, exkrementů atd. Velmi známá jsou léčiva z bobra, zvláště léčba *bobrovým strojem,* tedy částmi pohlavního ústrojí bobra: *když komu ruka nebo noha schne, učiň takto: vezmi bobrový stroj, což muožeš najstarší mieti, a ztluc jej dobře* LékChir 92a; *bobrový stroj jsú múdce od bobra...A víno vařené s strojem bobrovým a s rútú a šalvějí spomáhá proti*

[31], Matiegka, s. 300.
[32] Isidor ze Sevilly, *Etymologiae XVI. Etymologie XVI.* Praha 2000 (ed. H. Šedinová), zvl. s. 103-111. (dále Isidor XVI).

dně a proti padúcí nemoci. A také mužóm povzdvíhá náčinie, když jej s vínem vaří a po třikrát pie LékVodň 261b; *napitie vody, ješto jest v ní bobrový stroj vařen, jest velmi spomocno [k snadnému porodu]* LékFrantA 92a; *vezmi bobrovú žluč a maž jí sobě tu bolest často* LékChir 130b. Lze říci, že ve velkém množství léčiv (odvarů, mastí, prášků atd.) je přítomna ingredience pocházející z bobra; tento fakt svědčí i o snadné dostupnosti těchto léků, tj. o tom, že bobr byl ve středověku živočichem naprosto běžně se vyskytujícím na našem území.

Proti *dně* bylo zapotřebí masti, která se získávala hned z několika živočichů: *Vezmi krev hazuny a ovčie maso, vosk nový, boby, stred a múku režnú, suol, šalvěji a směš to v hromadu, ztluka vše u moždieři, a to vezmi všeho jednostajně. A potom kaž húsera tlustého upéci a vezmi sádlo z něho tekúcie a z toho ze všeho učiniž mast, a to vše zvaře a tú mastí úd bolestný maž* LékFrantA 64b (tento doklad vybírám ještě z jiného důvodu než jen k dokumentaci živočišných léčiv: obsahuje totiž výraz *hazuna* ‚kočka', který je výjimečně doložený a o jehož původu a dalším výskytu se mi přes dlouhotrvající bádání nepodařilo zjistit nic dalšího).

Sádlo a kosti byly užívány nejčastěji; sádlo tvořilo „mazlavou" složku různých mastí (masírování, které léčbu mastí provázelo, lze rovněž přiřadit k terapii mechanické). Na ukázku dva předpisy na mast proti *dně: vezmi tuk z koňských kostí a ze psích kostí a staré sádlo* LékFrantA 66a; *vezmi psíka mladého, sele toho sedlského psa a opař jeho jako prase, a vnitř z něho třeva a játry vyvrž ven. A vezma jalovec a ztluciž s starým sádlem, aby byl pln, a to zaši jej jako prase a což z něho vykape, když se počne péci, tiem tukem aby se mazal doluov.* LékFrantA 65b. Oblíbenou ingrediencí byly raci: *ktož chce šíp z rány flastrem vytáhnúti nebo jinú věc všelikú, učiň takto: vezmi raky a zaječie sádlo a ztluc to spolu dobře* LékChir 46a; *zlámá li kto úd který sobě: najprvé vezmi raky nové živé, ztluka je dobře, obvěziž ten úd dobře tiem v dláhy i nechajž tak do třetieho dne, a budeš zdráv* LékFrantA 112a. Proti *kameni* pomáhal složitý *prach*: *vezmi jádra meruňkové, břeskvové, trnkové, třemdalu kořen, sémě opichové, žernovce rakové, kořen petruželný i s semenem, mileum folis, prach spáleného zajiečka mladého...* LékChir 231a.

Výjimečné postavení mezi ptáky vhodnými k léčení měl *sup:* z jeho těla bylo možno užít snad každou část: *hlava jeho komuž bude na hrdlo zvěšena, zubóm spomáhá, mozk jeho na otok pomazaný hned jej zažene, a žena, která jej vypie horce, tok svój měsíčný mieti bude, maso jeho zasušené a na prach zetřené a dané víně teplém spomáhá tomu, kohož by vsteklý pes ukusil, oči jeho a pysk spálený na prach*

a tiem prachem zetření bývají uzdraveni, plíce jeho s dřevěným olejem ztlučené, a když tiem židoviny a chřiepí bude mazati, padúcí nemocí trápeného ihned jeho trápenie zbavíš, kuoži jeho uvěž v rúchu a pověš na hrdlo, bolestí hlavních i jiných mnohých prázden budeš...atd. LékFrantA 102b.[33]

Účinnosti zvířecích exkrementů věnoval autor tzv. vodňanského lékařství celou pasáž, která stojí za zveřejnění: *Lajno neb trus, všeliké lajno horké jest, rozpúštie bolest a přitahuje talov. Lajno psie, ješto jie kosti bielé, suší rány a nežity a vřed v hrdle, když k němu přičiníš strdu a pomažeš hrtanu. Kozie lajno spomáhá hlízám na kolenú a bolestem přěhrvním. A kto jej pie, stavuje žlútennici. Volové lajno spomáhá proti uštnutí včelnému. A ktož flastr učiní z něho, divně spomáhá proti vodnému teleti. Holubí lajno jest horčejšie než jiná, protož s horčicí flastr učiněný spomáhá proti nožnému křeči studenému. Kokotie neb slepičie lajno jest holubiemu podobné v moci, ale nenie tak horké. Myšie lajno, t. pižmové, spomocno jest, komu vlasy pršie. Kravie lajno nové nebo shřěté v listí v lecjakém, spomocno jest proti hlízám. Ovčie lajno zetřené a pité jest pomocno, v komu sě staví.* LékVodň 272a.

Nezřídka bylo rozlišováno, kterému pohlaví je lék, v němž je živočišná složka, určen, jako např. v tomto receptu proti *dně*: *vezmi melé hrušky...sádla kancového, to mužóm, ale ženám nunvičieho* LékFrantA 65b. Nebo jinde: *kterak máš pomáhati lidem, kteřížto padúcí nemoc mají, učiň takto: Vezmi vlčie lajno, srdce a játry, a to muži od vlka, a ženě od vlčice* LékChir 293b. Opět proti *dně* měl sloužit návod, v němž je zmíněno i stáří zvířete, které se má na léčbě podílet: *Vezmi psa starého starému a mladého mladému a ženě též, ale samici, a odřiž to maso všecko a ztluc s hlavú i s kostmi a vař to v čistém hrnci. Pak ten tuk zbieraj lžicí do nádobie čistého a tiem tukem maž nemocného v horce doluov, a budeť zdráv.* LékFrantA 66b. Především u chorob souvisejících s hlavou bylo doporučováno přivázat zvíře na hlavu: *proti znění v uších...vezmi kokota a roztrhni jej za živa a třeva z něho vytrhna, uvěž na hlavu zatepla a s tiem se polož a ukliď se, aby mohl spáti* LékFrantA 42b; *vezmi štěňátko mladé a rozkuchaje je a tak teplé na hlavu uvázati a uši a chřiepí vnitř olejem pomaž.* LékFrantA 42b (proti bolesti hlavy).

K léčení bylo často užíváno i hmyzu a červů, např. *Ktož chce klidvosr staviti, učiň takto: Vezmi červy, kteréžto po dešti z země lezú, a spal je na prach, zamaže dobře, pak zasýpajž tiem prachem tu, kdežť teče, a staneť jistě.* LékChir 53a.

[33] Podrobněji viz Černá, A. M., *Sup.* Naše rodina 32, 2000, č. 18, s. 9.

Dalším oblíbeným terapeutickým způsobem byla léčba kameny a kovy.[34] Ku příkladu lektvar z perel, vhodný na nemocné srdce, obsahoval mj. safír, karneol, smaragd, zlato a stříbro.[35] Používaly se i další přísady – sklo, mýdlo, sůl, síra, různé druhy hlíny atd. Leckdy byly nemocný léčen produkty lidského (vlastního) těla, zvl. ženským mlékem, menstruační krví a močí: *vymejž sobě najprvé tu bolest svým močem* LékChir 158b. Ze stejné památky je doloženo i užívání lidských pozůstatků při léčení: *O krvi stavení* (v nadpisu). *Nebo učiň takto, a toť jest jisté a pokušené, neboť ta věc i klidvosr stavuje: Vezmi kost z kostnice člověka umrlého a ztluc ji na prach a ten směš s bielkem vaječným a udělaj z toho flastr a polož jej na ránu* LékChir 333a. Středověké lékařství se nezmiňuje o používání lidského sádla, které máme dosvědčeno z doby pozdější.[36]

Středověké lékařství výrazně charakterizuje mj. skutečnost, že se v něm stýkaly a překrývaly prvky tradičního, lidového lékařství s prvky „vědeckého" lékařství. V pozdním středověku, také v souvislosti s tím, že se léčení začíná věnovat stále více lékařů, kteří prošli odborným vzděláním, se rozmáhá také léčeba *apatékami* či *lékařstvími,* tj. prostředky farmaceutického původu, vesměs složitě připravovanými a obsahujícími mnoho různých ingrediencí. Užívaly se v různé formě, na příklad jako pilulky, masti, sirupy, lektvary, čípky atd.[37] Ku příkladu proti *třesení srdce* se užíval lék z perel:[38] *Tehdy přijmi diamargariton a potom užívaj toho konfektu: Vezmi skořici, hřebíčky a cibule, lignum aloes, a kost z srdce jelenieho* LékChir 261a. Lék byl často pojmenováván latinizovanou variantou řeckého spřežkového výrazu, v němž předložka *dia* znamenala ‚skrze, z';[39] jméno bylo určeno převažující složkou, kterou lék obsahoval. V tomto konkrétním případě to byly kromě perel ještě drahé kameny a kovy (např. safír, smaragd, zlato, stříbro) a pepř, šafrán, šípky, růže, kardamom a mnohé další přísady. – Proti močení krve se na příklad doporučoval lektvar z máku, jehož název je tvořen obdobně: *dávaj mu na každý den té lektvaři, ještó slóve diacodion* LékFrantA 89a. Nutno podotknout, že v terminologii farmaceutické se velmi často setkáváme s řecko-latinskou slovní zásobou, která jednoznačně

[34] O úloze kamenů v lékařství srov. např. úvod H. Šedinové k edici Isidora ze Sevilly (Isidor XVI), zvl. s. 20-30.
[35] Srov. předpis na jeho výrobu in *Světlo apatekářův,* Praha 1922 (ed. E. Šedivý), s. 30-33.
[36] Viz Barvíř, J. L., *Dryáčnické vyhlášky staročeské o petroleji a člověčím sádle,* ČL 23, 1914, s. 368-371. (Adjektivum *staročeské* se zde však vztahuje k 18. století.)
[37] O dějinách farmacie viz např. *Historie farmacie v českých zemích,* Praha 2003 (ed. D. Broncová).
[38] O prospěšnosti perel na srdeční problémy viz také Černý, J., *Knieha lékarská, která slove herbář aneb zelinář,* Praha 1981, heslo *perly.*
[39] Srov. např. Isidor ze Sevilly, *Etymologiae IV. Etymologie IV,* Praha 2003 (eds. K. Hušková a H. Florianová). s. 106 (pozn. 164 a následující, dále Isidor IV).

pojmenovává ingredience, které je do léku třeba vložit. Často je ovšem zapsána v českém textu chybně, zkomoleně, neboť nebyl-li písař současně specialistou v dané oblasti, textu, který zapisoval či opisoval, nesnadno rozuměl. Nejstarší ucelenou farmaceutickou prací v češtině je překlad *Lumen apothecariorum* Quirika de Augustis, který pořídil na konci 15. století Matěj z Mýta;[40] v ní nejlépe můžeme sledovat konkurenci řečtiny, latiny a staré češtiny, která na konci středověku v odborné literatuře tohoto zaměření existovala.

Není nikterak překvapující, že spisy jednoho lékaře obsahují návody k léčbě jak nákladnými a složitě přichystávanými přípravky, jež byly připraveny v souladu s teoretickými základy (např. humorální patologií), tak návody, které vyznívají takovým způsobem, že se u nich na nepravděpodobnost úspěchu lze spolehnout již předem. Např. v tzv. vodňanském lékařství je obsažen herbář, u jehož složek je připsána elementární kvalita (horký – suchý – studený – mokrý). Léčivo je pak vybráno podle toho, jakou kvalitou se vyznačuje choroba, na niž má působit. Takže např. rostlina zvaná *pivonka* má moc působit svou kvalitou na určité choroby, zároveň však její pouhá přítomnost může jinou chorobu zázračně zažehnat: *Pivonka jest horká a suchá na prvém stupni. A jest dvoje, samec a samička, v struciech má zrna červená jako krev a v nich jest siemě črné. Přivodí moč a čistí játry a třiesla. Ktož kořen dietěti k hrdlu neb nad lože přivieže, jest pomocno proti padúcí nemoci* LékVodň 278a. Účinek, který je v některých případech léčivkám přisuzován, se rovná zázraku: *když jej [„kozlík"] kočka zhryze, počne bez kocúra* LékVodň 270b.

Užíváním rozmanitých léčiv a různých terapeutických způsobů byl charakteristický např. autor tzv. františkánského lékařství či tzv. jader lékařských. Tyto spisy jsou tradičně připisovány mistru Křišťanovi z Prachatic,[41] proslulému lékaři, který sice absolvoval studia na pražské univerzitě, avšak zřejmě nikoliv na lékařské fakultě. Nelze potlačit ani fakt, že určování autorství u středověkých spisů je značně obtížné, takřka nemožné, a tato obtížnost se zvyšuje u spisů odborných, které mají (i záměrně) silně kompilační charakter. Nelze tedy stanovit ani to, zda spis pochází z pera jednoho člověka, a už vůbec ne to, jak se proměňoval během opisů, které pasáže byly změněny, vynechány, či naopak připsány a tak podobně.

Jako příklad koexistence léčebných metod „racionálních" a „iracionálních" uvedu návod, jak pomoci člověku, který „blázní". Podle textu může pacientovi být ku

[40] *Světlo apatekářův*, Praha 1922 (ed. E. Šedivý).
[41] O Křišťanovi viz např. *Lexikon české literatury 2/II*, Praha 1993, heslo *Křišťan z Prachatic*.

prospěchu klid či masáž, aplikace čípků a následné pročištění střev či konečně přikládání černého kuřete na oholenou hlavu: *Znamenaj, žeť nic lepšieho nenie na světě, než aby jej ve tmě položili, neb mluviliť by s ním mnoho, tehdyť by viece bláznil. Potom vezmi octa a soli a tři jemu nohy tiem zespod na podešvách. Gilbertus, ten mistr, učí, aby vzal sléz domácí a sléz chlupatý, ještο roste na lukách a latině slóve althea, toho vezmi list, a lněné siemě a řecké seno a otruby a soli málo. Vařiž to ve třech librách vody a potom proceď skrze rúchu a přičiniž málo strdi a také dřevěného oleje, vliž jemu libru klistrem, točiž tiem mieškem k tomu připraveným, zpodkem v život.... Také potom máš věděti: vezma kuře černé, rozedřiž je na chřbetě, vložiž jemu na hlavu a na čelo, toť jemu velmi spomuož. Ale prvé, aby hlavu oholil.* LékFrantA 60a.

Vedle spojení terapie „vědecké" a „lidové" se staročeské lékařství vyznačuje i existencí léků nákladných, často cizokrajných, které si nemůže dovolit každý pacient, vedle léků pro nemajetné vrstvy, jež mají nahradit nedostupné léčivo. V textech je někdy přímo uvedeno, že jde o lék pro chudé, čím je možné drahý prostředek nahradit atd.: *Toto jest pak lékarství pro chudé: vezmi jádra ořechuov léskových, na ohni pečených, před obědem a před večeří požívati holých* LékŽen 97a; *také sem toto viděl na jednom dítěti sedlském ve dvú letú, když rodičové neměli, zač kúpiti lékarství, vzal otec horké lajno od mladé krávy a mazal tělo dítěte, i zhojilo se.* LékŽen 103b-104a. Někdy sám lékař dává přednost prostému, dostupnému léku, jehož účinky přinesou kýžený výsledek stejně dobře, jako ho přinesou drahé medikamenty; otázkou je, zda *střiebro a zlato,* o nichž se hovoří níže, je užito obrazně o uzdravení pacienta, či se zde velmi konkrétně píše o prospěchu lékařově: *Vezmi lajno kravie a staré podešvy, – viz, kterak mistr Vilhelm skrze lajno kravie a staré podešvy naučil nás dobývati střiebra i zlata, a druhdy viece prospievají ty sprostné věci nežli slovútní lékaři skrze balšán, kafr a dřevo balšámové, – a spal je v hrnci novém* LékRhaz 35.

Výše uvedené způsoby léčení zahrnuje např. prof. Matiegka s jistým nadhledem mezi *prostředky racionální.*[42] Výrazným znakem středověkého lékařství jsou také, podle Matiegkova názvosloví, *prostředky sugestivní, okultní.*[43] Ve staré češtině je doloženo užívání různých amuletů, návazů a zaříkávání.[44] Proti drobným

[42] Matiegka, zvl. s. 311-316.
[43] Matiegka, zvl. s. 317-322.
[44] O magické terminologii obecně viz Němec, I., *Česká slova někdejší magické terminologie,* LF 103, 1980, s. 31-38.

předmětům přivázaným (resp. *navázaným*) na tělo, stč. *návuzům,*[45] horlí koncem 14. století Tomáš ze Štítného: *slušie také věděti, že bóh ustavil jest rozličná lékařstvie, ale ne léky, pro rozličná člověčie porušenie vnitřnie i vnějšie, jakož lékaři rozumějí, a to nenie protiv bohu, ani kostelniemu ustavení. Ale všichni jiní bobonci, kterýchž učení lékaři nedržie, leč žehnánie, leč napsánie která na jablce, na oplatce neb na listie, neb pro zuby, ješto na stěně škohrtají, leč návuzy, zapověděni jsú kostelem.* ŠtítKlem 8a. Častá byla léčba napsanými slovy, která člověk (zřejmě ve formě *návuzů*) držel při sobě. O těchto *nápisech*[46] nacházíme mnoho informací v lékařských textech, jako např. v tzv. františkánském lékařství: *Tento nápis jest proti rozličným zimniciem : nápis na prvniem lístku takto † Criste in nomine tuo † pax pater † vita filius † medicamenta † spiritus † sanctus. Na druhém, na třetiem i na čtvrtém napiš táž slova jako na prvniem. A ktož by měl zimnici na každý den nebo třetie den nebo čtvrtý den, aby u sebe nosil.* LékFrantA 78a. Nejvyšší účinek měla jména boží, jména sv. Trojice, Matky boží atd. Výjimečné postavení mezi svatými jmény má tzv. sedmdesát dva jmen božích, jejichž zápis na lístku pomáhal proti zimnici i jiným chorobám.[47] Některé nápisy zvyšovaly víru v účinnost tím, že byly zapsány „tajným", nesrozumitelným jazykem – jako tento: *napiš tato jména na sýru nebo na chlebu a daj je nemocnému sniesti: iran, kiran, kirian, kafratan, kaštagan, skoroke, a když to snie, vezmiž rozchodník a mák i zetřiž to spolu a rozpusť, čím chceš, a daj nemocnému ten nápoj píti* LékChir 243a.

Na rozdíl od *návuzů* účinkovaly některé *nápisy* či *lístky* až poté, kdy je nemocný pozřel. Kromě papíru se tedy tajemná slova zapisovala na různé poživatiny (chléb, sýr, jablko atd.), jak o tom svědčí jak doklad výše uvedený, tak následující návod proti zimnici: *Slovo na jablce: Někteří jablko rozdělé na tré a na první straně napíší tato slova: Nestvořený otec. A na druhé straně: Bezsmierný otec. A na třetí straně: Věčný otec. A dadie prvý den první stránku na čtítrobu sniesti a druhý den druhú, a třetí den třetí stránku.* LékFrantA 76b.

Jsou doloženy i nápisy, které se přikládaly na bolestné místo: *Ktož má střiely, učiň sobě takto: Vezmi vosku čistého a udělaj z něho sedm pokrútek tenkých a vokrúhlých, pak napiš na každé Jezus Kristus a Zdráva Maria, pak přikládajž sobě ty pokrútky na ty bolesti tiem písmem, a to čiň těch sedm dní. Pak vosmý den udělaj*

[45] Viz StčS, heslo *návuz.*
[46] Viz. StčS, heslo *nápis.*
[47] Podrobně viz Chládková, V. – Černá, A. M., *Dvaasedmdesát jmen božích a jejich sekundární využití,* LF 2005 (v tisku).

z nich sviečku a daj ji do kostela, ať při mši shoří. LékChir 126b. Nutno ještě doplnit, že tento návod vyvolal akci u pozdějšího čtenáře, jenž připojil na okraj strany obrázek hlavy s šaškovskou čepicí a dopsal: *Moudrýť lékař, až vše hlava bolí...*

Zaříkání nemocí souvisí s pradávnou představou, že nemoci způsobují zlé nadpřirozené bytosti (na příklad démoni) a také provinilé (živé či mrtvé) osoby. S touto představou je spojen rovněž názor, že rozličné nemoci zavinili červi, hadi, žáby a jiné nelibé živočištvo, které se (především vzduchem či vodou) dostalo do lidského organismu. Tyto bytosti, zvláště ovšem ty mytologické, bylo možno a záhodno zaříci a způsobit jejich odchod z lidského těla. Výše uvedené čarovné lístky byly určeny zejména k zapuzení zimnice. Zimnice byla v představách lidu škodící ženská bytost, proto ji bylo možné vyhnat slovem, i když jen napsaným, nevyřčeným. U některých návodů je ovšem explicitně stanoveno, že slova musí být pronesena nahlas: *Najprvé, jakž se dietě narodí, prvé, než od mateře uřezáno bude, ať je bába obrátí, kdež zadkem dítě leželo, ať tu leží hlavičkú. A rci takto: Nemóž mi nižádný tohoto dítěte uřknúti, a to ve jméno Otce † i Syna † i Ducha svatého. Amen.* LékŽen 114b. Výjimečné je zaříkávání ran, o němž píše autor tzv. chirurgického lékařství – uvedu jen ukázku:[48] *Tuto se vypisují slova a žehnánie, kterýmiž jest pan Leskovec a Vlchovec všeliké rány hojil, a ty se vykládají takto: Když přijdeš ponajprvé k raněnému, řiekaj jemu nad ranú po třikrát takto: Přikazujiť boží mocí, aby tato rána celela bez bolesti, bez † střielenie, bez † votokuov, bez † přiemietóv i beze † všech přivržených věcí. Jakož jsú pánu bohu celely jeho svaté rány, ve jméno Otce i Syna i Ducha svatého.* LékChir 20a.

Mezi sugestivní metody léčby je nutno zařadit ještě jeden způsob, o jehož účinnosti se diskutuje i v moderní medicíně – jedná se o víru v uzdravení a dobrou mysl pacienta, která může přispět ke zdárnému zdolání choroby. V lékařských spisech se nalézají řádky, které nabádají lékaře k tomu, aby posiloval pacientovy naděje ve šťastný závěr: *máť lékař lahodnými slovy a utěšenými nemocného léčiti, těšiti a posilovati a jemu v každé příhodě zdravie slibovati..., neb z takové věci neb řeči dobude duše nemocného zpusoby dobré a ušlechtilé, jížto přirozenie bývá posilněno proti nemoci a posíleno tak, že z samého přirozenie vyjde dielo, kteréžto jest silnějšie nežli dielo lékařovo s jeho nádobami i léky* LékSalM 198-199.

[48] O výjimečnosti tohoto sborníku srov. Černá, A. M., *Lékařský sborník o chirurgie – mimořádný zdroj ke studiu staročeského jazyka.* In: Verba et historia, Praha 2005, s. 41-47.

II.2 Lékaři v českých zemích v období středověku

Druhým úkolem je odpovědět na otázku, kdo byli ti, kteří se v českých zemích na sklonku středověku zabývali léčením, tedy ti, které pojmenovávám výrazem *lékaři.* Přidržuji se dělení Wintrova,[49] který do této skupiny řadí všechny osoby zabývající se lékařstvím, které neabsolvovaly univerzitní studia na lékařské fakultě. Absolventy univerzit nazývá *doktory. Doktoři* mohli získat vzdělání nejprve na univerzitách za hranicí, především na univerzitách severoitalských (v Padově, v Salernu, v Bologni) či v jihofrancouzském Montpellieru, po založení pražské univerzity, jejíž součástí byla lékařská fakulta, také v domácím prostředí.[50] Výuka na pražské lékařské fakultě byla založena na textech lékařských klasiků (v latinském překladu), studenti se seznamovali s pracemi Hipokrata, Galena, Avicenny, absolvovali přednášky z dietetiky a diagnostiky (založené především na zkoumání pulsu a moči), už v nižších ročnících studovali vlastnosti a působení léčivých rostlin. Zvláštní pozornost byla věnována problematice horeček. Teprve ve vyšších ročnících byly vypisovány přednášky a cvičení z anatomie (bez pitev). Ačkoliv v počátcích lékařské fakulty byla vyučovacím jazykem latina, nelze nevidět, že obsah studia na lékařské fakultě se shoduje s náplní česky psaných lékařských textů z přelomu 14. a 15. století. Všem zmíněným disciplínám v nich byla věnována pozornost.

Absolventů lékařských fakult, tedy *doktorů,* ať již zahraničních, či pražských, bylo v českých zemích stále jen nepatrné množství a byli s to věnovat se pouze nejvybranějším pacientům z nejvyšších vrstev, tj. především panovníkům, nejvyšší šlechtě, vysokému kléru. Je tedy pochopitelné, že lékařská péče o zbytek obyvatelstva byla především v rukou negraduovaných osob. Mezi nimi lze rozlišovat několik stupňů: nejschopnějšími mezi nimi byli praktikující lékaři, již se vyučili svému umění u zkušenějšího lékaře a utvrzovali se v něm praxí, která se často vyznačovala pravidelným měněním místa působnosti.

Další skupinou určenou k léčení byli ranhojiči, chirurgové. Tuto profesi vykonávali řemeslníci – barvíři, lazebníci. Jejich práce byla *kadeřiti a páliti vlasy, stříhati, holiti, topiti lázeň, pouštěti žilou, sázeti baňky, trhati zuby, obvazovati rány, vytahovati z ran kulky střelné a odřezovati choré oudy od těla.*[51]

---

[49] Srov. Winter, Z., *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách,* Praha 1901.
[50] Srov. *Dějiny Univerzity Karlovy I,* Praha 1995.
[51] Winter, Z., práce cit. v pozn. 49, s. 24.

Mezi lékaře patřili dále kněží, jejichž zářným představitelem je právě mistr Křišťan z Prachatic, přítel Husův a farář od Svatého Michala na pražském Starém Městě. V jeho osobě představa o kněžích jako pěstitelích léčivých bylin v klášterních zahradách a tvůrcích jednoduchých léčiv bere za své. I když Křišťan pravděpodobně nebyl absolventem lékařské fakulty, jeho práce na poli českého lékařství je obdivuhodná. Vedle spisů matematických a astronomicko-astrologických tvoří nepřehlédnutelnou část jeho tvorby spisy lékařské – latinské, ale také české. Křišťan je nepochybně osobností, která vnesla český jazyk do lékařské vědy. Kromě původních (ve středověkém slova smyslu), vlastních prací je zřejmě Křišťan iniciátorem překladů dvou spisů chirurgických, tzv. Saličetova a Rhazesova ranného lékařství. Křišťanovy texty se staly součástí většiny staročeských lékařských sborníků, které vznikly v 15. století, posléze byly opakovaně vydávány tiskem, doplňovány, upravovány, takže původní jádro lze dnes jen těžko jednoznačně stanovit. Jejich funkčnost je doložena i tak, že kromě tisku byly, zřejmě pro vlastní či rodinné potřeby, i nadále opisovány – máme totiž k dispozici i rukopisy z raného novověku.

Za zmínku stojí ještě jedna, specializovaná skupina lékařů, resp. lékařek. Jedná se o *báby pupkořezné,* tedy porodní báby. Oprávnění existence jejich „stavu" nebylo ve středověku zpochybňováno. Vedle nich se léčením zabývaly i další osoby, např. Z. Winter píše o katech, hrobnících, babách zaříkávačkách atd.[52] Tyto informace jistě lze získat z historických zdrojů, ovšem české lékařské prameny ze sledovaného období o těchto osobách nic nevypovídají. Rovněž jsem v nich nenalezla potvrzení toho, že mezi lékaři – empiriky a ranhojiči byly osoby ženského pohlaví.

Česky psané lékařské texty dokládají, že mezi lékaři panovala konkurence. Autor textu často neopomněl zmínit, kdo je pravý lékař a komu je lepší se vyhnout. Ve své argumentaci akcentují vzdělání oproti neumělosti jiných lékařů: *ktož se čemu naučí, tenť i uměti bude, i protož, ktož těch věcí do sebe nemá, tenť nebude dokonalý lékař, aniž muož býti. Ale máť býti nazván nedouk, a to proto, že se jest tomu nenaučil, neboť mnozí hojie, a nevědie, co hojie.* LékChir 2ab. Autor tzv. Saličetova lékařství ještě upřesňuje svůj požadavek – požaduje nejen lékařovo odborné vzdělání, ale také poznání všeho, co s jeho oborem souvisí, z čeho vychází a co ho spoluvytváří: *mnozí jsú dělníci v tomto umění na zemi, bez příčiny, nébrž náhodú dělajíce, jakožto lidé neumělí, a kteřížto nenaučili sú se tomu dielu od umělých, ale od neumělých, kteřížto*

[52] Winter, Z., práce cit. v pozn. 49, s. 35-37.

na zpuosobách a tvářnostech a příčinách neduhóv a nemocí nikdy sú sebe nezkušovali, anižť kromě věci čitedlné, porušitedlné zvláště mohú co poznati neb vážiti. A tak skonávají život svuoj v marnosti, pro neuměnie o počátciech potřebných k tomuto umění. LékSalM 197. V tzv. Rhazesově lékařství je naopak větší váha přikládána praxi: úspěšnější je lékař, který se s nemocnými více stýká, než ten, který je od praxe odloučen: *A slušie věděti, že ranní lékaři, ješto běžie ves ode vsi a nikděž neobývají, v těch léciech lépe dělají, nežli lékaři slovútní, a to se děje pro časté s tiem obieranie; ale dřieve, nežliť toho obyčeje doséhnú, mnohéť zkazie.* LékRhaz 61.

Získání praxe nebylo ovšem jednoduché – už z toho důvodu, že k začínajícím lékařům nepanovala důvěra: *každý raněný má varovati a vystřiehati lékaře... nového, kteříž se tepruv na tobě učiti má. Nebo každý člověk skrze takové lékaře musil by zaveden býti nebo k chromotě přijíti, a strach i vo hrdlo, i protož jest slušné a dobré každému hledati sobě lékaře skušeného, aby jím člověk mohl bezpečen a jist bejti. Nebo když máš lékaře skušeného a jistého, daleko se s menší bolestí hojiti budeš a bez strachu* LékChir 7b. Požadavek prvotního vzdělání a následné praxe slučuje následující citát, v němž se opět autor odvolává na autoritu: *každý má znáti a věděti, že se jest nižádný s uměním nenarodil, ale žeť každý muší prvé tomu učiti, cožť chce dobře uměti. Neboť mistr Avicenna praví a řka: Ktož by se nikdá vo nic nekoštoval a nepokusil, ten by nikdy nic neuměl. I protož se každý lékař nový vždy muož při každém raněném něco naučiti, jediné měj vo něm pilnost a časté přihlédanie, když se již v koho uviežeš* LékChir 4ab.

Zatímco doposud byly citovány jen názory ze strany lékařů, následující řádky píše osoba ze strany pacientů, Jan Filipec (Vilémovi z Pernštejna): *jest věc velmi nebezpečná – dáti se na ta lékařstvie rozličná, kteráž pocházejí od lidí neumělých. Nebo ti, kteřiež dávají lékařstvie, neučivše se, než od ledaskoho slyševše, i ovšem muože se trefiti, žeť někoho zhojí, a potom týmž lékařstviem druhého nebo umořie, nebo zkazie* (ArchČ 16, 1493, s. 14).

Lékařům pochopitelně velmi záleželo na tom, aby jejich jméno bylo proslulé kvalitou práce a pílí: *dále se rozumem spravuje a pilnost při raněných maje, budeš dobrým mistrem a lékařem dokonalým nazván* LékChir 7a. Nebylo doporučováno, aby se „skutečný" lékař stýkal s „nedouky", neboť tím poškozoval svou pověst: *Ten také lékař ať se nekochá v obcování s laiky, totiž s neučenými, neb ti vždycky utrhají umělým lékařóm.* LékSalM 200.

Pokud již lékař získal dobré jméno, měl dbát o to, aby si ho nezkazil. Autoři spisů varovali lékaře, aby se nepouštěli do léčení beznadějných případů. Také proto se v lékařských knihách často objevují soupisy *znamení k smrti* a *znamení k zdraví.* Podle vzezření nemocného, podle jeho chování a také na základě diagnostiky z pulsu a moči lékař poznal, zda se nemocný uzdraví: *Vezmi moč jeho a vohledaj ji, bude liť červená jako krev a neustojí liť se nic po dni, i vlíž tu vodu na zelenú kopřivu, a uvadne liť ta kopřiva, tehdyť ten nemocný jistě umře, a to věz každý lékař, aby se veň neuvazoval, nebo jemu nespomůžeš.* LékChir 227b. Pokud to nebylo možné poznat již před zahájením léčby, pokoušel se o prognostiku během nějakého jednoduchého úkonu: *Také ktož má rány a pie jej, točiž jeho prach z bedrníka, a to s vínem, tehdy puojde li jemu z rány s hnojem, tehdy se muožeš v něho uvázati, pakli suchý na ráně leže, tehdy se veň neuvazuj, neboť umře.* LékFrantA 116b. Byly-li poraněny určité orgány, lékař se vůbec neměl pokoušet o zachování života pacienta: *Pakli by játry byly raněny, taťrána smrtedlna jest, a ten hned umře; pakli který živ pobude, to jest na mále, protož v takové rány se neuvazujte* LékRhaz 137. V chirurgickém lékařství je celý soupis poranění, kterých se má lékař varovat: *protož se má každý vystřiehati a varovati léčiti všech těchto ran a úduov. Najprvé mozku, srdce, žluči, žaludku, střev, ledvin, páteře mozkového a měchýře. Nebo ktož jest v takové miesto raněn, v toho se nemáš uvazovati. Neboť jistě umře, a ty by nadarmo s ním pracoval, a strach, že by toho hanbu měl. I protož se jest lépe rozumem spravovati a takových se věcí vystřiehati, nežli hanbu a pomluvu bez užitku trpěti.* LékChir 10ab.

Charakteristickým rysem českých lékařských spisů je časté citování lékařských i jiných autorit, z jejichž textů jsou čerpány postupy léčby. Prokázat, zda udané návody opravdu pocházejí od uvedených osobností, je většinou nemožné, neboť překlady a opisy během dlouhých let (někdy staletí) již zcela zastřely původní znění. Lékařské texty jsou zápisy velmi „životnými"; lze očekávat, že mnohý (ne-li každý) z pozdějších uživatelů těchto knih do nich vkládal nové informace, ať již vlastní, či tradované. Navíc se zdá, že často byla jména velkých lékařů a filozofů citována pouze pro zvýšení důvěryhodnosti pojednání a že s jejich původními pracemi nemají mnoho společného. Často upravená a zkomolená jména antických i středověkých osobností však tvoří pravidelnou součást českých lékařských knih: *prací velikú a pilností sem vybieral to a v hromadu řádem lékařstvie postavil proti mnohým a rozličným nemocem, neduhuom a nedostatkóm od hlavy až do pat z těchto mistróv slovútných a výborných knih lékařských, jakožto mistra Ipokrasa, řeckého mistra, Galiena,*

Konstantina, Bartoloměje, mistra Petra Hispánského, mistra od Hory Cassina, Gilberta, Ortolfa, Atvina, Galéna a z jiných mistróv knih LékFrantA 25a. V některých podobných pasážích je skryta i drobná výhružka: *Toto jest vybráno z kněh lékařských krátkými slóvci. A ktož proti tomu mluví, ten nenie lékař, ale klamař, neb mluví proti mistrovi Ipokrasovi, Galienovi, Avicennovi a proti mistrovi Atvinovi* (rkp. KNM II H 38, fol. 166b).

Nejen věhlas byl však odměnou, po které lékař toužil. Staročeské lékařské texty nás informují i o odměnách lékařů, nikoliv v konkrétních sumách, ale pouze obecně. Avšak i zde je lékař varován (prý samotným Galénem), aby při vyhlídce bohatého zisku nepřeceňoval své možnosti: *Tuto se pokládá jedna správa a naučenie mistra Galiena pro nedoučené lékaře, aby se uměli spravovati a vystřiehati ran smrtedlných a škodlivých, aby tudy, chtiece dary vzéti, i neupadli skrze to v hanbu a v škodu.* LékChir 9b-10a. Odmítnutí léčby není hodnoceno jako neetické, jak ukazují následující citáty ze Saličetovy chirurgie: *Pakli ten nežit neb ta píštěla jest v kosti hrbovaté ustrnulá, nechati jest lépe léčenie a chvalnějie; neb lékař nedobude tady ani cti, ani zisku, i pro dlúhost léčenie i pro konec nechvalný* LékSalM 382; *Pakli ta kost jest dávno vyvinuta, a ztvrdlo i zastaralo se vyvinutie bez nápravy, neuvazuj se v léčenie toho; neb jest poctivějie se neuvazovati, nežli uvážíce se, hanebně odpadnúti.* LékSalM 723.

Pokud je ovšem výsledek slibný, nemá lékař váhat s požadavkem řádného zaplacení své – často trudné – práce: *A toto se nečasto přiházie dětem žen robotných, a protož obecně rodí se děti jich čisty a pěkny, než potom z veliké roboty a z hrubého pokrmu zškaredějí. A tak pro tu příčinu a pro požitek má lékař v ten neduh se uvázati a rád s ním pracovati, a toliko za to sobě kaž dáti, aby jemu práce hořkost dobře byla oslazena.* LékRhaz 32. Bylo dokonce doporučováno, aby si lékař stanovil vysokou odměnu za svou léčbu, neboť tak si budou pacienti jeho práce více vážit: *věz, že dobrá odplata činí lékaře vzácného, a posílena bývá viera nemocného k němu; a byť pak byl mnohého neuměnie, však' nemocný věří, že lépe nežli jiný móž jeho uléčiti* LékSalM 200. Na druhou stranu však tzv. Saličetovo lékařství doporučuje, aby lékař věnoval svou péči i chudým, nemajetným, neboť to prospěje jeho cti a věhlasu: *Zachovaj také lékař právo těch lidí, mezi nimižto přebývá, a chudé osobně navštěvuj, jakož slušie. Neb tady pověst jeho se rozšíří v obci, a božská moc vlé veň milost svú a dielo jeho mezi těmi, od nichžto odplatu béře za práci, ušlechtilejší a spasitedlnější bude ukázáno* LékSalM 201.

Lékařovo umění, zdatnost v léčení byla základním předpokladem jeho úspěšné praxe. Nicméně nikoliv jediným předpokladem. Z textů je patrné, že lékař musel splňovat mnohé podmínky, resp. vyvarovat se mnohých nešvarů: *Najprvé, aby nebyl lékař opilý, a zvláště nedbavý. Druhé – nečistý a smilný. Třetie – nesčastný a uřklivý, nebo každý člověk nečistého pohleděnie daleko viece muož ráně uškoditi a skaziti nežli udraviti.* LékChir 7ab. Saličet přidává další požadavky, především na chování lékaře v domě pacientově: *Také lékař nemá krásti, ani sieti svárov mezi čeledí nemocného, aniž dávaj jim rady nepožádané, aniž obcuj s těmi, kteříž mají ty vady i jiné, kteréžto se lidem nelíbie; také nevaď se lékař v domu nemocného; neb ty všecky věci porúšejí dobré dielo toho uměnie a lékaře tupie.* LékSalM 200. Zvláště přítomnost ženských osob z okolí pacienta má nechat lékaře lhostejným, nemá jich bez vážných důvodů vyhledávat: *Aniž jest hodné, by lékař měl řeč tajnú s ženú nemocného, neb s dievkú, neb s jinú jiného založenie, leč by řeč byla pro potřebu diela přítomného neb budúcieho v léčení; aniž slušie nepočestně mluviti s nimi, ani vzhlédávati na ně často, a zvláště před nemocným; neb z takých lehkostí pocházie potupa diela toho uměnie, a viera nemocného skrze zlé přemýšlenie mdlé a menší se* LékSalM 199.

Pakli bylo definováno správné chování a přístup k nemocnému ze strany lékaře, rovněž bylo stanoveno, jak se má chovat pacient a jeho rodina. S rodinou pacienta má ostatně lékař vycházet dobře a má s ní diskutovat o nemoci jejího člena; to může být lékaři jen ku prospěchu: *s přátely nemocného ať mluví o založení a vlastnosti nemoci, jakož se jemu zdáti bude, aby z neuměnie dobrého napravenie mezi přátely nebyl přiveden ku pohoršení a aby přietelé nemocného neměli o lékaři zlého domněnie a aby nemohlo řečeno býti, by lékař byl příčina smrti tomu, ktož umře, ale žeť jest příčina zdravie tomu, ktož uzdraven bude.* LékSalM 199. Pacient má v prvé řadě být poslušen svého lékaře: *každý raněný chovati a držeti vedlé rozkázanie a naučenie lékaře svého, nebo jestliže poslúchati mistra svého nebudeš, sám se zavedeš a lékařť tebú nic povinen nebude, i protož mnozí u veliké nebezpečenstvie upadují a někteří se až k smrti zavodie a připravují. A to vše skrze své neposlušenstvie a nezachovánie, nebo jest to často shledáno, že již mnozí, vyhojiece se, i umierají, a někteří od malých ran ochromují. A to vše bývá pro neřádné chovánie. A potom tepruv lékařóm a neuměnie připisují, súce sebú sami vinni skrze své neposlušenstvie a neřádné chovánie, a zvláště od ženy.* LékChir 7b-8a. Často se pacient nechová řádně, a přesto bývá z jeho neutěšeného stavu obviňován lékař: *mnohý skrze své nechovánie umierá nebo v škodu upadá, a toť vše bývá lékaři připsáno* LékChir 9b.

Pacientovo nevstřícné chování může působit negativně na práci lékařovu: *neslušie nemocnému odmlúvati proti lékaři, ani se v diele protiviti. Neb tady činí lékaře zlého domněnie, jako by nemohl neb neuměl léčiti. A tak bázní přielišnú budú se jemu údové třiesti, a v každé věci bude pochybovati svú myslí, proněžto dielo jeho bude nedokonalé a léčenie jeho obrátí se v blud, a skrze tu cestu uléčitedlný neduh v neuléčitedlný se promění, protož jestiť hodné, aby nemocný rozpravení lékařovu věřil a k jeho dielóm bez odpory svolil, když jest jeho vyvolil k své nemoci uléčení. Neb z toho následuje dielo ušlechtilejšie, a konec léčenie užitečnější oběma* LékSalM 201-202.

II.3 Neduhy a zdravotní obtíže středověkého člověka

Přistupuji z hlediska této práce k nejdůležitější kapitole z dějin českého středověkého lékařství. Má-li být popsáno názvosloví staročeských chorob, je zcela nezbytné stanovit, co všechno bylo za chorobu ve středověku považováno a jakými směry bylo vedeno úsilí lékařů (srov. též úvodní kapitolu).

Původ nemoci byl podle středověkých názorů v podstatě dvojí, vnější a vnitřní. Za vnějšího původce nemoci se považovala především boží vůle, jíž je podřízeno vše stvořené.[53] Bůh posílá nemoc na člověka jako trest, životní zkoušku či možnost odčinit spáchané hříchy a dospět k spasení duše. Lékař se mohl pokoušet nemocného člověka vyléčit, leč úspěch nebyl nikdy zaručen. Proto byl lékař vyzýván, aby nesliboval, co nemůže zaručit: *Ale toto do sebe měj a zachovávej, aby nižádnému za zdravie nesliboval, neboť nenie na světě lékaře tak múdrého, aby mohl směle a právě řieci, žeť tento umře jistě a nebo žeť živ ostane. Neboť jest to jediné samému bohu známo, ...i protož ty, poruče se pánu bohu, tomu lékaři najvyšému, a od něho naučenie požádaje, koštu sčestie a hoj jen s pilností.* LékChir 3b-4a. Jestliže bůh nemoc seslal, pouze bůh může způsobit, že se nemocný vyléčí. Ostatně téměř v žádném léčebném návodu nechybí formulka, dovětek, že se nemocný vyléčí *s boží pomocí.*

Boží vůle se projevovala různě. Jedním z jejích nejčastějších projevů byly živly a především nebeská tělesa. Jedna z nejstrašnějších pohrom minulosti, morová nákaza, byla podle přesvědčení obyvatel šířena *zlým povětřím.* V rukopisech je nezřídka možno nalézt návody, jak se vyvarovat moru či jak léčit lidi touto nemocí již zachvácené, jako je na příklad tento nadpis z tzv. františkánského lékařství: *Zpráva*

[53] Srov. také např. Svobodný, P. – Hlaváčková, L., *Dějiny lékařství v českých zemích,* Praha 2004, s. 38-39.

proti šelmovému času, točižto proti moru, kterýžto z božieho dopuštěnie jest a z běhu planet a hvězd LékFrantA 10a. O přesvědčení, že život člověka je řízen děním ve vesmíru, vypovídá i fakt, že součástí lékařských knih bývá vedle herbářů a diagnostických textů téměř pravidelně také spis astrologický, a naopak, na příklad ve sborníku zvaném *Hvězdářství krále Jana*[54], který obsahuje z velké míry texty astronomicko-astrologického charakteru, lze nalézt i texty o flebotomii, lékařských vahách atp.

V lidovém lékařství stále přetrvávaly i jiné představy o původcích chorob – byli jimi různí démoni či bytosti škodící lidskému organismu. Právě proti nim byla namířena okultní terapie – nemoci byly odháněny zaříkáváním, zaklínány do skal, do lesů, zakopávány do země atd., o čemž svědčí množství národopisných studií[55] a o čemž bylo již psáno v předcházejícím oddíle.

Mezi příčiny zdravotních problémů, o nichž není pochyb, pochopitelně patří úrazy a nadměrná námaha. O nemocech z vnitřních příčin vypovídala ve středověku jen jediná teorie – humorální (viz s. 31–43).

I když jsem v předchozích řádcích psala výhradně o původcích chorob, případně o jejich příčinách, středověká léčba se z pochopitelných důvodů příčinami chorob vesměs neřídila. Výrazným znakem středověké medicíny je to, že léčeny nebyly příčiny nemoci, nýbrž „pouze" její příznaky. Lékař se soustředil na vyléčení toho, co bylo na lidském těle či na lidském projevu v nepořádku. Kromě viditelných ran se sledovala především teplota kůže, její zabarvení, suchost atd. Lékař studoval z diagnostických pohnutek lidské exkrementy (především moč) a lidskou krev, pravidelnost přijímání potravy a vyměšování, spánkový režim atd. Byl schopen léčit bolestivé místo na těle; podle charakteru bolesti a míry bolestivosti usuzoval na nemoc vnitřního orgánu.

[54] Viz kritická edice *Hvězdářství krále Jana* (eds. A. M. Černá, A. a P. Hadravovi, M. Stluka), Praha 2004.
[55] Srov. např. Matiegka, s. 308; Čižmář, J., *Lidové lékařství v Československu I,* Brno 1946 (dále Čižmář I), zvl. s. 121-127; množství informací lze najít na stránkách časopisu *Český lid* – viz též soupis literatury k této práci.

III. Nejstarší lékařská teorie – učení o humorální patologii – a její vztah k staročeskému lexiku, zejména k názvům chorob

III.1 Antické počátky a vývoj ve středověku

Asi v polovině 5. století př. n. l. lékař a filozof Empedokles shrnul a přehodnotil ve svém působišti na Sicílii názory svých předchůdců z milétské školy a zformuloval princip čtyř základních světotvorných elementů, které jsou rovnoprávné, žádný z nich nemá vůdčí úlohu: *Nejprve poslyš, které jsou čtyři kořeny všeho: zářivý Zeus [tj. oheň] a Héra, jež přináší život, a Hádés, konečně Nestis, lidské jež prameny slzami živí.*[56] Tyto základní světotvorné prvky se slučují Láskou a rozlučují Nenávistí (Svárem) a jsou základem veškerého jsoucna, včetně lidí a bohů: *jednou veškery věci se Láskou spojují v jedno, po druhé zase všechno to rozdělí nenávist Sváru.*[57] Empedokles tak eklektickou metodou uzavírá (prozatím) hledání jediné pralátky a nejstarší etapu řecké filozofie vůbec. Současně však postavil základ k bádání v dalších přírodovědných oblastech. Zrodila se nauka o čtyřech konstitučních kosmických živlech, která daleko překročila i tak dosti široké hranice filozofie, tedy činnosti určené v antických dobách jen hrstce povolaných. Po staletí, až do novověku, se tento názor uchovával v disciplíně, která se dotýkala (a dotýká) každého člověka na jeho nejcitlivějším místě, protože se týká jeho zdraví a života. Nauka o čtyřech živlech se stala základním stavebním prvkem prvního nemytologického systému v lékařství.

[56] Svoboda, K., *Zlomky předsokratovských myslitelů,* Praha 1962, s. 85-86.
[57] Tamtéž, s. 86.

Stále se opakuje, že počátky lékařské vědy jsou jistě staré jako člověka sám. Vzrůstající zkušenost vedla našeho předka k tomu, aby si své zdraví chránil a aby si dokázal pomoci ve zdravotní nesnázi. Nejprve jistě sám, postupem času, se vzrůstající socializací, se obracel na svého druha. Vyčlenila se skupina jednotlivců disponujících schopnostmi, vůlí či jen funkcí pomáhat ostatním v nemoci těla i duše. U různých národů to byli mágové, šamani, zaklínači či kněží, kteří se pokoušeli uzdravit nemocné a přitom se ovšem nedostat do konfliktu s tím, kdo nemoc způsobil. Nejrozšířenějším „předvědeckým" názorem na původ lidského strádání, tedy i nemocí, byl vliv nadpřirozených autorit. Podle všeobecného (tedy i raně antického) pojetí byla nemoc chápána jako úděl uložený božstvem nebo způsobený démony, který se člověk pokouší od sebe odvrátit kultovními nebo magickými obřady.[58]

Nejiná byla situace v Řecku v době jeho velkého rozmachu, v době, kdy náboženství, reprezentované krásnými a člověku blízkými bohy, jak je známe z Homérových skladeb, bylo chápáno spíše jako mravně závazný a uctívaný fakt než jako myšlenkové východisko pro další rozvoj zvídavého řeckého ducha. Řecké myšlení se v této době však již zdaleka neztotožňuje s klasickým řeckým náboženstvím.

Lékařská věda měla v dějinách vždy speciální postavení. Nejeden její progresivní představitel byl danou společností považován za enfant terrible. A nejednou s ním daná společnost, jako ostatně s mnohým průkopníkem, rázně skoncovala. Lékařská věda nedává prostor pro planou filozofickou spekulaci. Předmět jejího zkoumání se totiž až příliš dotýká každého člověka. Je zde třeba najít zcela konkrétní východiska a dosáhnout zcela jasných výsledků. A to se samozřejmě týká i tvůrců nových názorových systémů. Lékařská věda se také téměř pravidlem dostává do konfliktu s náboženstvím, které spíše tíhne ke statičnosti, neměnnosti a tím i jisté strnulosti. Naopak lékařství v touze dosáhnout účinných a konkrétních výsledků je často dynamické a novátorské.

Bylo již naznačeno, jakou povahu mělo „předvědecké" lékařství i v myšlenkově velmi plodném a originálním antickém Řecku. Lidské zdraví spočívalo v rukou Apollónova syna poloboha Asklépia, do jehož chrámu proudily za zdravím davy trpících. Na vědecké základy staví lékařství poprvé Hipokrates, zakladatel a hlavní představitel tzv. kójské lékařské školy.

[58] Srov. *Encyklopedie Bible II,* Praha 1992, s. 422.

Narozen okolo r. 459 př. n. l. na ostrově Kos, dědičnou tradicí byl předurčen býti lékařem. Zděděné zkušenosti rozšířil mimo vlastní studium kontaktem s lékařstvím egyptským. Ač je Hipokrates právem začleňován mezi výkvět řecké filozofie, nebyl jeho vztah k ní jednoznačný. Hipokrates nebyl zdaleka přítelem planého filozofování a v lékařství už vůbec ne. Často poukazoval na jeho zhoubné následky.[59] Zdůrazňoval vždy pozorování a pokus jako základní zdroj poznání, tedy empirii namísto spekulace. Bylo však třeba přijmout obecná východiska, která by pozorováním a pokusem mohla být potvrzena, či vyvrácena. Hipokrates žil v době rozvoje přírodní filozofie; ta svou konkrétností nebyla jistě v rozporu s Hipokratovými empirickými náhledy na podstatu a úlohu lékařské vědy, a především na patologický proces. Hipokrates nehledá jednu tvůrčí pralátku. Uvědomuje si, že JEDNO nemůže způsobit disharmonii, kterou jistě nemoc je. Navazuje na Empedokla a jeho učení o čtyřech živlech a *Lásce* a *Nenávisti* jako zdrojích pohybu a vývoje. Živlům Hipokrates při pozorování připsal různé vlastnosti: oheň byl teplý a suchý, voda vlhká a studená, vzduch byl vlhký a teplý, země studená a suchá. V mikrokosmu lidského těla, jsou nositeli těchto jakostí tělesné šťávy. O jejich počtu a druzích lékaři vedli zřejmě podobné spory jako filozofové o kosmických pralátkách. Hipokrates je zdrženlivý: *já o člověku nehlásám, ani že je vzduchem, nebo ohněm, zemí anebo vůbec něčím jiným, o čem není patrno, že jest obsaženo ve člověku, nýbrž ponechávám takové povídání těm, jimž se to líbí.*[60] O tělesných tekutinách se vyjadřuje konkrétněji: *Z lékařů praví někteří, že postatou člověka jest jedině krev, jiní že žluč, jiní pak že hlen, závěr však činí stejný. Praví totiž, že je jakési jedno..., a toto jedno že mění svou podstatu... Já však pravím, kdyby člověk jen jedno byl, nikdy by nemohl být nemocen, ježto by při jedinu nebylo příčiny, ze které by onemocněl... Avšak...mnoho jest v těle součástí, že působíce na sebe, jestliže se nad přirozený stupeň zahřejí, zchladnou, vysuší nebo rozředí, zplodí nemoci...*[61] Zmíněné šťávy jsou *krev, hlen, žlutá a tmavá žluč* (někteří lékaři doplňují k těmto tekutinám ještě *vodu* jako tělesnou šťávu). Hipokratovci je charakterizují asi takto: *Krev* je nejdůležitější ze všech šťáv, souvisí i s duševním životem (zdravím) člověka. Poruší-li se krev smíšením s některou jinou šťávou, vzniká nemoc. Hlavní zdroj krve je v srdci, avšak krev se zde netvoří, je sem pouze vstřebávána prostřednictvím žaludku ze zažitých potravin. Hlavním zdrojem *tmavé*

[59] Schrutz, O., *Stručný náčrtek základních nauk Hipokratových*, s. 5
[60] Tamtéž, s. 10.
[61] Tamtéž, s. 11.

žluči je slezina, která ji opět čerpá ze žaludku. *Žlutá žluč* je nejsliznatější a nejvytrvalejší a pochází z jater. *Hlen* má svůj zdroj v hlavě a je nejstudenější ze všech šťáv. Jeho přebytek způsobuje hnisavé choroby.[62] Zdraví člověka pak závisí na harmonickém rozložení tělesných šťáv a jejich dokonalém promíchání. Jestliže se jedna (či více) ze šťáv vyskytne ve větším či menším množství, člověk je postižen nemocí (dyskrasií). Léčba často proto spočívala v odnímání škodlivých šťáv z těla – pouštěním žilou, přikládáním baněk či pijavic, užíváním projímadel či dávidel.

Pod vlivem vlastností kosmických prvků však nejsou jen tělesné šťávy člověka, ale též jeho věk (od vlhkosti a horkosti dětství k suchosti a studenosti stáří) a střídání ročních období (jaro je vlhké, podzim suchý, léto horké a zima studená). Takto se zrodil první ucelený lékařský systém, jenž byl později pojmenován humorální fyziologie, který přecházel v humorální patologii. Tento systém předurčil vývoj lékařství na téměř dva tisíce let. V lidovém lékařství a léčitelství se s jeho většími či menšími relikty můžeme setkat dodnes. A ve zbytcích, i když značně revidovaných, a částečně v terminologii, trvá dosud i v oficiálně přijímané medicíně. Pochopitelně – Hipokratovi následovníci, jako většina následovníků, měli tendenci přehodnocovat a upřesňovat jeho teorie. Je třeba se zmínit alespoň o dvou lékařských velikánech – římském lékaři řeckého původu Galenovi a perském univerzálním učenci Abú Ibn Sínovi.

Přínos Galenův (asi 129–kolem 200) je spatřován především v upřesnění korespondence živlů makrokosmu a mikrokosmu (v lidském těle). Na rozdíl od některých svých předchůdců Galén zdůrazňoval potřebnost a smysluplnost filozofie: *Dobrý lékař musí být také dobrým filozofem.*[63] – Věnoval se též systematizaci poznatků o vlivu poměru tělesných šťáv na lidskou psychiku. Galén je autorem psychologické terminologie, dodnes užívané, pomocí níž začleňujeme lidské jedince k určitému konstitučně-povahovému typu – flegmatickému, sangvinickému, cholerickému a melancholickému. Podle Galéna je lidský temperament (srov. lat. *temperare* ‚mísit') výsledkem poměru, v jakém jsou smíšeny mezi sebou tělesné šťávy. Převládá-li krev (teplá a vlhká jako vzduch) je člověk typu sangvinického, převládá-li žlutá žluč (teplá a suchá jako oheň) je člověk typu cholerického, převládá-li žluč černá (studená a suchá jako země) je člověk typu melancholického, a převládá-li hlen (studený a vlhký jako voda) jedná se o typ flegmatický.

---

[62] Schrutz, O., *Hipokratovské názory o původu, skladbě a výkonech lidského těla,* Praha 1895, s. 12-16.
[63] Kadyrov, A. A. a kol., *Abú Alí Ibn Síná,* Praha 1988, s. 54.

Třetím z triády lékařů zakladatelů, kteří budou v následujících stoletích považováni za nedotknutelné autority, je íránský vědec, především filozof a lékař Ibn Síná (v Evropě známý v latinizované podobě svého jména jako Avicenna, asi 980–1037). Spíše než výraznou originalitou proslul Avicenna rozsahem a precizností svých děl, v nichž se snažil obsáhnout veškeré tehdejší vědění. Ve svém rozsáhlém *Kánonu medicíny,* který se ve středověku stal vedle děl Hipokrata a Galéna základní příručkou lékařů, resp. adeptů lékařství, shromáždil a systematicky uspořádal dosavadní lékařské poznatky založené na humorální teorii. Avicenna ve svých spisech zdůrazňoval nutnost zachování rovnováhy mezi teoretickými a praktickými poznatky. Jako lékař s vlastní praxí měl nesčetně možností ověřovat a potvrzovat teoretické závěry svých předchůdců (opět především Hipokrata a Galena).

U Avicenny nacházíme explicitní vyjádření toho, jak středověcí lékaři vlastně chápali zmíněné tělesné šťávy. Zřejmě se jednalo o složky krve nacházející se v krevním řečišti, tedy nesmíme se nechat zavést dnešní terminologií a chápat výrazy jako žluč, hlen v dnešním slova smyslu. Avicenna uvádí: *Krev...rozděluje se přímo před očima na část podobnou pěně, to je žlutá žluč, na část podobnou vaječnému bílku, to znamená hlen, na část podobnou sedlině, to znamená černou žluč, a také na tekutou část, jejíž přebytek se vylučuje močí.*[64] Posledně jmenovaná vodnatá část však nepatří ke šťávám, protože nevzniká jako ostatní šťávy z potravin, ale z nápojů, které za potraviny pokládány nejsou). Převedeno do dnešní lékařské terminologie, černá žluč je erytrocytární masa, která mimo krevní řečiště opravdu sedá na dno nádoby a hlen je krevní plazma.[65]

Středověké nazírání na učení o šťávách nám zprostředkovává především Isidor ze Sevilly ve svých Etymologiích, kde píše: *Všechny nemoci vznikají ze čtyř šťáv: z krve, žluté žluči, černé žluči a hlenu. Jimi jsou ovládáni zdraví a tytéž škodí i nemocným. Přibudou-li totiž více, než je přirozené, způsobují nemoci.*[66]

III.2 Humorální teorie v české kultuře a humorální patologie v českém lékařství

Je pochopitelné, že české země, které ve středověku byly pevně zapojeny do evropských dějin, nemohly zůstat stranou od vlivů naznačených filozofických názorů

[64] Tamtéž.
[65] Tamtéž, s. 54-55.

a jejich reflexe v lékařství. Ve staročeských památkách nalézáme četné ohlasy Empedoklovy teorie o čtyřech kosmických živlech. Ne menší myslitel než Tomáš Štítný uvádí: *jest...nějaká moc věčná, bez proměny v sobě, ješto drží a řiedí všecky věci. Kak li by tak protivné věci v jedno se sešly: mokré, suché, studené, horké? Kak li by státi mohly spolu ty protivné věci sobě: oheň, voda, země, povětřie, kdyby to moc nějaká všemohúcie nedržala a ústavně nepořiedila?* (ŠtítBarlB 92b).

Svět je definován na základě živlů a především na základě jejich vlastností: v každá jeho části převažuje určitá kvalita. Různými kvalitami se od sebe odlišují na příklad krajiny (resp. prostředí – *o miestu bylo by mnoho praviti, neb některé miesto jest horké, suché, mokré a studené. Horké v Múřenínech a u Vlašiech, mokré v Němciech, studené v Polště a suché v Čechách. A protož jsú Čechové opilí a hrdinní* LékŽen 18b-19a), rozdíly jsou mezi oběma pohlavími (*praví mistr Galienus takto, že každá žena jest studená a mokrá a muž jest horký a suchý* LékŽen 34b). Různými vlastnostmi jsou nadány planety, jež pak jimi působí na pozemský svět: *Hladolet najvyšší...jest studený a suchý...Královmoc jest rozkošná, jasná hvězda,... dobře vlažný, neb jest horký a mokrý..., Smrtonoš horký a suchý, a protož jest v svých vlastnostech škodlivý, neb lidi strojí, aby bojovali..., Slunce hvězda najsvětlejšie, oko a osvěta všeho světa...jest horké a světlé...,Ctitel jest hvězda dobrotivá, slóve Dennice, když před Sluncem jde, ale když po Slunci jde, tehdy slóve Zvieředlnice..., jest horký a mokrý..., Měsiec jest rúčého běhu a jest studený a mokrý* LékŽen 16a-18a.

České lékařství rovněž nemohlo zůstat nepoznamenáno učením o čtyřech prvcích. O počátcích lékařské vědy můžeme hovořit až po založení univerzity, jejíž součástí byla i lékařská fakulta. Pochopitelně, že zprvu učili cizí mistři podle cizích vzorů. Avšak ani čeští mistři, kteří získali své vzdělání na zahraničních vysokých školách (Salerno, Montpellier aj.) neměli možnost čerpat z jiných autorit než z Hipokrata, Galéna a Avicenny. Ostatně – ani to nebylo žádoucí. Panující scholastická filozofie nebyla nakloněna novým myšlenkovým proudům. Na univerzitě byly rozčleněny hodiny teoretické a praktické, avšak ve své podstatě mezi nimi nebylo velkých rozdílů. Ani tak vynikající učenci jako např. Albík z Uničova či Křišťan z Prachatic nebyli výjimkou. Praktické léčení, které by mohlo přinést obohacení

[66] Isidor IV, s. 53; k humorální teorii s. 53-55.

teoretických závěrů, bylo v rukou lékařů „nedoktorů", tedy lidí, kteří nedosáhli univerzitních hodností a o nichž bylo již (zvl. na s. 22-23).

Zmínila jsem se o tom, že scholastická filozofie neposkytovala právě úrodnou půdu pro zrod nových lékařských (a nejen lékařských) teorií; k tomu je však nezbytné dodat, že ani křesťanské náboženství v podstatě nemělo kladný postoj ke snahám léčit a předcházet nemocem. Podle křesťanské ideologie je např. ve Starém zákoně nemoc chápána nejprve jako znamení hříchu, respektive jako potrestání za spáchaný hřích: Srov. např. *Byl v opovržení, kdekdo se ho zřekl, muž plný bolestí, zkoušený nemocemi..., tak opovržený, že jsme si ho neváţili.* (Is 53,3); *Hospodinovou vůlí bylo zkrušit ho nemocí, aby položil svůj život v oběť za vinu* (Is 53,10).[67]

Toto pojetí však nebylo udržitelné vzhledem k rozporům, do kterých se dostávalo srovnáním s faktickými zkušenostmi. Nemoc se tedy začala chápat jako zkouška spravedlivého (Bohem či ďáblem) nebo jako varování a výzva k záchrannému obrácení: *A satan...ranil Jóba od hlavy k patě ošklivými vředy.* (Jób 2,7). Nový zákon doplňuje další stěžejní funkci nemoci. Skrze nemoc mají být zjeveny skutky boží a nemoc tak slouží k oslavě Boha: *učedníci se ho [Ježíše] zeptali: „Mistře, kdo se prohřešil, že se ten člověk narodil slepý? On sám, nebo jeho rodiče?" Ježíš odpověděl: „Nezhřešil ani on ani jeho rodiče, je slepý, aby se na něm zjevily skutky Boží."* (J 9,2-3).

Má-li tedy uzdravovat Bůh ke své větší slávě, jaká je úloha lékaře? Ostatně, vztah k pomíjivému a duši hříchem zatěžujícímu lidskému tělu byl vůbec problematický a ve středověké literatuře hojně diskutovaný (srov. např. staročeské spory duše s tělem). Je tedy důvod o lidské tělo pečovat? Do určité míry ano, protože je přece schránou pro nesmrtelnou duši. Takové úvahy však jistě nebyly vhodným a inspirativním východiskem pro nové lékařské teorie.

Bylo již řečeno, že na univerzitách byli lékaři vzděláváni především četbou a výkladem spisů zmíněných tří lékařských kapacit. (Světlou výjimkou z tohoto pravidla byla vysoká lékařská učení severoitalská.) Pražské učení stranou nestálo. Kromě spisů klasiků, které se do našich krajů (stejně jako do ostatní Evropy) dostávaly prostřednictvím arabským, vznikaly v Čechách i původní (ve středověkém slova smyslu, tedy fakticky převážně kompilační) práce. Nosným lékařským systémem je i v nich humorální fyziologie a patologie.

[67] Biblické citáty uvádím podle ekumenického překladu *Bible*, Praha 1979.

III.3 Česká slovní zásoba spjatá s humorální teorií

Středověkou češtinu ovlivnila humorální teorie především ve dvou sémantických okruzích. Vznikla pojmenování týkající se konstitučně-povahových typů (stč. *letora, komplexe, přirozenie* za *complexio, temperamentum*)[68] a dále pojmenování týkající se patologického procesu. Základním východiskem obou skupin jsou názvy kosmických živlů: *země, oheň, vietr/povětřie a voda*. Tato pojmenování ovšem nepřicházejí do češtiny až v tuto dobu, patří do základní slovanské slovní zásoby. Rovněž tak adjektiva a substantiva *suchý-suchost, vlhký-vlhkost/mokrý-mokrost, studený-studenost, horký-horkost/teplý,* která označují jakosti živlů.

III.3.1 Staročeské názvy čtyř tělesných šťáv

Ze 14. století máme v českém jazyce doloženu skupinu pojmenování označujících základní tělesné šťávy (stč. *vlhkost, mokrost, vlažnost, vláha* za lat. *humor*). Východiskem jsou řecko-latinské názvy *sanguis, flegma, melaina cholé* a *cholé.*

Není ojedinělé, že se názvy tělesných šťáv nepřekládají a že se v českém textu objevují přejaté výrazy v různém stupni formální adaptace na český jazykový systém: *flegma* LékVn 65b, LékFrantA 173a; *kolera černá* Apat 145b; *z rozličných mokrostí rozličnì se nežidové zarozují, totiž ze krve, z kolery, z flegmaty a z melancolie* LékRhaz 95.

Častěji však byly tyto termíny do staré češtiny překládány. Čeština dokládá víceslovné lexémy, v nichž je obecné jméno determinováno adjektivem blíže specifikujícím vlastnost šťávy, kterou mohli zasvěcení buď přímo pozorovat, či si ji jen domýšleli: *krev č(e)rná* KlarBohE 434 (kalk, M[69]), *krev vodná* SlovOstřS 79b (F), *krev vodnatá* LékSalM 265 (F), *krev žlučná* LékSalM 225 (CH), *voda krevná* SlovKlem 47b (F), *mokrost jílovatá* LékSalM 221 (F), *mokrost lepká* LékSalM 238 (F), *mokrost žlučná* LékSalM 238 (CH). Doložena je i postponovaná determinace základního pojmu souslovím – *mokrost černé krve* LékSalM 228 (M).

---

[68] Viz Černá, A., *Kalostudnek a ti druzí. K počátkům české terminologie psychologické.* Naše řeč (dále NŘ) 79, 1996, s. 124-128.

[69] Pro stručnou identifikaci užívám zkratek: S=*sanguis,* F=*flegma,* M=*melaina cholé* a CH=*cholé.* Protože tato slovní zásoba *primárně* není předmětem této práce, doklady cituji jen odkazem, nikoliv v kontextovém užití.

Vedle těchto sousloví byla vytvořena též jednoslovná pojmenování, která jsou doložena nejdříve ve slovnících mistra Klareta, poté v památkách, které z nich čerpají, tj. především ve slovnících Klaretových pokračovatelů, ale také v rukopise *Hvězdářství krále Jana.* Vzniklé názvy jsou také motivovány vlastností živlu, s nímž koresponduje daná šťáva – srov. *pravokrev* KlarGlosA 1338, Hvězd 62b (S); *vodokrevna* KlarVok 350 (F), *vodokrev* Hvězd 62a, LékVodň 269b, *jest proti...vodokrevu* LékVodň 281a (maskulinum!; F); *kalostud* KlarGlosA 1339 (M), *pěnohorka* LékVodň 269b, 276a (CH). – Přímá motivace názvem živlu je u jmen *vodnost* SlovVeleš 128ed. (F), *zemnost* SlovVeleš 137ed. (M).

Vnější vzhled tekutiny podnítil vznik jmen jako *pěnka* KlarBohE 434 (CH), *pěnky* SlovVokKlem 175b (CH). Výjimečné postavení má lexikální jednotka *(v)ozh(e)r/(v)ozk(e)r* (F; např. KlarGlosA 1284). Podle Machka je původ tohoto celoslovansky rozšířeného lexému temný,[70] Holub a Kopečný dávají *vozher* do souvislosti s ide. kořenem *ṷos- ‚vlhký'.[71] Formální varianty jsou výsledkem neprůhledné motivace lexému a jeho výrazně periferního postavení v rámci lexikálního systému: náslovné *v–*, které je zřejmě etymologicky původní, mohlo být v době historické expanze protetického *v–* chápáno jako nepůvodní, a proto odstraňováno. Variantu *vozher* hodnotí výše uvedení etymologové jako podobu s vkladným, nepůvodním *–e–;* stará čeština však podoby bez tohoto *–e–* nedokládá. Naopak jsou doloženy varianty s –k–, tj. *vozker* (včetně příslušných odvozenin). Tato lexikální jednotka označovala kromě převážně skryté tělesné šťávy i (podle tehdejších názorů) její vnější projev, hlen (v nose). Lexém se stal využívaným motivačním zdrojem názvů označujících mj. také onemocnění (rýmu) – *(v)ozhřivicě/(v)ozkřivicě, vozhřivka.*

Jelikož krev byla vždy pokládána za tekutinu základní a nejdůležitější, nebývala (jak je patrné i z dosavadního přehledu) až na výjimky blíže určována. Za lat. *sanguis* se běžně užívalo *krev*, příp. *krevnost* Hvězd 62b.

Bylo již řečeno, že rukopis zvaný *Hvězdářství krále Jana* je jedním z děl, která nezřídka uvádějí do souvislého textu tzv. klaretismy. Tvůrce *Hvězdářství* však vedle nich a na jejich základě vytváří další názvy označující šťávy v lidském těle. Jsou to rovněž kompozita, avšak druhou část tvoří název vlastnosti, nikoliv lexém *krev* či

[70] Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1971[3] (dále MachekSlov), heslo *vozher.*
[71] Holub, J. – Kopečný, F., *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1952 (dále Holub-KopečnýSlov), heslo *vozher.*

zkratkově tvořený útvar: *kalostudenost* Hvězd 62b (M), *vodokrevnost* Hvězd 62b (F) *pěnohorkost* Hvězd 62b (CH). Patří k nim i výše uvedená *krevnost* Hvězd 62b (S). Určité komplikace přináší fakt, že v textu *Hvězdářství* jsou právě zmíněné názvy uvedeny jednak jako názvy lidských šťáv, jednak jako názvy lidských povah (*vodokrevnost je mokrost velmi škodlivá* Hvězd 60b x *vodokrevnost ta letora* Hvězd 60a atd.).

Získaný nepoměr či disharmonie čtyř tělesných šťáv vyvolávají v těle člověka patologický proces. Nepoměr je často označován jako *nečistá, porušená* či *zlá krev,* tedy krev, do níž jsou nad danou míru přimíšeny ostatní tělesné šťávy a kterou je třeba čistit: *sirup z zemižluči spomáháť chrástavým z porušené krve, nebo čistí krev* LékRhaz 86; *táhne [mast] všecknu zlú krev* LékChir 30a; *jest li v nich [žilách] krev porušená, jez kapúny vařené* LékFrantA 21a. Někdy není konkretizováno, která ze šťáv způsobila nerovnováhu: *mokrost zlá* LékRhaz 56; *mokrost nepřirozená* LékRhaz 70; *vlhkost nepřirozená* LékRhaz 173. Obecně je ovšem požadováno, aby krev v těle člověka byla „dobrá" (*dobrú krev zarozuje a játróm pomáhá [„borák"]* LékFrantA 117b), neboť *zdravie, také i nemoc, na krvi záleží* (LékFrantA 25b).

Zajímavé a jedinečné je svědectví o názoru, že rovněž to, z čeho se rodí člověk, tj. ženské a mužské semeno, je složeno ze čtyř tekutin různých vlastností; každá tekutina pak vytvoří jiný orgán či část těla, v němž převládá: *slušie znamenati, že každá živona ze čtyř živlóv jest, totiž z ohně, větru, země a z vody. Což jest najtlustšieho v tom semenu, to slóve kalostud, a z toho se kosti činie, a co mokrého, to slóve vodokrev, z toho bude mozk a plíce, co jest horkého, to slóve pěnohorkost, z toho bude srdce, a co bude tučného, to slóve pravokrev, z toho bude játry a osrdie* LékŽen 12a.

III.3.2 Názvy chorob vztahující se k učení o humorální patologii

Souvislost nemoci s některou z tělesných šťáv mohla být vyjádřena několika způsoby: Za prvé je předmětem léčby šťáva, která, podle názoru lékaře, nebyla v pořádku a mohla (by) způsobit onemocnění. Její množství je nutno buď snížit, či zvýšit, případně je potřebné šťávu „čistit": *bílá kýchavka přivodí tracení a přivodí vodokrev. Ale črná toho nečiní, jedinké, žeť obměkčuje pěnohorku* LékVodň 269b; *protož jest [„dýně"] pomocna proti...pěnohorkým mokrostem v žaludku* LékVodň 273a; *lékařstva vyprazdňují žlučnú krev a připálené mokrosti, a lepkost slanú neb*

vozhřivost LékSalM 822; *polská řeřicha jest horká a suchá na třetiem stupni, čistí mokrosti kalostudné* LékVodň 277b; *ktož pie sedm dragmy [„dryáku"] s jeho vody s vodú medovú, čistí ozkřivici hrubú, točíš vodokrev a kalostudnost* LékVodň 264a atd.

V některých případech je v textech přímo řečeno, že člověk onemocněl uvedenou chorobou z důvodu porušení humorální rovnováhy: *ktož zvaří listie [„kosatce"] u víně a klade na hlízy vodokrevné, spomocno* LékVodň 268a; *ta nemoc obecně stává se z vlhkosti lepké, slané, neb z krve přismahlé* LékSalM 238; *jest jedna zimnice, kterážto pochodí z černé kolery, totižto z pěnohorkého přirozenie* LékChir 220b; *nežidóv z kolery tato jsú znamenie: horkost, červnost s žlutostí, bolest píchavá; nežidóv z flegmy tato jsú znamenie: bělost, měkkost, tak když ho prstem podáví, že duolek zuostane; nežitóv z melancolie tato jsú znamenie: tvrdost veliká a s nějakú čerností, neveliká bolest* LékRhaz 95; *olej z ruože dělají a ten jest pomocen proti hlízám z pravokrevnosti* LékVodň 279b; *najviece sě hodí [„žabí kopr"] proti pěnohorké a vodokrevné zimnici* LékVodň 268b; *k neduhuom z flegmy a z melancolí a k zimnicím z nich* Apat 20a *léčí [rosa z hrušek] črvenú nemoc kalostudnú* LékVodň 266b; *pomoc jest veliká k...zimnicím vodokrevným neb flegmovým* Apat 48a; *zrá hlíza z flegmy, totiž z mokrosti lepké zarozená* LékRhaz 98; *ta zimnice...se stává z černé krve a z žlučné* LékFrantA 77a; *peltrám...utiší bolest zubóv z mokrosti studené* LékVodň 277b; *tohoť viece trápí bolest v pravé straně, neb tu panuje žlučná krev. Pakli jest voda červená..., tehdy má bolest v levé straně hlavy, neb pocházie z černé krve. Pakli voda jest bielá a hustá, tehdy bolest jest v zadní straně hlavy, a ta se děje z vodnaté krve* LékFrantA 31a aj.

Léčení bylo orientováno na obtíž, která je determinována vlastností, jíž vykazuje „problematická" šťáva. Je nepochybné, že uživatel těchto jmen, který neznal teoretický základ tohoto systému pojmenování, pojmenovával onemocnění vzhledem k jeho příznakům, nikoliv diskutabilním příčinám. Na onomaziologické rovině se především jedná o slovní spojení, jež obsahuje obecné substantivum *nemoc* (či *neduh, bolest* atp.) spolu s určujícím přívlastkem (shodným či neshodným). Přívlastek označuje vlastnost danou tělesné šťávě (a původnímu živlu). Jedná se o na příklad o lexikální spojení typu *nemoc z/od horkosti, nemoc horká* atd.; není doložena nemoc mokrá či vlhká: *lénie žíla u zdravého člověka znamenává suchú a studenú nemoc* LékFrantA 33b; *protož jest [„dýně"] pomocna proti horké studené nemoci* LékVodň 273a; *komu se břich dme od vodné nemoci* LékVn 33b; *komuž játry od zimnie nemoci*

jsú nezdravy LékVn 32a; *nemoc dlúhú a studenú, to jest od studenosti* LékFrantA 27ab; *[„zeměžluč"] oheň studené nemoci umenšuje* LékFrantA 139a; *ku posilnění srdce, žaludku v umdlení od dlouhé a horké nemoci* Apat 8b – *lék spomáhá k ušné bolesti, buď ta bolest z parnosti nebo z mokrosti* LékRhaz 67; *pakliť se ta nemoc strhne z studenosti* LékChir 313b; *réma někdy se stává z horkosti a někdy z veliké studenosti* LékFrantA 43a – *neduh žlútenice stává se od horkosti a od studenosti* LékFrantA 80a; *uzdravuje každou škodu prsí a plic, kteráž pochází od horkosti a suchoty* Apat 13a; *proti bolesti srdce od horkosti* Apat 11a; *nemoc od horkosti v hlavu vstúpila* LékFrantA 27b; *ješto jest [nemocný] od přielišné suchosti zasechl* LékFrantA 33b; *obtížení všech ouduov, kteréž by bylo od též vlhkosti* Apat 24b; *to se stává [znění v uších] od...přielišné studenosti aneb od přielišné vlhkosti od žaludka* LékFrantA 46a; *zubová bolest, ta sě stává od vlhkosti* LékFrantB 186a atd.

Spolu s těmito pojmenováními víceslovnými se ve středověké češtině objevují také výrazy jednoslovné obsahující stejný kořen, jaký má determinující adjektivum. Vedle *nemoci studené* je to tedy substantivum *studenicě* (*studenicí násilně velikú velmi byl jest [Euselius] nadtrápen* JeronM 46b; *některú mrtvici, nehet, rúpy i studenici* DivVít 142 ad.).

Synonymním výrazem ke *studenici* je zjevně také *zimnicě* (označuje též dnešní horečku, [72] tedy *nemoc horkou*). Různých druhů *zimnic* se rozlišovalo značné množství; byly různě nebezpečné, léčitelné s různým stupněm úspěšnosti a také různě se nazývaly; představovaly jak samostatné onemocnění, tak doprovodný příznak skryté choroby. O zimnicích bude pojednáno na jiném místě (viz zvl. s. 57–61), zde pouze uvedu citát z Rhazesovy chirurgie, který nastíní šíři problému: *slušie věděti, že mnohé hlízy nebo nežitové přicházejí s zimnicemi; protož jich lékař má znáti zimnice, jichžto známost jest dlúhá pro jich rozličnost, a příslušieť k vnitřním lékařóm. A ranný lékař nemá se uvázati v jich léčenie a zvláště těch, ješto slovú ethicae a effimerae. Pakli jest tertiana neb quartana, neb ty snadně mohú býti poznány, muož jim hodný dán býti lék; než ať se vystřiehá zimnice, ješto slóve quotidiana, totiž vešdajšie, kteréžto nezná. Pakli by znal tu, ješto slóve synocha, kakžkoli ústavná jest, však muož býti uléčena púštěním krve a skrovností a krměmi studenými. Při každé zimnici hnilé spomáhá púštěnie krve a skrovnost v jedení a v pití, a k tomu dvému muož lékař ranný uvésti nemocného, když by nemohl jeho odeslati k lékaři vnitřniemu.* LékRhaz 96.

[72] Výraz *horečka* je přejímka z polštiny až z doby národního obrození.

Víceslovné pojmenování *suchá nemoc* má několik jednoslovných protějšků: výraz *súchotina* sg. (*píž to [odvar] ráno a večer, až i přestane súchotina* LékJádroD 135); častější jsou však *súchotiny* pl. (*ktož má tu nemoc súchotiny, ten vezmi yzop* LékFrantA 124a; *ktož jest, ješto schne, a požívá jejieho [tj. z kopřivy] semene, budeť zdráv od těch súchotin* LékFrantA 127b; *zažene súchotiny, ješto slovú suchá nemoc* LékVn 103ab; *mast také dobrá k súchotinám všech údóv* LékFrantA 108b; *ktož má súchotiny, tu nemoc, tak že schne po životě* LékChir 341a). Jedinkrát je ve staročeském lexiku zachycen lexém *súchoty: súchoty neb súchotiny, někteří tomu újmy říkají, jest nemoc zlá, od niež člověk schne* LékJádroM 90a.

S „vodními" nemocemi souvisí skupina pojmenování onemocnění, které se vyznačuje nahromaděním vlhkosti (vody) v určitých částech těla (*hydrops*). Kromě názvů *vodnatedlnost, vodnotedlnost* je hojně rozšířené slovní spojení *vodné tele.*

Nelze s jistotou tvrdit, že jednoslovná synonyma vznikla univerbizačním procesem a že jsou nástupnickou podobou víceslovného lexému; pokud lze z dochovaných textů usuzovat, jsou totiž zhruba stejného stáří a někdy se vyskytují společně, spojena výrazem s funkcí ztotožňující:[73] *súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékKřišť 64a aj.

Jak bylo řečeno, během století patnáctého se u nás již pomalu rozvíjí odborná literatura různých oborů, tedy i lékařská. A v nejstarších památkách tohoto druhu, v překladech chirurgického lékařství Saličetova a Rhazesova, v kompilačních i původních textech mistra Křišťana z Prachatic a v tzv. *Jádrech,* všude se setkáváme s teorií o rozložení tekutin v lidském těle. Vše výše řečené nesporně potvrzuje silný vliv prvního uceleného lékařského systému na vývoj českého jazyka. Systému, jehož kořeny sahají až k samým počátkům antické filozofie.

[73] Srov. také StčS, heslo *nebo, anebo.*

IV. Tvoření jednoslovných názvů chorob, jejich příznaků a projevů

Metodologickým základem ke slovotvorné charakteristice sémantického okruhu názvů chorob je pro tuto práci především *Tvoření slov v češtině*[74] a syntetické práce mluvnické, které na toto dílo v oblasti slovotvorby navazují, tj. především akademická *Mluvnice češtiny I*[75] a *Příruční mluvnice češtiny;*[76] pro staročeské období využívám přehledu o slovotvorbě v *Historické mluvnici češtiny.*[77]

České názvy chorob původně patří z hlediska slovotvorných kategorií ke jménům nositelů vlastností, případně jménům vlastností, ke jménům dějovým a ke jménům výsledků děje. Specifický je především vztah mezi jmény dějovými[78] a jmény výsledků děje, neboť prvně jmenovaná často také pojmenovávají výsledek děje. Blízký vztah je rovněž mezi jmény nositelů vlastností, která jsou motivována dějovými přídavnými jmény (zvl. tvořenými od příčestí) a která rovněž mohou nahrazovat pojmenování výsledku děje.[79]

Při slovotvorném popisu jmen nemocí volím postup dle slovotvorných postupů, v jejichž rámci řadím jména podle rodové příslušnosti a podle slovotvorných sufixů, jimiž jsou odvozena od motivujícího výrazu, vědomě přitom slučuji výrazy prefigované a neprefigované.

IV.1 Jména odvozená

IV.1.1 Maskulina

[74] *Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen.* Praha 1967 (dále Tvoření).
[75] *Mluvnice češtiny I,* Praha 1986.
[76] *Příruční mluvnice češtiny,* Praha 1997.[2]
[77] Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny,* Praha 1986 (dále HMČ).
[78] K tomuto typu jmen viz Šlosar, D., *Historický vývoj dějových jmen v češtině,* SPFFBU, A 27, 1979, s. 141-148.

IV.1.1.1 maskulina se sufixem nulovým

IV.1.1.1.1 jména původně dějová[80]

Do této skupiny patří poměrně frekventované substantivum *vřěd,* které označuje vnější či vnitřní poškození tkáně: *vřed ulcus* KlarGlosA 1673; *vředy, nežity i hlízy vnitřnie prodívá [„šalvějová voda"]* LékVn 183b; *kto ji ztluce [„nedvězí nohu"] a vloží na nežity neb na vředy, dobře zrají a skuoro se propustie* LékFrantA 130b; *spomáhá [„ječmen"]...vředóm plicním* LékVodň 264b; *ktož by rakové bolesti měli a vředy rozjídavé* Apat 146a; *čistí [„dětel"] vředy v očí* LékVodň 264a. V textech je akcentován hnisavý charakter *vřědů,* na rozdíl od *nádorů*[81], u nichž tato vlastnost není podmínkou. Nádor je zduřenina tkáně různého původu; v textech je výraz většinou blíže určován, aby bylo zřejmé, o které onemocnění se konkrétně jedná: *maž ten nádor aneb to nadutie, a zhyneť* LékFrantA 108a; *o nádoru, ješto slóve buffa, žába* LékRhaz 6; *budú vředové a nádorové nadutí na lidech* BiblCard Ex 9,9; *o nádoru na noze, ješto slóve malum mortuum latine a česky jablko mrtvé* LékRhaz 188. – Rešeliův slovník toto pojmenování, stejně jako jiné lexémy označující různé vředy, neštovice, hlízy či nežity, registruje a většinou je blíže určuje lokalizací na lidské těle či charakteristikou jejich projevu: *vřed, nežit ulcus; voční vřed argema..., rozjídavý vřed herpeta; vřed, neštovice na loktě, z kteréž hnuoj žlutý teče miliceris* (vše RešČes Ccc3b), *cacoethes...nezhojitedlný bolavý vřed, zlá neštovice; apostema...všeliký jedovatý vřed, pryskýř, hlíza* (vše RešLat Ccc4a). Obecné názvy typu *vřěd, hlíza* se ve slovníku objevují v synonymních řadách při výkladu jednoho z nich.

Chorobná zduřenina je dále označována nespecifikovaným výrazem *otok.*[82] Rovněž *otok* se vyskytuje jak uvnitř těla, tak na jeho povrchu: *tumor otok* KlarGlosA 1675; *to se přiházie z otoku plic* LékVodň 260b; *každý votok jedovatý vnitřní stavuje [„voda z petružele"]* LékVn 188b; *ktož má veliký votok vokolo rány* LékChir 87b; *proti otoku na očí* LékJádroB 43; *maž sobě lóno, a mineť otok* LékFrantA 94a; *proti otoku a rozsedení pyskuov* LékFrantA 54b; *proti otoku hrdla, ktož nemuož požírati* LékVn 108a. Jelikož je význam lexému *otok* značně široký, nespecifikovaný, je lexém často determinován doplňujícími výrazy. Především se jedná o určení, zda je *otok*

[79] Srov. též Tvoření, s. 279-280.
[80] Tvoření, s. 592
[81] Srov. také StčS, heslo *nádor.*

zanícený, hnisavý, či nikoliv: *proti otokuom horkým i studeným* LékVn 130a; *zenikl jest proti otoku suchému a vyvinutému* LékFrantA 139b; *o otoku talovatém* LékSalM 247; *ktož má votok tvrdý* LékChir 84b; *vypusť talov, jest li vyhřezlý otok* LékSalM 247; *všeliký jedovatý votok odhánie [„flastr"]* LékChir 45b; *ktož má votoky škaradé, uzlovaté a tvrdé jako vlky, k provalóm připravené* LékChir 91a; *má li kto nežit v životě nebo otok, ješto sě hnojí* LékMuz 23b. Na okraj uvádím, že k této lexikální jednotce autor Rhazesova lékařství vytvořil lexém pojmenovávající opačný stav, tedy *zátok: O brzkém zátoku nárokuov. Stává se druhdy rychle otok na nárociech lidem sic zdravým...* LékRhaz 152. – Rešel zmiňuje otok jako projev choroby *parodontis* - *votok masa při zubích, otékání dásní* RešLat Xxxx3b.

Slovesná motivace se předpokládá i u lexému *pryskýř*, ojediněle *přiskýř* (od *prýščiti*).[83] Rovněž toto substantivum má ve staré češtině méně specifikovaný význam než dnes. Lexém je doložen již z nejstarších slovníků: *fistulica pryskýř* KlarGlosA 1688. Společným znakem je zejména jejich zprýštění, naplnění (hnisavou) tekutinou; *pryskýře* se vztahují jen k povrchu těla. V dokladech je lexém opět upřesňován determinujícími adjektivy: *na zlý pryskýř lítý učiň takto* LékChir 135b; *o erispila, totiž o lítém pryskýři, a slóve oheň sv. Antonie* LékRhaz 120; *chceš li přévésti pryskýř, kterýž pálí jako voheň, s místa ušlechtilého a nebezpečného na místo bezpečné* LékVn 132a; *karbunkul a pryskýř též jsú tvářnosti, a jedno nadutím a oslabením rozdielni jsú* LékSalM 389; *ktož má na sobě pryskejře škeredé a skynulé* LékChir 320b. Jak plyne ze staročeských památek, *pryskýř* označoval jak novotvary zřejmě neškodné, tak novotvary nebezpečné. T. Rešel uvádí lexém *pryskýř* také jako ekvivalent termínu *apostema* (RešLat Xxxx3a, viz též výše).

Stejně jako ostatní jména v této kategorii, má i název *opar*[84] spíše charakter názvu výsledku činnosti než jména dějového – o zvláštním vztahu mezi těmito dvěma kategoriemi jsem se už ostatně zmínila. Lexém *opar* je ve staré češtině doložen jen několikrát, většinou ve slovnících, avšak obsahuje ho již *Glosář* mistra Klareta: *opar orna* KlarGlosA 1692. Z lékařských prací ho zachytil jen autor tzv. jádra lékařského: *kto má opar, vezmi rúšku a utieraj sobě nos, a tiem maž sobě, toť jest jisté, ačkoli ohavné* LékJádroB 101. Choroba se vyznačuje puchýřky, které domněle vznikaly od/z horkosti (opařením); může se jednat o *opar* v dnešním významu.[85]

---

[82] Srov. také StčS, heslo *otok.*
[83] Srov. také StčS, heslo *pryskýř.*
[84] Srov. také StčS, heslo *opar.*
[85] Srov. Vokurka, M., *Praktický slovník medicíny,* Praha 1994[2] (dále PSM), heslo *herpes.*

Stále ještě silně dějový charakter mají dvě další deverbativa – *plav* a *tok*. Obě pojmenovávají chorobný (či chorobně nadměrný) úbytek tekutých substancí z těla. *Plav* determinovaný adjektivem *krevný* označuje krvácení: *kámen [„korál"] krevný plav stavuje a padúcí nemoc* Lapid 162a. Z kontextů dvou zbylých dokladů vyplývá souvztažnost *plavu* s břichem, resp. trávicí a vylučovací soustavou – evidentně *plav* znamená řídkou stolici či průjem: *syřiště zaječie dobro jest...proti měkkosti břicha, neb plav stavuje* LékFrantB 214a. Týž význam potvrzuje v dalším citátu skutečnost, že stejný lék má působit proti *červené nemoci,* tj. rovněž neduhu průjmového charakteru: *voda jitrocělová kroti plav a červenú nemoc léčí a stavuje* LékFrantA 172b. Výjimečně a z památky pozdní je doloženo deverbativum *úplav: úplav čmiery, přílišný krvotok* VodňLact kk3a; v tomto kontextu se jedná o nadměrné menstruační krvácení.

Průjmové onemocnění bylo označováno také jako *tok* (*břicha*): *všeliký tok břicha stavuje, to jest, ktož na chýšku se krví chodí často, jenž ta nemoc slóve lienteria* LékVn 185b; *hodí se ku posilnění žaludku mdlého..., vejvratek, tok břicha, šlemování...ukrocuje [lék]* Apat 143a; *hodí se [„flastr"] ve všech tocích starých, v ouplavici i v červené nemoci* Apat 185b; *také jest [„jalovec"] proti toku břicha, totiž sračče* LékVodň 267b. *Tok,* stejně jako *plav,* označuje i krvácivost, zvláště přítomnost krve ve stolici: *bude li skrze žíly vnitřnie v zadku tok krve neskrovný* LékRhaz 166; *o neskrovném toku krve z zadku, vnitřniem i zevnitřniem* LékRhaz 134; *[léky] stavují tok krve z nosa i každý oud, z něhož by krev tekla* Apat 57a. Cílem léčby byla i (nadměrná) slzivost, *tok slzí: kto chce své oči zčistiti a tok slzí zahnati* LékFrantA 49b. Pokud byl v některých citátech *tok* určen adjektivem *měsiečný,* týkal se pouze žen, neboť se jednalo o obtíže s menstruací: *žena, která jej [mozek supa] vypie horce, tok svój měséčný mieti bude* LékFrantA 102b; *[lék] zastavuje přílišný tok, menstrum, při ženách* Apat 36b; *která žena má přielišnú plavici, to jest tok měséčný* LékFrantA 97a; *zkušené proti...toku menstrum* Apat 111a. Vodňanského *Lactifer* doplňuje i *tok rémy: přílišný tok rémy* VodňLact kk3a.

Třetím dějovým substantivem vztahujícím se k střevním problémům je *prójem:*[86] *kto má pruojem nebo úplavici* LékJádroB 212; *kterak máš pomáhati těm, kteřížto prójem, tu nemoc, mají* LékChir 211b; *píž ten nápoj horký, a přestaneť jistě každý prójem* LékChir 212a. V posledních dvou dokladech, které pocházejí z památky

[86] Srov. také StčS, heslo *prójem.*

z přelomu 15. a 16. století, je zachycen lexém v grafické podobě: *progem.* V souvislosti se změnou *ó>uo>ů* podotýkám, že tento text zachycuje především diftong, případně již i výsledný monoftong (*ů*). Domnívám se, že vedle lexému *prójem* existovala i varianta s krátkým *o* v prefixu (*projem*), byť možná časově omezená a nerozšířená po celém území českého jazyka. Kolísání kvantity je ovšem u tohoto prefixu, stejně jako např. u prefixu *pře-/přie-,* jevem sice doloženým, ale velmi těžce rozpoznatelným.[87]

Podobný hláskoslovný problém, který jsem nastínila v předchozích řádcích, provází lexém *próval.* Je doložen rovněž jen z tzv. chirurgického lékařství: *mast na provaly* LékChir 36b; *hojí [mast] všeckny škody a rány staré, vyhnilé a provaly* LékChir 38a atd. V tomto textu je zapsán patnáctkrát, vždy s *o*–ovou hláskou. Protože rekonstrukce dlouhého *ó* by byla vzhledem k dataci textu (přelom 15. a 16. století) a nemožnosti opřít se o grafický záznam nepřípustná, autoři *Staročeského slovníku* uvádějí v záhlaví tohoto hesla pouze podobu s krátkou hláskou: *proval.* Domnívám se, že vzhledem k existenci jiných jednotek s tímto prefixem, jež jsou shodně tvořeny, bylo by náležitější předpokládat u celého tohoto slovotvorného typu vždy obě varianty, krátkou i dlouhou. Pokud máme k dispozici jen jednu z nich, nevypovídá to nikterak o jazykovém systému, nýbrž pouze o (ne)doloženosti slovní jednotky. – Lexém *proval/próval* pojmenovává ránu, která se „provalila", tj. z níž vychází hnis.

Nejasnou podobu prefixu vykazuje i substantivum *přiemět.* Mohl by zarážet fakt, že už v textech 14. století, které nedokládají monoftongizační změnu *ie>í,* je tento léxém zachycen výhradně s *i*–ovým monoftongem, který přepisuji prozatím jako *í: pellicies přímět* KlarGlosA 1699; *přímětné kořenie...ktož je vezme...a vaří u vodě a paří tiem tu bolest přímět* LékFrantA 132a; *proti přímětu nebo nežitu vezmi sléz* LékFrantA 137b; *lékařstvie proti přímětu, kdež koli na prstech* LékJádroB 228; *o otoku horkém na prstech, a slóveť přímět* LékSalM 303. Stejnou podobu má tzv. Vnoučkovo lékařství z počátku 16. století (*dobré ku přímětu neb střílu* LékVn 36a); na druhé straně stejně starý text jako je lékařství Vnoučkovo, tzv. chirurgické lékařství, píše lexém s diftongem: *kterak máš hojiti lidi, kteřížto přieměty nebo zlé neštovice mají* LékChir 122a; *ktož má přiemět, tu bolest ukrutnú* LékChir 123a; *ktož má přiemět, a když chce, aby se jemu rána dobře hojila a čistila* LékChir 323a. Nedomnívám se, že *í* ze starších textů je výsledkem hláskové změny *ie>í,* pravděpodobnější je původní

[87] Srov. též Homolková, M., *Záludnosti staročeské předpony pře–,* in: Verba et historia, Praha 2005, s. 129-136.

i–ový, zřejmě zdloužený vokál (tedy fakticky původní předpona *při–/pří–*). Lexém má motivační vztah ke slovesu *přimietati* ‚přidat (se), přivrhnout' (*pro nežit v zadku zarozený přimietí se druhdy střiel* LékRhaz 162). Deverbativní derivát zdloužil prefix s původním krátkým vokálem. Varianty s diftongem lze hodnotit jako zvratnou analogii z období, kdy písaři nedobře rozlišovali změny *i*–ových vokálů a diftongů. – Sémantická stránka lexému není příliš jasná: jedná se o bolestivý a často zanícený, zřejmě drobný útvar, jenž pravděpodobně vznikl jako průvodní jev jiného onemocnění či zranění, tedy to, co se *přimietá,* přidává.[88] J. Čižmář dosvědčuje *příměty* (v plurále) jako „malé vřídky, vedle rány se tvořící".[89]

Nebezpečná byla choroba, která se jmenovala *podjěd.*[90] Slovotvorný význam vyjadřuje, že choroba působila destruktivně na okolní tkáň, o čemž svědčí i synonymum *rak,* v jehož kontextové blízkosti se název vyskytuje: *ješto [nemoc] slóve rak anebo podjed, neb se vždy pod kuoži podjiedá a...v život se ryje* LékFrantA 111a. Souhlasím se *Staročeským slovníkem* ve vymezení polysémní struktury tohoto výrazu, neboť lexém vykazuje i význam onemocnění méně nebezpečného, než jsem uvedla výše: *když se i oprýštie dásně dítěti anebo jazyk, ješto tomu říkají podjed* LékŽen 86b; *které dietě má podjed, pomaž medem a pak prachem šalvějovým* LékJádroB 295. Formulace druhého sémému je ovlivněna především přítomností verba *oprýščiti sě,* a jistě také terapií, která je lékařem zvolena.

Podobný význam jako *podjěd 1* má formálně blízké substantivum *pojěd:*[91] *mast hojí všeckny věci rozjedlé a vlkojedé, a tu nemoc, jakoť slóve pojed* LékChir 36a; *ktož má pojed v ustech, ješto mu se ruozno rozjiedá* LékChir 266b. Nelze souhlasit s autory *Staročeského slovníku,* kteří význam tohoto lexému formulovali podobně jako druhý význam lexému *podjěd* ‚zánět v ústech...'. Zvláště doklad z tzv. chirurgického lékařství (fol. 36a) dává *pojěd* do souvislosti s *věcmi rozjedlými a vlkojedými,* tj. těmi, které mají charakteristické rysy rakoviny či podobných onemocnění.

Formální i významový vztah lexémů *podjěd – pojěd* ještě komplikuje citát z tzv. Vnoučkova lékařství, tedy pramene, který *Staročeský slovník* jako příliš pozdní neuvádí: *kto má pojed v ustech...zasýpajž tím [„prachem z alúnu"] dásně nebo ten podjed* LékVn 142a. Obě jednotky jsou zde uvedeny jako variantní. Zda označují

[88] Srov. též Jungmann, J., *Slovník česko-německý I-V,* Praha 1990[2] (dále JgSlov), hesla *přímět, přimetám.*
[89] Čižmář, J., *Lidové lékařství v Československu II,* Brno 1946 (dále Čižmář II), s. 253.
[90] Viz také StčS, heslo *podjěd.*
[91] Viz také StčS, heslo *pojěd.*

zánět, či rakovinu, není jasné. Nutno podotknout, že *alún* či *ledek* se používal jak na agresivní vředy, tak například proti zánětu hrdla, jak svědčí J. Černý[92].

Onemocnění, jehož název vznikl na základě slovotvorného vztahu k verbu *mřieti,* je *mor.* I když je prokázáno, že označovalo nejen mor, nýbrž i jiné choroby (tyfus atd.), vždy to byly nákazy s vysokým stupněm nakažlivosti a úmrtnosti. Poučení o tom, jak se chovat při moru, tedy v *čas šelmový* (viz s. 115), jsou pravidelnou, více či méně samostatnou součástí všech lékařských spisů: *zpráva proti šelmovému času, točižto proti moru* LékFrantA 10a; *proti moru neb šelmě* LékJádroB 334; *[„sirop"] příhodný jest času moru* Apat 125b; *varuj [se] i děl manželských ten čas, dokud mor trvá* LékFrantA 12a; *aby člověk tu nebyl, kdež mor jest* LékFrantA 10a. Kromě požívání různých, především vonných léčiv bylo doporučováno izolovat se od ostatních (nakažených) osob. Se dvěma českými opisy uvádí lexém *mor* Daniel Adam: *morní neduh, jedovaté morní nakažení, mor morbus pestilens, pestis* VelesNom 159.

Velmi málo je doloženo maskulinum *zápal: zápal veliký červený* LékChir 86a; *mast hojí...rozličné votoky a zápaly* LékChir 41a; *mažiž tiem [mazáním], kdeť zápal stojí všudy vokolo, a mineť ta horkost jistě* LékChir 103a; *mast spomáhá...k zápalu, kterýž se stává z horkých mokrostí* LékRhaz 84. *Zápal* se projevoval jen vně těla, nikoliv na vnitřních orgánech.

Vedle feminina *záducha* (viz s. 88) je ve staročeském lexiku doloženo i maskulinum s nulovým sufixem *záduch;* nalezneme ho pouze ve *Světle apatekářův* z počátku 16. století: *proti záduchu* Apat 46a.

Oční onemocnění, zřejmě jakýsi zákal, byl ve staré češtině nazýván mj. *povlaka* či *pavlaka.* Kromě těchto rozšířených feminin mám k dispozici jediný doklad na lexém *povlak:*[93] *velmi spomáhá [„voda celidoniová"] povlaku* LékFrantA 172b.

Nevelmi rozšířené je deverbativum, které označuje ránu způsobenou zastřelením (zásahem střelou): *zástřěl: proti zástřelu jedovatého šípu* LékVn 115a; *traňk převýborný ke všem ranám i k zástřelóm* LékChir 62a; *když kto má ránu bodenú aneb zástřel hluboký* LékFrantA 108b.

Naopak mám k dispozici množství dokladů na výskyt lexému *závrat.* Tato lexikální jednotka vykazuje na rozdíl od současné češtiny příslušnost k *o*–kmenovým

[92] Viz Černý, J., *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář,* Praha 1981, s. 42-43.
[93] StčS tento výraz nezaznamenal, eviduje jen lexémy *pavlaka, povlaka a pavlak* (posledně uvedené slovo však jen v „nelékařském" významu, viz tamtéž).

maskulinům: *závrat vertigo* KlarGlosA 1683 (ale *letargus závrat... vertigo zavrácenie* KlarVokF 470-471); *proti závratu těžkému vezmi polej* LékJádroB 13; *proti závratu, to jest nemoc, ješto sě zblázňují na hlavu* LékJádroB 8; *proti bláznové z zázvratu nemoci vezmi žlútek vaječný* LékJádroB 8; *proti závratu a k bolestem očí* Apat 87b; *kto má závrat v hlavě, slóve orotonia latině, a jest nemoc hlavnie, ješto mu se hlava točí* LékVn 173a; *Sotomia jest nemoc hlavnie, tu máš takto poznati, žeť mu se hlava točí, to jest závrat. A zdá mu se, jako by s ním všecka země okolo šla a oči jej bolejí. A zdá mu se, jako by mu mušky před očima létaly* LékFrantA 61a; *závrat v hlavě stává se od velikého hněvu, druhé od velikého smutku, třetí od velikého pitie silného vína, kdož k tomu rozkoš má k smilstvu* LékJádroD 3; *vertigo...závrat* VodňLact kk4a. Jedná se o závrať – ‚pocit porušení tělesné rovnováhy';[94] ve staré češtině byla přičítána různým okolnostem a dávána do spojitosti s duševními chorobami. Slovník Rešeliův uvádí *závrat neb mrknutí očí vertigo, scotoma* (RešČes Ccc3b) a pod heslem *vertigo závrat hlavy* (Xxxx4a); takéž Veleslavín tento výraz registruje: *závrat vertigo* VelesNom 165.

Od slovesa je utvořeno ojedinělé substantivum *náhnět: na bolest nožnú, jiež kokot řiekají mnozí, a slóve náskoka neb náhnět* LékVodň 263a. Jedná se o chorobu, která vznikla „nahnětením" tkáně, tedy zřejmě puchýř či otlak.[95]

Na nohu byla lokalizována choroba zvaná *vrty*. Není jasné, co konkrétně lexém pojmenovával. Zřejmě nešlo o vymknutí, neboť doklady (z jediné památky) vypovídají o tom, že ránu, na niž je přikládáno léčivo, je třeba „obnovit", tj. otevřít, aby mohl vycházet hnis atp.: *Vrty nohy* (v nadpisu). *Ktož má bolest na noze, jakoť slóve vrty, učiň jemu takto...Vezmi vranie pero nalezené a spal je na prach, pak obnově tu bolest, i naspiš na to toho prachu, a zhojíť se tiem každy vrty.* LékChir 320a. Lexém dávám do souvislosti se slovesy *vrtati* ‚bodat, trýznit' (*by...světlo oči vrtalo* LékKřišť 29a); bolest vznikající touto chorobou mohla být pronikavá, jako by v noze cosi *vrtalo,* bodalo.

Sporadicky je doloženo substantivum, které v češtině přetrvalo až do doby moderní – *újmy: proti újmóm* LékVn 45a; *pigra újmy* KlarVokF 484; *súchoty neb súchotiny, někteří tomu újmy řékají, jest nemoc zlá, od niež člověk schne* LékJádroM 90a. Z posledního dokladu vyplývá, že se jedná o souchotiny.[96]

---

[94] Viz *Slovník spisovného jazyka českého I-VIII,* Praha 1989[2] (dále SSJČ), heslo *závrať.*
[95] Srov. také StčS, heslo *náhňet.*
[96] Srov. též JgSlov, heslo *ujma.*

Ojedinělý je výraz pojmenovávající hluchotu jako *hluch: počíná se lékařstvie o nedostatku hluchu, kto jest hluchý neb neslyší* LékJádroB 38.

Typickým zástupcem obtíží, které jsou pouze příznakem choroby, je *smrad: vešken smrad z zubóv vytáhne [„česnek"]* LékFrantA 120b; *komuž smrad z chřiepí pocházie* LékFrantA 48a; *zubóm a chřepinám smrad odjímá [„voda"]* LékChir 166b; *vytečeť ven z hrdla mnoho nečistoty a hnisu mrzutého a smradu nečistého, a ty budeš zdráv* LékChir 322b; *ustný smrad* VodňLact kk1b. Rešel ve svém slovníku uvádí za *hircus podpažní smrad, prk* (RešLat Xxxx3a; lexém *prk* v této souvislosti uvádí i Veleslavín – VelesNom 168).

Za chorobu lze v jistém ohledu považovat i (nadměrné) pocení, *pot;* také ten byl předmětem léčby starých lékařů*: o potu nožném* LékRhaz 179; *proti potu a horku* LékVn 98a; *[lék]...pot ukrocuje* Apat 12b.

Rozšířeným lexémem, patřícím do centra slovní zásoby, je *kašel.* Lexém se často vyskytuje s adjektivem, jež upřesňuje charakter či průběh onemocnění: *tusis slóve kašel* LékMuz 51b; *kto má kašel, ješto má prsi nečisté* LékFrantA 69a; *[lék] užitečný proti kašlu horkému a drsnatosti prsí* Apat 71a; *kto má kašel suchý* LékFrantA 70b; *spomocno jest [„kopřivné siemě"] proti kašli studenému a činí vychrkání vozkróv* LékVodň 268b; *[lék] užitečný proti kašli starému a dušnosti* Apat 70a. Jednoduše, bez výkladů, zpracovává toto heslo T. Rešel: *kašel tusis* (RešČes Ccc3a)

Praslovanským derivátem od verba je *svrab.*[97] Tento neduh, který se vyznačoval svědivostí, postihoval především vlasovou ap. kožní plochu, avšak doložen je také svrab v očích či v blízkosti očí, kdy se mohlo jednat o jakýsi zánět atp.: *o svrabu očí velikém* LékRhaz 5; *svrab prurigo* KlarGlosA 1683; *svrab větčí jest vada řas nebo viečce nežli očí, jakž koli řiekáme: mám svrab v očí* LékRhaz 53; *proti svrabu a prašivosti* LékVn 44a; *jim [ženám] se vešky zarozují u vatni, a ty činie jim veliký svrab* LékŽen 26a; *proti svrabu, ješto z malomocenstvie pochází* LékJádroB 76.

V textu tzv. chirurgického lékařství je zapsán výraz *nesyt,* který pojmenovává nadměrnou sexuální touhu žen; vyskytuje se v nadpisu: *ženský nesyt* LékChir 251a.[98] U tohoto lexému předpokládám dvojí motivaci, verbem a adjektivem. Autor textu se zřejmě snažil vytvořil novou lexikální jednotku, která by nebyla významově

[97] Srov. Rejzek, J., *Český etymologický slovník,* Praha 2001 (dále RejzekSlov), heslo *svrab.*
[98] Lexém pochází z památky, která je pro potřeby *Staročeského slovníku* nedostatečně excerpována: proto se stalo, že tento lexém není ve zmíněném slovníku zaznamenán.

(terminologicky) zatížena – existující totiž odvozeniny od stejného základu: *nesytka, nesytnost* (viz na jiné místě práce) označující jiný neduh, poruchu přijímání potravy.

Dalším původně dějovým makulinem s nulovým sufixem, je lexém s významem obecně vyjadřujícím „nezdraví" – *neduh.* Jeho slovotvorná motivace je poněkud problematická: verbum *nedužiti* je zřejmě sekundárně utvořeno od výrazu *neduh,* přesto v motivačním povědomí uživatelů jistě tento vztah funguje. Motivaci substantivem *duh* lze předpokládat, avšak autoři *Staročeského slovníku* tuto relaci neuvádějí, pravděpodobně proto, že v lexikálním archivu pracoviště, kde slovník vznikal, není výraz *duh* zachycen. Doložen však ve staré češtině je, jak se podařilo zjistit, ze spisu Jana Bechyňky: *přijímaní pod jednou způsobou bez druhé nejde lidem k duhu ani k chuti* BechNeub 53b. Nejlepším řešením se zdá připustit opět dvojí motivaci,[99] slovesem i podstatným jménem, podobně jako u lexému se synonymním významem *nemoc.* Lexém neduh bývá konkretizován různými způsoby, především určením, kterou část těla či orgán nemoc postihla: *neduh žlútenice stává se od horkosti* LékFrantA 80a; *[lék] příhodný neduhům prsním a plicním* Apat 147a; *[lék] zkušený ke všem neduhům nervovým* Apat 151a; *po porodu o těch neduziech* LékFrantA 93a; *neduh zimniční* LékVn 21b; *neduh v měchýři a v ledviech* LékFrantA 30a. U některých lexikálních spojení se dá uvažovat o frazeologických spojeních (viz zvl. s. 150–162), i když nemáme oporu v opakovatelnosti výskytu: *precipitacom matricis slóve ten neduh ženský a chodí jim s jednoho miesta na druhé* LékFrantA 97b; *o rozřezání kuože nad červy neb veškami po koží zarozenými, a slóveť neduh volový* LékSalM 410.

Dvojitá slovotvorná motivace může být předpokládána i u lexému *nepokoj;* silnější je jistě motivace substantivem *pokoj,* nicméně verbum *nepokojiti* má rovněž svůj slovotvorný vliv: *pakli jest žíla veliká a tepe rychle..., znamená... nepokoj okolo srdce a okolo prsí* LékFrantA 33b. *Nepokoj* byl pokládán za chorobný pocit, tj. příznak choroby, který bylo třeba léčit.

IV.1.1.2 maskulina se sufixem –ek

Pokud dáme u lexému *nedostatek* přednost motivaci verbální před substantivní, je toto substantivum utvořeno sufixem *–ek.*[100] Významem se řadí k lexémům *neduh, nemoc* (*lékařstvie...proti mnohým a rozličným nemocem,*

[99] Srov. též Tvoření, s. 696.
[100] Srov. též StčS, heslo *nedostatek.*

neduhuom a nedostatkuom od hlavy až do pat LékFrantA 25a). Vyjadřuje skutečnost, že některý orgán či část těla nepracuje z různých důvodů dostatečně: *proti nedostatku mozku* LékMuz 97b; *mast na všeckny rány a na jiné mnohé nedostatky* LékChir 69a; *o mnohých nedostatcích ženských i o jich bolestech* LékVn 159b; *proti nedostatkóm hrudi a žaludku* LékRhaz 183; *jsú mnozí nedostatci mužského přirozenie* LékChir 248b; *o nedostatku očí, jenž slóve cataracta* LékRhaz 60.

IV.1.1.2.1 jména výsledků děje[101]

Důvodem k léčbě bylo zvracení, jež bylo nazýváno také jako *vývratek;* lexém je doložen jen z pozdního textu tzv. *Světla apatekářův: vejvratek...ukrocuje [lék]* Apat 143a; *[lék] mokrost v střevích vysušuje, chut dává, zažívaní sílí, nechutenství a vývratek ukládá* Apat 15b; *[lék] užitečný proti vývratku* Apat 128c atd.

Velmi častou nemocí byl *snědek.* Tento lexém označoval zažívací obtíže způsobené nestrávenou či nedostatečně strávenou krmí; léčba spočívala především v podávání prostředků podporujících trávení: *ktož má snědek* LékVn 131a; *ktož má snědek zastaralý* LékChir 222a; *jest výborný kořen [„třemdaly"] proti snědku* LékFrantA 138a; *proti snědku vezmi vody tekuté a májového másla, osol, nemnoho shřej a pí teplé* LékJádroB 145. Zajímavý je doklad z tzv. Vnoučkova lékařství, který kromě toho, že léčí *snědek* zaříkáváním, informuje také o tom, že nemoc mohla vzniknout z nedostatečně tepelně upraveného pokrmu: *Na snědek žehnánie (jmenuje toho, které jméno má). Buď muž nebo žena, rci takto: Teď chci dovařiti a dopéci snědek tvého života boží mocí, svaté milé Máří mocí...* LékVn 51a.

Zdraví negativně ovlivňoval též *smutek;* smutek bylo proto třeba léčit, na příklad pouštěním krve z žíly: *pro kašel a smutek [pouštěj] na levém prstku z té žíly slezenné* LékFrantA 38b; *od srdce odjímá smutek [„basilicon"]* LékVodň 260b; *kadidlo bielé...smutek zahánie a památlivost přivodí* LékVn 270a. Lexém lze považovat za praslovanské deverbativum,[102] v době historické je jeho slovotvorné utváření již značně neprůhledné. Stejný (nebo velmi blízký) význam má i deverbativum od stejného slovesa *zámutek: odhoní [„bazilikon"] od srdce zámutek a obveseluje srdce a zachovává člověka v mladosti* LékFrantA 116b.

IV.1.1.2.2 jména zdrobnělá

[101] Tvoření, s. 269n.
[102] Srov. RejzekSlov, heslo *smutek.*

Reprezentantem této skupiny je název *nádorek* (doložen je jen v plurálovém tvaru). Sufix má kromě významu deminutivního ještě význam modifikující, *nádorek* je zvláštní druh *nádoru,* pravděpodobně označuje hemoroidy: *o fíciech a nežitech a nádorciech v zadku aneb u vatni... Nádorci sú oteklosti neb vyhřězlosti, z nichžto plyne krev na všaký měsiec* LékSalM 349. Lexém se vyskytuje jen v této lékařské památce.

Dalším deminutivem je *mozolek,* označující chorobné drobné novotvary na kůži, snad bradavičky: *na miestě, na němž se počíná [nemoc „červená krópě„], činieť se mozolkové* LékSalM 263; *o nehti a bělosti neb cinku, neb mozolku na oce* LékSalM 203.

IV.1.2 Feminina

IV.1.2.1 feminina se sufixem –icě (a jeho variantami –(e)nicě a –ovnicě)

IV.1.2.1.1 jména původně označující nositele vlastnosti

Motivujícím lexémem těchto názvů je adjektivum.

Lexém *zlate(n)nicě* je zapsán pouze v jedné památce, v tzv. vodňanském lékařství: *spomocen jest vnitřním vředóm a červené nemoci a zlatennici* LékVodň 264b; *jest spomocna [míza psího vína] proti zlatennici* LékVodň 278b atp. Pramenný text není spisem primárně lékařským, jedná se o herbář, v němž je určována účinnost rostlinných léčiv na dané choroby, jež nebývají nikterak blíže charakterizovány. *Zlate(n)nicě* je zřejmě choroba, která se vyznačuje zlatavým zabarvením povrchu těla. Nabízí se interpretace, že se jedná o žloutenku; o zlaté barvě při žloutence hovoří také Isidor ze Sevilly[103] a *zlátenici, zlaténku* uvádí jako lidové názvy pro žloutenku J. Čižmář v *Lidovém lékařství.*[104]

Obdobně je tvořeno jméno *žlúte(n)nicě,* které je však doloženo z více zdrojů: *žlútenice stává se od horkosti a od studenosti a včas od sračky a od plavenie a od jedu aneb že jej pominulé zvieře ukusilo* LékFrantA 80a; *komu jest žlútenice* LékVn 137b; *ictericia žlútennicě* KlarVokF 486; *o žlútenici, o té ohyzdné nemoci* LékChir 341a. Významovou blízkost, resp. totožnost lexémů *žlútenicě* a *zlatenicě* dokládá tento citát: *histericia slóve zlatá nemoc, to jest žlútenice* LékFrantA 80a; naopak, v dokladu z lékařství muzejního je lexikální jednotka, která je rovněž motivovaná adjektivem

[103] Srov. Isidor IV, s. 99.

zlatý, ke *žlútenici* ve vztahu ekvivalentním: *proti pozlátce a proti žlútenici* LékMuz 227b. Zajímavé je tvrzení, že choroba se může omezit jen na část těla: *kto má žlútenici na tváři, vezmi cicvar...s vínem a daj jemu to píti ráno a večer* (LékVn 23b); zde nemusí nutně jít o závažné onemocnění typu žloutenky, nýbrž pouze o žlutavý nádech barvy v obličeji, způsobený např. nevolností.[105] Lexém *žlútenicě* je v Rešeliově slovníku doplněn několika cizojazyčnými ekvivalenty: *žloutenice icteros, sufusio bilis, aurigo, morbus regius* (RešČes Ccc3b).

K léčbě mohlo sloužit *žlúteničné kořenie* (*vezmi žlúteničné kořenie a zvař je v starém pivě* LékChir 225a (v pasáži o léčbě *žlútenicě*). Zajímavější citát ze stejné památky, kde se píše o léčbě pomocí prostředků obdobné barvy, která je charakteristická pro onemocnění: *pí rád, což kolivěk píti budeš, z věci pozlacené a mineť žlútenice* LékChir 227b. Tento způsob léčby, jenž opět spočívá na magickém podloží, není ve středověku ničím neobvyklým. J. Čižmář uvádí, že *v žádné jiné chorobě neuplatnila se zásada „podobné léčiti podobným" tak velice jako při žloutence.*[106]

Adjektivem označujícím barvu je motivováno ojediněle doložené femininum *červenicě: contra fluxum excessium menstrorum et dissenteriam id est červenice* rkp. kapituly pražské č. 1518, f. 113b. Stejně jako u jiných názvů vztahujících se ke krvotoku je tato lexikální jednotka významově vztažena ke dvěma zdravotním obtížím – k dysenterii a úplavici (viz např. *plavicě*).

Trojice dalších názvů souvisí se zimničním onemocněním. Za prvé je to samo femininum *zimnicě,* jež je ve staré češtině jedním z nejfrekventovanějším názvů choroby, která se projevuje mj. zimničním třasem. Tento třas byl původně považován za výsledek činnosti jakési bytosti, jež člověkem třese.[107] Stejně jako u jiných neduhů, u nichž se předpokládalo, že je působí škodící přízrak, i *zimnicě* se často léčila také magickými postupy, zaříkáváním, nošením amuletů a návazů atp. Č. Zíbrt uvádí, že v lidovém povědomí je *zimnice osoba ošklivá, ženská veliká a zubatá, zosobnělá nemoc.*[108] Citujme alespoň jeden návod z tzv. františkánského lékařství: *Tento nápis jest proti rozličným zimniciem: Napiš na prvniem lístku takto † Criste in nomine tuo † pax pater † vita filius † medicamenta † spiritus † sanctus. Na druhém, na třetiem i*

---

[104] Čižmář II, s. 92.
[105] Srov. rovněž PSM, hesla *ikterus* a *hepatitida;* dále srov. také Isidor IV, s. 98 (pozn. 134) a 99.
[106] Čižmář II, s. 92. Srov. také dále na s. 93.
[107] Čižmář II, s. 27-34.
[108] Zíbrt, Č., *Z netištěných zápisků Krolmusových,* ČL 6, 1897, s. 166.

na čtvrtém napiš táž slova jako na prvniem. A ktož by měl zimnici na každý den nebo třetie den nebo čtvrtý den, aby u sebe nosil. LékFrantA 78a. Staří lékaři rozeznávali množství různých druhů zimnic, jež se projevovaly různým způsobem a byly člověku různě nebezpečné: *kterak máš lidem spomáhati, kteřížto zimnici mají. A tať bývá rozličná, jakož se vo ní vypisuje* LékChir 215a. *Ranní lékaři,* tj. chirurgové, její léčbu vědomě přenechávali lékařům vnitřním: *lékař má znáti zimnice, jichžto známost jest dlúhá pro jich rozličnost a příslušieť k vnitřním lékařóm* LékRhaz 96. Obavy ze *zimnicě* vedly k prevenci proti tomuto onemocnění: *ktož jeho [„kmín"] požívá kterého dne, toho se dne nebojí zimnice, s boží pomocí* LékFrantA 125b.

Podivuhodné je množství *zimnic,* které byl člověk schopen rozeznat (a následně i pojmenovat). J. Čižmář o počtu zimnic uvádí, že mezi lidem se věří, že kdysi bývalo sto druhů zimnic, avšak jeden druh lidé dokázali lstivě zahubit. Zbylo jich tedy devětadevadesát. Na každou zimnici působil jiný lék, jen jitrocel je na všechny, neboť má devadesát devět kořínků.[109] Takový počet druhů zimnic sice ve staročeštině nenalézáme, avšak je jich nemálo.

Některé doklady vypovídají o dlouhodobé, vleklé zimnici (*pomoc jest veliká k zimnicím starým* Apat 48a) a o úpornosti a krutosti onemocnění: *kdož trpí ukrutné a přeukrutné zimnice* Apat 96a; *má li který člověk silnú aneb ostrú zimnici* LékFrantA 32a. U některých typů zimnic autoři lékařských knih radili, aby se v jejich léčení nikdo neuvazoval, neboť úspěšná léčba je téměř nemožná, což působí lékaři ztrátu na majetku i pověsti: *ranný lékař nemá se uvázati v jich [zimnic] léčenie, a zvláště těch, ješto slovú ethicae a effimerae. Pakli jest tertiana neb quartana..., muož jim hodný dán býti lék, než ať se vystřiehá zimnice, ješto slóve quotidiana, totiž vešdajšie* LékRhaz 96; *jest jedna zimnice, kterážto slóve ethita...a od té nemoci řiedko můž kto spomoci* LékChir 220a.

Prameny svědčí mj. o tom, že se rozeznávala *zimnicě horká* a *studená: při těchto hlízách bývají rády zimnice studené* LékRhaz 99; *dobří k zimnicím horkým, nebo je uhašují* Apat 52b; *proti horké zimnici* LékVn 112a. Determinující adjektivum se mohlo vztahovat k sekundárnímu příznaku zimnice, tj. přítomnosti (či nepřítomnosti) zvýšené teploty. Vyloučit nelze ani možnost, že kvalitativní adjektivum se vztahuje k jakosti živlů, jež zprostředkovaně mohly působit na změny

[109] Čižmář II, s. 28; též Vykoukal, F. V., *Domácí lékařství našeho lidu,* Praha 1894.

v organismu; srov. též *spomáhá [rmen] od...zimnice, jenž se vztrhuje z černé a z vodné krve* LékFrantA 134b (viz zvl. s. 31-43).

Kromě porušení vrozené rovnováhy tělesných šťáv mohla být zimnice způsobena na příklad pokrmem či nepřiměřeným chováním: *jest jedna zimnice, kterážto slóve efümera, a tať pochodí od velikého veselé anebo od hněvu nebo od horké nebo studené krmě* LékChir 219b. Některá zimnice nebyla zřejmě okem pozorovatelná, proto se zvala *tajná: Proti tajné zimnici. Komuž bývá tajná zimnice, ten nemocný ať na lačný život jie citvár* LékJádroB 156.

Už ve výše uvedených citátech se objevovaly názvy, které určovaly zimnici vzhledem k době trvání, opakování či propuknutí. Takto byly označovány především malarické zimnice, způsobené některým z druhů prvoka Plasmodium, přeneseného do lidského těla komářím štípnutím. Příznačným znakem malárie jsou záchvaty zimnice s vysokou horečkou, které se za dva až čtyři dni opakují, v závislosti na tom, kterým druhem prvoku je nákaza způsobena.[110] Každodenní zimnice (quotidiana) se vyznačuje záchvaty každý den, třídenní zimnice (tertiana) ob den, ve čtyřdenní či čtvrtodenní zimnici (tj. quartana) jsou horečnaté dny odděleny osmačtyřicetihodinovou přestávkou bez horeček. Tyto názvy, které byly do moderní doby v lékařství užívány a které dodnes medicína zná jako názvy historické, mají své počátky v nejstarší lékařské slovní zásobě:

Každodenní zimnice se nazývala *veždajšie* (častěji v hláskové podobě *veždajšie*[111]) či *zimnicě na všaký den, zimnicě každého dne* atp.: *proti zimnici na všaký den ktož pie čekanku vaře, když se jeho zimnice přichvátí, ihned jie zbude* LékFrantA 120a; *kdož se trápí od zimnic každého dne* Apat 43a; *ten člověk má zimnici, ješto slóve veždajšie, neb ta na každý den člověka trápí* LékFrantA 31b; *o zimnici veždajší, ješto člověkem na všaký den třese* LékFrantA 76b; *ať se [lékař] vystřiehá zimnice, ješto slóve quotidiana, totiž veždajšie* LékRhaz 96.

Některá ze zimnic mohla pacienta trápit ob den: *kto má zimnici, ješto bývá přes den* LékFrantA 138b (zde by se také mohlo jednat o zimnici, která bývá jen ve dne, nikoliv v noci); *proti zimnici, ješto bývá ob den, vezmi bedrník* LékFrantA 116b.

Stejný typ zimnice je častěji pojmenováván pomocí číslice *třetí* (tj. třetí den nemoci): *ktož má zimnici, kteráž bývá třetí den* LékFrantA 121b; *ktož má zimnici,*

[110] PSM, heslo *malárie; Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí.* Praha 1888-1909 (včetně dodatků; dále OSN), hesla *střídavka, bahenní nemoci.*
[111] K původu a pravopisu adjektiva viz Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého I,* Praha-Vídeň 1894 (dále jen GbMluv I), s. 517.

ješto třetí den jest, ten vezmi opich LékFrantA 131a; *pakli má člověk zimnici, ješto slóve třetinice, neb třetí den připadá* LékFrantA 31b. V posledním citátu se objevuje již jednoslovný název této zimnice, který svou slovotvorbou rovněž spadá do této kapitoly: *třeti(n)nicě: proti té zimnici, ješto slóve třetinice, protože má obyčej třetí den trápiti člověka* LékFrantA 76b; *třetinice terciana* KlarGlosA 1719; *ten člověk má zimnici pocházející z zapálenie krve, a slóve třetinice nebo třetačka, neb třetí den trápí člověka* LékFrantC 60a.

Obdobně, tedy souslovím i jednoslovným pojmenováním, byla pojmenována zimnice čtvrtého dne: *proti zimnici, ješto bývá čtvrtý den, vezmi siemě koprové* LékFrantA 126a; *k zimnici štvrtého dne* Apat 115b. Tato zimnice byla zřejmě velmi nebezpečná: *zimnice, kteráž čtvrtý den bývá, ta jest zlá a častokrát smrtedlná* LékVn 29b. O její úpornosti svědčí i přežívání názvu ve rčení o neodbytném člověku, jehož se nelze zbavit: *být jako čtvrtodenní zimnice.*[112] Některé texty tuto zimnici pojmenovávají pomocí shodného přívlastku: *čtvernie, čtvrtnie: zimnici bude trpěti čtverní, to jest, keráž čtvrtý den trápí* LékFrantA 152a; *v čas trápenie zimnice vešdajšie i čtvrtnie* LékRhaz 100. O *čtvrtnici* píše písař lékařství vodňanského a mistr Klaret: *čtvrtnici, totiž čtvrtého dne zimnici, ješto bývá, stavuje [„štětka"]* LékVodň 281a; *čtvrtnice quartana* KlarGlosA 1720. Františkánský lékař dokládá variantu *čtvrtenice: o zimnici, ješto slóve čtvrtenice, to jest, ješto čtvrtý den člověka trápí* LékFrantA 77a. – Oba posledně jmenované názvy zimnice opět patří mezi feminina utvořená sufixem *–(e)nicě.*

Jistá zimnice, zřejmě se již nejedná o zimnici malarického charakteru, trvala po pět dní: *[člověk] upadne v zimnici, jenž v pěti dnech přestává* LékFrantA 31b.

Prudký nástup, zároveň krátkodobý průběh měla zimnice,[113] jejíž název se rovněž řadí do této slovotvorné skupiny: *náhlicě.* Nalezla jsem pouze jediný doklad, který však je informačně velmi cenný: *zimnice, ješto slóve effimera a muož býti česky nazvána náhlice, neb effimera jest zvláště jedna žížala, kterážto v noci jednoho dne urodí se a téhož dne zahyne... A protož zimnice od rozpálenie mokrostí vytrhne se a v několiko hodinách pomine, a protož effimera jest nazvána* LékFrantA 77b.

Staročeské rukopisy píší také o *zimnici hnilé: proti té zimnici, ješto slóve hnilá, neb z porušených mokrostí se vztrhuje* LékFrantA 77b; *při každé zimnici hnilé spomáhá púštěnie krve a skrovnost v jedení a v pití* LékRhaz 97. E. Maixner, autor

[112] Viz také SSJČ, heslo *zimnice.*
[113] Srov. OSN, heslo *horečka (efemerní horečka).*

hesla *horečka* v *Ottově slovníku naučném,* spojuje *hnilobnou horečku* s učením o humorální patologii a diagnostikovaným hnilobným zápachem dechu a exkrementů pacienta. Usuzuje, že se jednalo o jistý druh tyfu. – Dalším druhem je *zimnicě benátská: o zimnici, ješto slóve venatica a česky benátská slóve pro to, že benátské jest bydlo u moři a jiné na moři plavajície často napadá* LékFrantA 77b. Tento jediný staročeský doklad snad lze spojit opět s výkladem v *Ottově encyklopedii,* kde je uvedena mj. *horečka lodní: synonymum osutinového tyfu, zahnizďujícího se na velkých námořních lodích, jež lidem jsou přeplněny.*[114] Lexém *zimnicě* je zachycen již v nejstarších českých slovnících mistra Klareta: *zimnice febris* KlarVokF 473. – Tři české ekvivalenty doplňuje T. Rešel u výrazu *febris: zimnice, studénka, psotnice* (RešLat Xxxx3a); v české části se však již vyskytuje pouze první, z nich nejběžnější.

Názvy zimnic jsou jedním z případů, kdy je velmi často užíváno i názvů přejatých a různě adaptovaných, a to nejen u textů, které jsou přímými překlady z latinské předlohy, ale i u textů (pravděpodobně) sepsaných v češtině: *Pakli jest tertiana neb quartana, neb ty snadně mohú býti poznány, muož jim hodný dán býti lék; než ať se vystřiehá zimnice, ješto slóve quotidiana, totiž vesdajšie, kteréžto nezná* LékRhaz 96. O těchto přejímkách bude pojednáno zvláště na s. 165–166.

Okrajově je doloženo substantivum *studenicě,* které je synonymem k výrazu *zimnicě: studenicě* (*studenicí násilně velikú velmi byl jest [Euselius] nadtrápen* JeronM 46b (srov. též výše Rešeliův výraz *studénka*).

Další lexikální jednotka je známá i z nové češtiny; jedná se o název *padúcnicě.*[115] Ze staročeštiny však mám k dispozici pouze jeden doklad – z lékařství vodňanského: *pomáhá [kýchavka] proti padúcnici* LékVodň 269b. Místo tohoto jednoslovného vyjádření užívá stará čeština ustáleného spojení *padúcie nemoc.* Je tedy na uvážení, zda název *padúcnicě* vznikl derivací od adjektiva, či univerbizací dvouslovného spojení. *Padúcnicě*[116] pojmenovává onemocnění, které se projevuje záchvaty spojenými (také) s upadnutím, zvl. padoucnici, epilepsii.[117]

Onemocnění charakterizované ztíženým dýcháním je nazváno *dýchavicě: kto má dýchavici aneb kašel, velmiť spomáhá [kopřiva] vařená s vodú* LékFrantA 127b; *mocně každú dejchavici staví [„kopřivné siemě"] a oddýmanie plic ukrotí* LékChir; *kteřížto velikou dušnotu aneb těžkú dýchavici mají* LékChir 258a; *síra...jest spomocna*

[114] Srov. OSN, heslo *horečka.*
[115] Srov. např. Čižmář II, s. 146.
[116] Srov. též StčS, heslo *padúcnicě.*
[117] Srov. PSM, heslo *epilepsie.*

proti staré dýchavici LékVodň 282b; *astma...dýchavice* VodňLact ll4b aj. *Dýchavičě* je typický příklad příznaku některé nemoci, o níž lze sotva říci něco bližšího a jednoznačného.[118]

Dalším deadjektivním názvem se sufixem *–icě* je *ozhřivičě/vozhřivičě.* Motivující adjektivum *(v)ozhřivý* je derivátem od substantiva *(v)ozh(e)r* ‚hlen'[119] (viz s. 39). Formální rozkolísanost je způsobena motivační neprůhledností – náslovné *v–* bylo chápáno jako nepůvodní protetické *v-* a jako takové odstraňováno: *kašel a také réma aneb sedlsky vozhřivice* LékŽen 90b; *tuto se pokládá o jedné nemoci, kterážto slóve ozhřivice anebo reuma* LékChir 318a; *ktož má ozhřivici, vezmi vodu opichovú a koprovú...píž to ráno a večer, a budeš zdráv od rémy* LékFrantA 131a; *lékařstvie proti vozhřivici neb proti reumě aneb proti šňupě* LékJádroD 45. Je zřejmé a z dokladů jednoznačně vyplývá, že název označuje chorobný stav, který se vyznačuje především tokem hledu z nosu, tedy rýmu. Tzv. vodňanské lékařství uvádí ještě variantu *(v)ozkřivičě,* kterou označuje především tělesnou šťávu (tedy *vodokrev, flegmu* ‚hlen'): *čistí [odvaz z „kosatce"] ozkřivici hrubú, totiž vodokrev, a kalostudnost* LékVodň 268a. V některých dokladech je však *(v)ozkřivičě* sémanticky velmi blízko k významu ‚rýma': *ráno jedený [„zázvor"] zimničě vyžene a reumu a vozkřivici a vodokrev čistí a odžene* LékVodň 285b.

IV.1.2.1.2 jména nositelů substančního vztahu (jména podle podobnosti[120] či souvislosti)

Některá desubstantivní pojmenování jsou založena na motivačním vztahu podobnosti či jiné souvislosti s motivujícím podstatným jménem.

Především se jedná o název *pakostničě/pokostničě,* jenž označuje chorobu způsobující *pakost* ‚obtíž, nesnáz, soužení'[121] Pro vnímání motivačního vztahu uživatelem však byla rozhodující část *–kost,* která jako by označovala místo, které *pakostničě* nejčastěji postihovala, tedy kosti a pohybové ústrojí vůbec. Lidová etymologie tedy velmi brzy vytvořila mylný motivační vztah *kost → pakostničě,* do něhož vstupovalo i násloví *pa-* (formálně blízké předložce *po*). A tak mohl Petr Chelčický zanechat ve své *Postile* dobový (a dlouho přežívající) výklad lexému *pakostničě: ta nemoc [tj. dna] také slóve pakostnice, neb po kostech chodí a některým*

[118] Viz Čižmář II, s. 12-13.
[119] Srov. také SSJČ, heslo *vozher.*
[120] Tvoření, s. 429-430
[121] Viz StčS, heslo *pakost.*

zlámá kosti, hřbet i hnáty ChelčPost 246b. Z týchž důvodů je v Postile J. Husa doložen výraz *pokostnicě,* který považuji za vývojový stupeň názvu *pakostnicě,* nikoliv za samostatný lexém, jak uvádí *Staročeský slovník.*[122] Ostatně náležitě tito autoři uvedli v záhlaví hesla *pakostnicě* dvojí slovotvorně-motivační vztah, k substantivu *pakost* i *kost.*

Pakostnicě postihovala, jak bylo řečeno, především kosti a klouby, projevovala se jejich „lámavou" bolestivostí až ochrnutím: *proti pakostnici, buďto na ruce neb paži neb na noze* LékRhaz 180; *dna nebo pakostnice hlavnie* LékFrantA 42a; *zahoní [„volej blénový"] pakostnici, kterážto člověka lomí* LékChir 147a; *když koho pakostnice velmi trápí a lomí, tak, že sebú člověk nebude moci hnúti a leží jako mrtvý nebo jako by jeho šlak porazil* LékChir 298b. Jedná se zřejmě o revmatické bolesti, dnu atp.; ostatně lexém *dna* se často vyskytuje jako synonymum k názvu *pakostnicě;* oba výrazy považuje za synonymní i J. Čižmář v *Lidovém lékařství.*[123]

Pakostnicě je může projevovat i v žilách, jak ukazuje definiční doklad z tzv. chirurgického lékařství: *má pakostnice rozličná ména, a to skrze miesta a oudy: neboť najprvé slóve paralysis, a to jest pakostnice, kterážto chodí po člověku z jednoho údu do druhého, a slóveť dna žil z měkčenie, kterážto překážie čitedlnosti a hnutí. Druháť slóve cirogra, kterážto panuje v rukú a kazí a moří hnutí, jako slovú nervos, a klíčí a zlamuje prsty a články rukú. Třetie slóve podagra, neboť panuje nohám a činí bolest v tlačidlách a v nártu a v prstech a u patě, nebo roztahuje žíly a trápí kosti a činí velikú bolest tomu údu.* LékChir 200b. Tento pramen píše ještě jednou o pakostnici žil: *když koho pakostnice lomí, zvláště v kostech a v žilách, a toť slóve mrtvá* LékChir 199a. Výrazem *pakostnicě* je zde možná označen stav nehybnosti (ochrnutí) způsobený přetětím (resp. poraněním vůbec) šlach, které bývaly rovněž označovány jako žíly.[124] O původu *pakostnicě* uvažují lékařské spisy různě: *paralysis, ta slóve nemoc pakostnice neb dna, a ta nemoc stává se ráda od studenosti, od hněvu a přielišného jedenie a pitie, také od smilstva a někdy, že jest člověk raněn v žíly* LékFrantA 64a. – Rovněž Rešeliův slovník toto pojmenování registruje a uvádí je v zajímavém slovním kontextu: v české části slovníku je na čelném místě uveden lexém *podágra,* který je tedy chápán jako „český" výraz, o čemž svědčí také kvantita samohlásky. Dásledují synonymní ekvivalenty – *dna, pakostnice, panská kratochvilná*

[122] Viz StčS, hesla *pakostnicě, pokostnicě.*
[123] Viz Čižmář II, s. 120-124.
[124] Srov. Nedvědová, M., *K názvům žíla, cieva a žilina (žilna) v staročeských lékařských knihách,* LF 101, 1978, s. 75-78.

nemoc a opět *podagra*, tentokrát jako cizojazyčný ekvivalent (RešČes Z4a). Souslovný název svědčí o názoru na domnělý původ tohoto onemocnění, o němž píše ve své publikaci o lidovém lékařství J. Čižmář: *dna vzniká prý z malé činnosti tělesné, příliš hojné a dobré potravy a hýřivosti. Odtud vznikl název: panská nemoc.*[125]

Výjimečný je doklad na pakostnici střev: *lienteria třevní pakostnice* SlovOstřS 90. Pojítkem je zřejmě bolestivost onemocnění. Latinský ekvivalent ukazuje na střevní onemocnění.

Bradavicě je slovotvorně motivována lexémem *brada* ve významu ‚vousy', neboť z bradavičnatého útvaru často chlupy vyrůstají.[126] Léčba byla svěřována i lékařům *ranným: veruca bradavicě* KlarVokF 469; *ktož ji [cibuli] s solí ztluče a položí na bradavici, spudí ji* LékVodň 263a; *Proti bradavicem noh i rukú měli sme za času našeho zkušenie divné: že na všaký den třeli sme je mořskú cibulí, a minuly sú. Aneb připal olejem vrúcím a potom žehadlem pichavým, a uléčena bude dokonale* LékSalM 381; *napravuje fistule nesnadné a bradavice* Apat 164a; *o tvrdosti neb mozolu a bradaviciech i kuřeciech řitech* LékSalM 380. Za latinský výraz *verruca* ji uvádí také Rešeliův slovník: *bradavice verruca* (RešČes Ccc3a).

Četně doloženou jednotkou staročeského lexika je slovo *nežitovicě* (více je doložena v hláskové podobě *neštovicě;* lexém je téměř výhradně užíván v plurále). Motivujícím výrazem je lexém *nežit.*[127] Výrazem *neštovicě* byly pojmenovávány novotvary různého druhu a různého původu. Vyskytovaly se na těle člověka zvnějšku, především na tváři a jejích částech: *pustula neštovice* KlarGlosA 1686; *o neštoviciech na tváři, ješto slovú variolae* LékRhaz 46; *tvář zbodaná od neštovic* LékVn 24b; *mast k neštoviciem z vosutí, ješto z nich vždy kyše talov s vodú* LékVn 57b; *ktož se jí [vodou z malin] zmyje, všecky neštovice malomocné s tváři preč sžene* LékFrantA 54a; *pakli budeš mieti nežit na jazyku nebo jakú neštovici lítú* LékChir 254a; *neštovice v ustech* LékVn 25b; *kdež by ta neštovice vyskočila na oce* LékFrantA 126b; *pomaž sobě tiem [rosou] viečka, a budú liť neštovice, ihned zahynú* LékFrantA 52b; *které dítě má neštovice v uších* LékŽen 84a; *komuž neštovice v nose rostú, že od toho nemóž dýchati a nos jest jemu velmi červen od toho* LékFrantA 48a. Méně je doložen výskyt *neštovic* na ostatních částech těla: *neštovice v uších i na stehnách* LékVn 12b; *které dítě má neštovice na těle* LékVn 158a; *proti zlé neštovici na noze* LékVn 61b. *Neštovicě*

[125] Čižmář II, s. 120.
[126] Tak i RejzekSlov, heslo *bradavice.*
[127] Srov. RejzekSlov, heslo *neštovice.*

mohly vzniknout i uvnitř těla: *všecky neštovice a nežity obměkčuje [„barvienek"] v životě a ven žene* LékFrantA 118a; *proti vnitřní neštovici* LékJádroB; *mast červená jest dobrá, když se kto natrhne...anebo má neštovice vnitř* LékFrantA 114b; *když neštovice rostú na játrách* LékVn 27b. Specifickým novotvarem jsou *neštovičě v zadku* (zřejmě hemoroidy): *emoroides slovú neštovice a rostú vnitř člověku v životě* LékFrantA 85b; *o toku neštovic krvavých v zadku* LékRhaz 134.

Výjimečný je doklad, který neštovici pojmenovává terminologickým souslovím *vranie oko* (viz s. 152).

O tom, že název *neštovičě* označoval rozmanité kožní novotvary, svědčí i množství determinujících přívlastků, upřesňujících jejich vzhled, chování, nebezpečnost atd.; některé neštovice byly méně nebezpečné, tedy *dobré: proti dobré neštovici* LékJádroB 231; *antrax pryskýř vel dobrá neštovice* RostlPelp 13a. Taková neštovice zřejmě nezasahovala hluboko do tkáně a bylo možné ji (snadno) vyléčit. Závažnější byly *neštovičě zlé, líté, jedovaté: kterak máš hojiti a léčiti všeliké zlé neštovice nebo pryskýře, jaké pálé a velikú horkost a bolest člověku činie* LékChir 134a; *proti všem nežitóm zlým a neštoviciem jedovatým* LékVn 187a; *lékařstvie svrchované na všeckny neštovice líté a na pryskýře modré* LékŽen 135b. U tohoto druhu *neštovic* texty zdůrazňují jejich expanzivní a „rozjídavý" charakter: *ktož má přiemět nebo zlú neštovici, jako se od nie prejští a rozjiedá ruozno* LékChir 122b; *naučenie, kterak máš hojiti a léčiti všeliké zlé neštovice nebo pryskýře, jako pálé a velikú horkost a bolest člověku činie a všudy diery vokolo sebe vydávají, a druhé hnijí až do kosti* LékChir 134a; *ktož má zlú neštovici, jako se ruozno rozjiedá a rozhnojuje* LékChir 135a. Některé *neštovičě* hnisají, jiné nikoliv: *komuž se neštovice rozhnojie* LékFrantA 86a; *kdež neštovice jest, ješto kyše* LékFrantC 154a; *k hlízám tvrdým...i ke všem tvrdostem a k neštovicím* Apat 190a.

Výrazným znakem je barevnost novotvaru, podle níž se také usuzovalo na jeho nebezpečnost a léčitelnost: *bývají dětem neštovice nebo nežity za ušima a rozličných barev, bielé, žluté, červené, černé, a ty jsú obyčejně smrtedlné* LékŽen 84b; *komu se ospe tvář červenými neštovicemi* LékVn 24b; *budú li pak neštovice žluté, požívaj chůva [která kojí nemocné dítě] bylin studeného přirození..., budú li pak bílé neštovice, tehdy chuova požívaj krámného kmínu* LékŽen 85ab; *o neštoviciech červených a bielých na nosu i zsinalých a vedlé nosa* LékSalM 254.

Původ *neštovic* byl různý: nezřídka se však staří lékaři zmiňují, že *neštovičě* pochází od poruchy krve – od níž se ovšem odvozovaly v souladu s přetrvávajícím

povědomím o humorální patologii téměř všechny zdravotní obtíže: *neštovice přichodie od přielišné krve* LékFrantA 85b; *máš znamenati, žeť bývají neštovice dvoje, jedny od velikého troudu a těžkého chozenie, a druhé s přielišnosti krve, ze všeho těla sebránie drobných hlízek. A takovéť utrpenie slóve od mistruov herpes, totižto jáhel zrnatých, a k tiemť slušie za lékařstvie počištěnie těla.* LékChir 137a.

Citované doklady jasně ukazují pochybnost o tom, že staročeský lexém *neštovicě* označoval velmi široké spektrum novotvarů vnějších i vnitřních, od pouhých vyrážek, trudovatiny, neškodných bradaviček, puchýřů, hemoroidů až po vředy a nádory různé závažnosti. Za poznámku ještě stojí fakt, že tento lexém se velmi často objevuje v těsné blízkosti svého motivujícího jména, tj. *nežit*. Jejich významy byly zřejmě blízké, nikoliv však synonymní. – Slovník T. Rešela tento výraz uvádí, často ve výkladech významu jiných lexémů, jak je zjevné z dokladů, které byly již citovány. *Neštovicě* je zde většinou ještě blíže specifikovaná, např. *malá drobná neštovice papula* SlovČes Ccc3a.

Mezi lexémy se sufixem *–icě* patří také *srdečnicě* (viz s. 131–132).

Poslední lexém, který patří do této skupiny, je ojediněle doložené substantivum *rakovnicě,* které je utvořeno od substantiva – lékařského termínu *rak.* Zatímco *rak* označuje chorobu jako celek, *rakovnicě* je název pro jednotlivý (rakovinový) vřed: *pakli ta nemoc jest s nežity černými, smrdutými, jenž slovú rakovnice* LékSalM 374.

IV.1.2.1.3 jména vztahující se k místu

Podle místa výskytu je pojmenováno pouze jedno jméno označující neduh; prefixálně-sufixální derivací[128] je utvořeno femininum s formantem *–icě: záušnicě: proti bolestem za ušima, záušnicím. Pakli neštovice ty velmi zrostú, jakož bývají vředové velicí za uchem aneb málo pod uchem, tehdy sluší mazati je olejem liliovým* LékŽen 85b. Tento název je doložen z pasáže o nemocech dětí, avšak proti tomu, že by se mohlo jednat o příušnice,[129] hovoří pokračování citátu, kde se píše o hnisavém průběhu onemocnění: *pakli by se neštovice tím neotevřely, tehdy...mízku z velikého slézu s tukem vepřovým...přikládaj na nežit nebo na neštovice. A když by uzrál nežit, prořezati břitvú aneb něčím otevříti. A když se vyčistí, zase zaléčiti.* LékŽen 86a.

[128] Tvoření, s. 693.
[129] Srov. PSM, heslo *parotitida.*

Název přetrval v teminologii lidového lékařství až do moderní doby.[130] K latinskému výrazu *parotis* vztahuje *záušnicě* Tomáš Rešelius, s doplněním výkladových spojení: *parotis záušnice, záušní bolest* (RešLat Xxxx3b), *zvředování uší neb záušnice parotis, latine abscesus post aurem* (RešČes Ccc3b).

IV.1.2.1.4 jména původně dějová

Deverbativních výrazů se sufixem *–icě* je jen několik.

Snad od slovesa *škrkati* ‚drápat, trhat'[131] je utvořen název červa *škrkavicě* (viz s. 132). Rovněž heslo *kvasnicě* je zpracováno na jiném místě práce (na s. 128).

Dvě další jména jsou blízká formou i významem: *plavicě* a častěji se vyskytující *úplavicě.* Lexém *plavicě* je doložen dvěma citáty, z nichž je ovšem jednoznačně patrná jeho polysémie. První doklad klade *plavici* do souvislosti s *črvenou nemocí,* tj. úplavicí, dysenterií:[132] *pak umřel Abraham...červenú nemocí nebo plavicí* BřezSvět 16b. Druhý doklad ztotožňuje *plavici* s menstruací: *která žena má přielišnú plavici, to jest tok měsěčný* LékFrantA 97a.

Úplavicě označuje pouze onemocnění projevující se především častými a bolestivými průjmy; níže uvedené doklady jsou pozoruhodné výskytem synonymních pojmenování a opisů této, zřejmě velmi časté, choroby, i když je nutno poznamenat, že není možné jednoznačně rozhodnout o funkci spojky *neb(o)*: *Úplavice* (v nadpisu). *Ktož má ustavičnú běhavku na stolici* LékChir 210a; *stavuje [„štěvík"] úplavici a také červy z břicha vyhánie* LékFrantA 137b; *kto má úplavici neb červenú nemoc* LékVn 39b; *židkost nebo úplavice* LékŽen 96a; *hodí se [„flastr"] ve všech tocích starých, v ouplavici i v červené nemoci* Apat 185b; *kto má pruojem nebo úplavici* LékJádroB 212; *ktož má úplavici, kterážto vydává z sebe rozličné mokrosti a vyhodí z střev a z břicha* LékChir 210b; *diaria...úplavice* VodňLact kk1a. Přítomnost krve ve stolici je v jazyce signalizována připojením adjektiva *červený: červené úplavici střevní [pomáhá]* Apat 24b. – Rešelius uvádí lexém *úplavicě* za cizí výraz *lienteria – úplavice, běhavka, sračka* (RešLat Xxxx3b).

IV.1.2.1.5 jména přechýlená

[130] Srov. např. Hajný, A., *Paběrky lidového léčení z okolí Nymburka,* ČL 31, 1931, s. 110.
[131] Srov. RejzekSlov, heslo *škrkavka.*
[132] Viz PSM, heslo *dysenterie.*

Názvem choroby je přechýlené jméno *krticě* – o něm bude pojednáno později (na s. 111–112).

IV.1.2.2 feminina se sufixem –ka[133] *(s variantami –(en)ka, –(o)vka a –ačka)*

IV.1.2.2.1 původně názvy nositelů vlastnosti

Dva názvy jsou motivovány prostým adjektivem vyjadřujícím barvu, která je symptomatická pro dané onemocnění.

Četněji je doloženo deadjektivní femininum *červenka,* které je zapsáno v památkách přelomu 15. a 16. století. Novější jednoslovný název konkuruje staršímu terminologickému sousloví *červená nemoc* (viz na s. 158–159): *proti července* (v nadpisu) LékMuz 192b; *sračka červenka* (živé záhlaví) LékKřišť 79a; *proti července a přísnému toku, ještо skrze člowěka běží* (v kapitole o červené nemoci je lexém používán střídavě k *červené nemoci* jako synonymum, zřejmě ze stylistických důvodů) LékJádroD 187. – Rešeliův i Veleslavínův slovníků uvádějí oba termíny, víceslovný i jednoslovný: *červenka, červená nemoc dysenteria, latine tormina* RešČes D4a; *červená nemoc, červenka, dysenteria* VelesNom 170.

Opět pouze z památky 16. století je doložena lexikální jednotka *žlútenka: proti žloutence* Apat 87b; *užitečný k zimnicím...a k žloutence* Apat 141a; *prospívající k bolesti jater...a k žloutence* Apat 49b. Předpokládám, že se jedná o tvarotvornou variantu k lexému *žlútenicě,* která má zřejmě týž význam (viz *žlútenicě,* s. 56). Nic bližšího nelze říci o tzv. černé žloutence: *pomoc poslední jest k...žloutence černé a k zimnici štvrtého dne* Apat 115b. – Jen jednou, v Klaretově *Glosáři* je doložen lexém *žlútenička: ictericia žlútenička* KlarGlosA 1687.

Název *nesytka* vztahuje *Staročeský slovník* slovotvorně k nedoloženému apelativu *nesyta.*[134] Preferuji názor D. Šlosara, že se jedná o deadjektivum.[135] Staročeské lékařské texty poskytují je jeden doklad na lexém *nesytka,* nicméně doklad informačně bohatý: *Polizmus slóve nesytka. A v té nemoci vždy se chce jiesti a nemuož jich nasytiti nižádnú krmí. A když bude pln, tehdy tratí jako pes, a opět zvolá, aby jemu dali jiesti* LékFrantA 73a. Ostatní výskyty tohoto jména jsou v témže kontextu a jedná se o variace na týž, zřejmě Křišťanův, základní text: *bolismus slóve nesytka, těm se chce vždy jiesti a nemóž jich nasytiti nižádnú krmí* LékMuz 58a; *bolismus slóve*

[133] Tvoření, s. 358n.
[134] Srov. StčS, heslo *nesytka.*
[135] HMČ, s. 272.

nesytka LékVn 139a. Velmi pravděpodobně se jedná o bulimii,[136] o vlčí hlad, jak dokládá i tento slovníkový doklad: *bolismus est immoderatus vel caninus appetitus...nesytka* VodňLact ii8b.

Od řadové číslovky *třetí* je odvozeno jméno *třetačka,* které jednoslovně označuje třetidenní zimnici: *člověk má zimnici pocházející z zapálenie krve, a slóve třetinnice nebo třetačka, neb třetí den trápí člověka* LékFrantC 60a. Tato památka rovněž pochází teprve z doby kolem roku 1500.

Od adjektiva *třasavý* je odvozeno další ojediněné pojmenování, které je pravděpodobně synonymní k výrazu *zimnicě* (viz s. 57–61): *studenú třasavku otžene mocně a pot dobrý přivodí* LékVodň 260b.

Lexém *vozhřivka* je méně se vyskytující slovotvornou variantou lexikální jednotky *(v)ozhřivicě: lékařstvie proti vozhřivce neb proti rémě, proti šňupě* LékJádroB 56; *proti vozhřivce a kašli* Apat 129a; *věci, keréž přicházejí z rémy neb z vozhřivky* LékFrantA 16a. Doplňuji ještě výskyt v Rešelově slovníku: *šňupka, vozhřivka phlegma* RešČes Ccc3b.

Posledním jménem je *spánlivka: spánlivka nemoc, ta se stává ráda starým lidem od studenosti a od vlažnosti* LékFrantA 58b. Vícekrát ve staré češtině toto jméno doloženo není. Je zřejmě v blízkém významovém vztahu k sousloví *spánlivá nemoc* (*bude li ten blázen mieti nemoc spánlivú* LékFrantA 60b; podrobněji viz na s. 161). Určení nositele nemoci (staří lidé) vede k domněnce, že se jedná o zvýšenou spavost způsobenou únavou stářím.

IV.1.2.2.2 jména nositelů substančního vztahu (jména podle podobnosti[137] či souvislosti)

Do této slovotvorné kategorie lze přiřadit dvě jména:

Velmi zřídka je zachyceno substantivum *pozlátka: proti pozlátce a proti žlútenici* LékMuz 227b; *vene...salvatelle valent contgra hictericiam et vulgariter vocatur žlútenice anebo pozlátka* rkp. UK X H 16, 221a. Toto desubstantivum (odvozeno od substantiva *zlato*) je ve *Staročeském slovníku*[138] chápáno jako synonymní ke stč. výrazu *žlútenicě* a nč. *žloutenka.* Vzhledem k latinskému

[136] PSM, heslo *bulimie.*
[137] Tvoření, s. 429-430.
[138] StčS, heslo *pozlátka.*

ekvivalentu a také k doložení tohoto výrazu v lidovém lékařství[139] lze s tímto názorem souhlasit.

Ojedinělý je doklad na lexém *nežtóvka: emorroides neštóvki.* Jedná se o tvarotvornou variantu k lexému *neštovičě* (resp. *nežitovičě,* viz na s. 64–66), který je odvozen od substantiva *nežit.* Podle latinského ekvivalentu se zřejmě tento citát týká hemoroidů, o čemž svědčí i plurálová formě lexému.

IV.1.2.2.3 jména původně dějová

Rozsáhlá je skupina dějových jmen se sufixem *–ka.*

Kromě názvu parazita *škrkavky,* který je synonymní s názvem *škrkavičě* (viz s. 132), je deverbativem zřejmě lexikální jednotka *nádyška: periplemia dico nádyška* KlarGlosA 1712. O významu lze říci jen tolik, že se zřejmě jedná o nemoc spojenou s dýcháním nebo s funkcí plic vůbec.

Ze stejného pramene pochází výraz *osypka: condolus osypka* KlarGlosA 1703. Lexém motivovaný slovesem *osypati sě* pojmenovává nějakou vyrážku.

Femininum *městka* považuji za deverbativum od nedoloženého stč. slovesa *miestiti* (viz *smiestiti* ‚umístit, směstnat'): *o žíle, kterážto slóve vinný kořen neb městka, a nadutiech jiných v žilách na holeních* LékSalM 375.[140] Tento název, který vznikl pro označení žíly, v níž došlo k směstnání krve na různých místech a vytvoření váčků, je pro varixy užíván dodnes.[141]

Další dva názvy tvoří hláskové varianty jednoho deverbativa; jedná se o výraz *pavlaka* a mnohem více doložený výraz *povlaka.*[142] Tento lexém označuje oční chorobu, která snižuje průhlednost oční rohovky. Nemocný má pocit, jako by hleděl přes nějaký povlak, resp. jako by oko bylo povlečeno, potaženo nějakou clonou; z lékařského hlediska se jedná o nespecifikovaný zákal: *kto má povlaku na očí* LékFrantA 49a; *z květu voda [řebříčková] povlaku shánie* LékFrantA172b; *proti povlace a bělmu* LékJádroB 45; *pakli jest veliké bělmo aneb tlustá povlaka, přičiň k tomu zázvoru a skořice třené* LékJádroD 25; *o vadě očí, ješto slóve latině pannus a tela, totiž povlaka a bělmo* LékRhaz 56; *komuž jest pavlaka na očí,...púštějž té vody [ze jmelí] v to oko, na kterémž pavlaka jest* LékMuz 209a; *ktož má povlaku na očí nebo bělmo nebo jaké temnosti a mrákoty, učiň takto: Vezmi vodu z listu dubového*

[139] Srov. také Čižmář II, s. 92 – lidové názvy pro žloutenku: *zlátenica, zlaténka, požloutenice.*
[140] Srov. též MachekSlov, heslo *místo.*
[141] Srov. PSM, heslo *varix.*
[142] Srov. též StčS, hesla *pavlaka, povlaka.*

pálenú..., i púštějž ji sobě v oči často, a toť shánie každú povlaku očí LékChir 312b. Kromě léčiv z běžných a snadno dostupných ingrediencí užívali lékaři na oční nemoci i léčbu nikterak výjimečnou, nicméně ne tak častou – léčbu menstruační krví: *vezmi ten běh, když panna najprv trpí ženskú nemoc, ať tiem očí pomaže, všecko, povlaky i bělmo, shánie* LékJádroD 27. *Povlakou* byly trápeny i oči koní, o jejichž léčbě píše písař jednoho z tzv. jader lékařských: *vezmi sklo čisté na prach zetřené a do očí puštěné shání povlaku s očí. A to mi jest pověděl jeden dobrý člověk, že jest tím sehnal tlustú povlaku koni za čtrnácte dní* LékJádroD 28. – Pozornost je třeba věnovat blízkému významovému vztahu mezi lexémy *povlaka* a *bělmo,* jak ukazují i uvedené příklady.

Hojně doložen je také název *ščkavka* (častěji se vyskytuje v podobě *šťkavka*[143]). Podoba se zachovanou skupinou *–šč–* je doložena jen jednou: *singultus slóve ščkánie aneboli ščkavka* LékFrantB 192a. V ostatních citátech je již doložena změna *šč>šť: singultus šťkavka* KlarVokF 473; *ktož má šťkavku aneb nemuož vody púštěti* LékFrantA 126a; *proti šťkavce, takto se šťkavka stává neb stahuje sě z prázdnosti žaludka aneb z přielišného pití* LékJádroB 108; *vezmi citvár a užívaj jeho často, a přestaneť šťkavka* LékChir 314a; *singultus...šťkavka* VodňLact kk3b. Protože *ščkavku* mohlo způsobit leknutí, leknutí také mohlo postiženého vyléčit: *ktož má šťkavku, pro ni mají jemu praviti zlé noviny, aby se lekal zlých novin, aby byl jie tudy prázden* LékFrantA 73a. Obtížně vyslovitelné seskupení konsonantů způsobovalo, že souhlásková skupina byla zjednodušována: *my sme zkusili dobroty její [lektvaře] k třesení srdce a k škavce* Apat 1a. – S ekvivalentem *štěkání* uvádí *ščkavku* (za *singultus*) také Veleslavín (VelesNom 169). Novočeský ekvivalent *škytavka* vznikl, podle etymologů, po souhláskové metatezi *t-k.*[144]

Jako slovotvornou variantu k poměrně hojně doloženému lexému *šňupa* hodnotím výjimečně doloženou lexikální jednotku *šňupka,* u níž nepředpokládám deminutivní význam sufixu *–ka: kto má šňupku aneb rému, ješto se jemu nos zacpá* LékFrantC 76b. Eviduje ji také T. Rešel, viz výše u hesla *vozhřivka.*

Ne zcela jasný je význam lexému *vrtělka/vrtilka,* jenž označuje zdravotní problém na noze, resp. na chodidle: *proti vrtělce na patě neb dieře v noze zespod* LékJádroB 260; *kto má vrtilku zespod nohy* LékFrantC 183a. Motivačně souvisí se slovesem *vrtěti (sě)* ‚kroutit (se), pohybovat (se)'. Pravděpodobně se jedná

[143] O změnách původní skupiny *ščk-* viz GbMluv I, s. 526.
[144] MachekSlov, RejzekSlov, heslo *škytat(i).*

o otlačeninu, puchýř či mozol vzniklý namáháním chodidlové části nohy. U tohoto neprůhledného a výjimečně se vyskytujícího výrazu předpokládám rozšíření sufixu – *(l)ka,* snad vlivem *l*-ového příčestí.

Zbývající skupinka deverbativ označuje zdravotní problémy spojené s trávicím a s vylučovacím ústrojím, příp. se střevní nedostatečností. Jedná se o *scavku, řězavku, sračku, běhavku, úplavku a chvístačku.*

Scavka označovala zřejmě bolestivé a obtížné močení, někdy s příměsí krve, které může být např. průvodním znakem zánětu močových cest. Dokladů není mnoho a nejsou informačně přínosné: *saguinea scavka* KlarGlosA 1713; *od veliké horkosti toho člověka popadne scavka veliká a bodenie vnitř v měchýři* LékVn 83b; *přichází li jemu scavka* LékŽen 93a; *ktož z nie [„chvojky"] flastr učiní, uléčí scavku* LékVodň 264a; *siemě [„titřice"]... spomocno jest proti scavcě se krví* LékVodň 283b.

Řězavka je opět název pro obtížné močení – pacient měl při močení bolestivý, pálivý a řezavý pocit, moč mohla obsahovat krev, což jsou opět mj. příznaky zánětlivých chorob močového ústrojí. U tohoto výrazu předpokládám dvojí motivaci, slovesem i adjektivem, a ponechávám ho vedle sémanticky blízkých jmen v této kategorii jmen dějových, i když by bylo možné ho zařadit mezi jména nositelů vlastnosti. Jednalo se o běžně se vyskytující neduh, proto se název choroby v textech vyskytuje bez dalšího vysvětlování jejích příznaků či příčin: *řezavku vody stavuje [„voda z poleje"]* LékVn 184b; *proti řezavce a kdo nemuž vody pouštěti* Apat 29a; *strangvinei...totiž řezavka* LékVn 18a; *ktož nemuož volně vody pustiti anebo má řezavku* LékChir 341a; *stranguria...řezavka* VodňLact kk3b. Výjimečný je citát z tzv. jádra: *lékařstvie proti řezavce, totiž koho voda řeže a také ktož krvi močí a ktož nemuož vody pustiti* LékJádroD 153. Spolu s opisem *řezání moče* uvádí *řezavku* také slovník T. Rešela (RešČes Ccc3b); Veleslavín doplňuje ještě další opisy: *řezavka, kapání moče, zjitření měchýře stranguria, urinae stillicidium, vesicae dolor* VelesNom 170.

Průjmové onemocnění se nazývalo (a dosud nazývá[145]) mj. *běhavka: lékařstvie zastavuje červenú nemoc ženskú, právo i běhavku* LékVn 103a; *proti běhavce toto* LékFrantA 81b; *staví každú běhavku a mokrosti rozličné, a tať nemoc slóve diarteria* LékChir 210b. Informace o verbálním motivačním základu (srov. *kto má červenú nemoc, ješto vždy na chýšku běží* LékFrantA 82b) poskytuje tento doklad, který rovněž

[145] Srov. SSJČ, heslo *běhavka;* Čižmář II, s. 86.

významově usouvztažňuje *běhavku* a *uplavici: Úplavice* (v nadpisu). *Ktož má ustavičnú běhavku na stolici, a to tak často a velmi, že se v něm nižádná věc nemuož zastaviti, než jakž co snie nebo spie, tak ihned zase z něho celo vyběhne* LékChir 210a. *Běhavku* jako významový ekvivalent k lexémům *sračka* a *lienteria* zachytil Rešeliův slovník (RešČes Ccc3b).

Pouze z jednoho (a pozdního) pramene je doložen lexém *úplavka,* synonymní ke stejnokořennému názvu *úplaviče: flastr...posilující žaludku a jater, v kterýchž přichází se náramná mdloba, a střev, kterýmž přichází se ouplavka, a prospívá proti toku břicha a červené nemoci* Apat 183a. – Podotýkám, že již několikrát se formant *–ka* vyskytuje ve funkci nástupnické varianty formantu *–iče.*

Obdobně se projevovala *chvístačka: komuž se zdá, že mnoho vína pil, že má chvístačku proto, ztratí sbožie své marně* BřezSnářM 123a. Tento výraz je doložen rovněž Klaretem: *chvístačka disenteria* (ve verši s výrazy *diaria sračka*; KlarGlosA 1711) a lidové lékařstvi ho dosud zná, jak dokládá farmaceut J. Čižmář.[146] Znova je zde možno předpokládat dvojí motivaci, verbem i adjektivem, která označují hvízdavý zvuk způsobovaný prudkou a řídkou stolicí.

Nejčastěji byl průjem označován substantivem *sračka* (bez expresivity): *diaria slóve sračka, ješto s ní krve nenie a krmi dobře požívá* LékMuz 64b; *solucio sračka* KlarGlosA 1687; *v té nemoci bude mieti sračku* LékFrantA 35b; *neduh žlútenice stává se od horkosti...a včas od sračky* LékFrantA 80a; *žena hrubým skokem, červenú nemocí, sračkú, krve púštěním, dielem, hněvem a bolestí móž překaziti zárodku po početí* LékŽen19b; *sračka s nezažilými krměmi* VodňLact kk2b; *jalovec... jest proti toku břicha, t. sračče* LékVodň 267b. *Sračka* označovala zřejmě průjmovité onemocnění bez zvláštních komplikací. Někdy ji bylo třeba vyvolat, aby se pročistila střeva: *Sračka* (v nadpisu). *Ktož chce komu sračku rychlú učiniti, udělaj jemu takto: Vezmi chrústy černé z koňského hovna a zsuš je na prach, pak dajž se napiti toho prachu u vodě, a projmeť ta věc každého člověka velmi dobře.* LékChir 323b. – Lexém je uveden v Rešeliově slovníku, viz výše pod heslem *běhavka.*

IV.1.2.2.4 jména deminutivní[147]

Některá jména zdravotních obtíží se vyznačují především deminutivní modifikací významu. Jedná se např. o obecný název poranění *ranka: vezmi ostré*

[146] Čižmář II, s. 86.
[147] Tvoření, s. 510n; HMČ, s. 292n.

železo a řežiž mu tu ránu aneb ranky, kdežť jest ukušen LékFrantA 84b; *obmaž ranku [po „živém vlasu"]* LékVn 114a. Jiným podobným názvem je *píščělka, žabka* a *veška* (viz na s. 118, 125, 134–135). V některých případech je vhodné uvažovat i o další specifikaci významu, např. u názvu *neštovička* (doloženo jen v plurále): *tyto neštovičky stávají se z tenké kolery, nebo veliký svrab zarozují, a praviť básnivě, že jsú šlépěje pavúkové* LékRhaz 85; *širokost těch neštoviček a svrab* LékSalM 254; *mast okolo rány proti těm neštovičkám* LékFrantA 108b; *neštovičky* VodňLact kk3a. Na rozdíl od *neštovic* se jedná o drobné pupínky, někdy zřejmě svědivé, vyskytující se na souvislém povrchu kůže.

IV.1.2.3 feminina se sufixem –ina (s variantou –otina)[148]

Tato jména, původně jména nositelů vlastností, jsou odvozena nejčastěji od deverbálních adjektiv (tvořených od *n*-ového, *t*-ového a *l*-ového příčestí),[149] méně od primárních adjektiv, a označují nositele vlastnosti plynoucí z děje a jeho výsledku. Patří sem především názvy chorobných, poškozených míst na těle, jež jsou ve velké míře doloženy dodnes, o čemž svědčí např. soupis v publikaci *Tvoření slov v češtině II.*[150] Tento typ jmen je blízký názvům výsledků děje.[151] Jejich slovotvorný význam lze však náležitěji vyjádřit na pozadí adjektiva než na pozadí slovesa: *porušenina* je ‚porušené místo', nikoliv ‚místo vzniklé porušením'.

Ve staré češtině se jedná o produktivní způsob tvoření názvů (projevů) chorob. Množství těchto názvů přetrvalo v jazyce do současné doby.

Početná skupina jmen označuje chorobné kožní útvary a otoky. Nediferencovaný význam má *opuchlina:*[152] *kterak máš odehnati každý otok a jiné všeliké opuchliny a horkosti* LékChir 84a; *opuchliny z očí sžene [„polynek"]* LékChir 312b. Výraz je doložen jen z jedné památky a významově je blízký stč. i nč. výrazu *otok,* jak vysvítá i z citovaných pasáží.

Podobný význam má *nadutina:*[153] *galla jest nádor anebo nadutina měkká ku podobenství měchýře* LékJádroB 374; *hodí se [olej] k mnohým věcem a nadutinám bolestným* LékFrantC 36b. Stejně jako u předchozího lexému, z motivace ani

[148] Tvoření, s. 379n.; HMČ, s. 271.
[149] Srov. také Šlosar, D., *Slovotvorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině,* LF 104, 1981, s. 171.
[150] Tvoření, s. 380 a 390.
[151] Tvoření, s. 389.
[152] Viz též StčS, heslo *opuchlina.*
[153] Viz též StčS, heslo *nadutina.*

slovotvorného skladu nelze zjistit nic jiného, než to, že názvy označují chorobné místo vzniklé daným chorobným procesem.

Podobně další substantivum pojmenovává to, co *vysedlo* na těle: *vysedlina: přiházejí se v ustech dětem neštovice, nějaké vysedliny na jazyku a na dásních, rozličných barev* LékŽen 86b. Zde se může jednat skutečně o neštovice, případně o nejrůznější pupínky, afty atd.

Závažnější charakter měly *oblitiny,*[154] jichž lékaři rozeznávali několik druhů: méně nebezpečné byly *oblitiny,* jež nebyly v textu určeny žádným determinujícím výrazem (adjektivem): *proti oblitině na tváři, ješto v lázni sě přiházie* LékMuz 213b; *mast proti oblitině* LékMuz 192b. Na vyhojení stačil jednoduchý lék: *libstěk vezmi a ztluc jej s starým sádlem vymočeným a maž se tiem, kdež jest oblitina aneb žába na životě, a hned sejde dolóv* LékFrantA127b. Zřejmě se jedná o vyrážku (svrab, plíseň), jež mohla vznikat, jak svědčí motivující adjektivum (resp. verbum) údajným působením škodící vlhkostí či tekutiny (srov. výše *v lázni sě přiházie*).

Chirurgičtí lékaři měli potřebu rozeznávat několik druhů *oblitin,* různého stupně závažnosti a úspěšnosti případné léčby: *troje jest morphea [tj. „oblitina"], totiž: červená, bielá a černá* LékRhaz 86. Nejsnáze bylo možné vyléčit oblitinu červenou: *červená z krve bývá a spieše muož býti uléčena nežli jiné, skrze púštěnie krve a jiné věci* LékRhaz 86; *při oblitině červené púštěj krev z žíly neb baňkami s strany zdravé* LékSalM 404. Tento druh *oblitiny* autor Rhazesova lékařství definuje jako druh *chrastavosti,* tedy nepříliš závažného kožního onemocnění: *morphea jest plémě chrastavosti, od krve shnilé nebo porušené zarozená; a tomu rozuměj o oblitině červené* LékRhaz 87. – Problematičtější je *oblitina bielá: oblitina bielá jedna muož býti uléčena, a druhá nic. Kteráž muož býti uléčena, skrze tato znamenie bývá poznána: když to miesto obodneš jehlú, poteče liť hojně krev, tehdyť muož býti uzdravena; pakliť poteče voda, tehdy nemuož býti uléčena.* LékRhaz 87; *lék při oblitině bielé: počišť těla syrečkem* LékSalM 404. – *Oblitina černá* byla obecně považována za neléčitelný neduh, i když se o její léčbu chirurgové pokoušeli aplikací mastí či předepisováním pilulek: *ač oblitina černá slóve neuléčivá, protože nesnadně muož býti uléčena, avšak sě o ni slušie pokusiti...mastí* LékRhaz 88; *při oblitině černé počišť těla pilulemi, kteréžto slovú fetide* LékSalM 406. O této oblitině Saličet tvrdí, že *jest hlúbe ustrnulá v tom údu* (LékSalM 407); je tedy patrné, že jde o chorobu

[154] Viz též StčS, heslo *oblitina.*

porušující tkáň mnohem více a závažněji než vyrážka, puchýř či nežit, jak tomu zřejmě je u *oblitin* jiných. Podotýkám, že ve zkoumaném materiálu je lexém v tomto významu vázán jen na překladové texty Saličeta a Rhazese.

U rozlišování a popisování oblitin se v českém textu objevují také latinské termíny: *morphea alba, morphea rubea a morphea nigra* – o nich je psáno v jiné části práce.

Zmíním ještě další význam lexikální jednotky *oblitina,* který označuje „zdravotní problém", jenž rovněž podléhal ze strany středověkého lékaře regulaci. *Oblitina* má rovněž význam ‚poluce'; lexém v tomto významu užívá pouze T. Štítný: *když to nočnieho přeludu přijde k němu [muži] oblitina* ŠtítOpat 21b.

Kořenem s *oblitinou* souvisí *zlitina,* která rovněž označuje nějaký otok či opuchlinu – *zahoní [olej] všecknu škaredost a slitinu a jiné rozličné poškvrny s tváři* LékChir 148b.

Rovněž pouze ze Saličetovy chirurgie je doložen název *narostina,*[155] která vznikala v nose: *samým vzhledením do nosa lékař móž poznati, má liť narostinu sprostnú, čili račnú v chřiepiech* LékSalM 251. Uvedený doklad nás informuje, že lékaři rozlišovali různé typy *narostiny*: *narostina jest dvuoje, jedna račnie, a druhá nic. Račnieť smrdí zlým smradem a hrozným a máť tvrdost a vycházieť z nie jed černý neb zelený, než narostina neračnie nemáť těch věcí od sebe, než jestiť vezpod jako fík* LékSalM 251. Adjektivum *račnú* (od *rak*) určuje velmi závažný charakter choroby, jíž se lékaři zdráhali léčit: *léku narostiny račnie nešetři; neb nepřijímá léku, než brz k horší způsobě se táhne ústavně* LékSalM 252. Druhý typ se léčil, převážně chirurgickým zákrokem, zřejmě se jednalo o nezávažný druh nosního polypu atp.

Kožní nárůstky různého charaktery byly označovány výrazem *trudovatina.* Na rozdíl od dnešního významu výrazu (zvl. uhry, akné) ve staré češtině tento lexém zřejmě označoval také kožní choroby závažnější (např. vředy?): *ktož má trudovatinu škaradú na tváři jako malomocenstvie nebo červenost velikých uhruov* LékChir 177a; *o neštoviciech červených a bielých na nosu, i zsinalých, a vedlé nosa, a o otoku červeném po všie tváři, a slóveť ta nemoc safací, totiž trudovatina* LékSalM 254; *dobrý...jest k tváři [„prach"], neb trudovatinu zahání a čistí tvář* LékVn 21b.

Vyrážku na těle nazývali staří Čechové také *osutinou: nápoj sežene každú osutinu škaredú s tváři* LékChir 172b; *jestliže srbí, tehdy jest od kolery červené,*

[155] Viz též StčS, heslo *narostina.*

a bývá obecně drobná osutina LékRhaz 84. Z dokladů nelze určit význam přesněji; vyrážka je patrně drobná, kůže vypadá, jako by ji obsypal pupínky. V nadpisu z tzv. Vnoučkova lékařství se pojednává o osutině dětské, která by mohla označovat nějakou dětskou chorobu, např. osypky, tj. spalničky, ovšem stejně tak dobře i běžnou vyrážku: *proti vosutině dětinské* LékVn 62b.

Do této skupiny lze přiřadit také lexém *prašivina,*[156] označující chorobně strupovitou kůži: *na tvé prašiviny malomocné nelze bylo než flastry šťpavé přiložiti* KorMan 81a. Václav Koranda užil tohoto jedinkrát doloženého výrazu obrazně, k pojmenování kacířských bludů, nicméně předpokládám, že lexém byl užíván i v přímém pojmenovávacím aktu.

Ojediněle je doložen výraz *chrastavina: proti chrastavině a svrabu* (v nadpisu) rkp. KNM III F 27, 131b. Pojmenovává zřejmě podobnou obtíž, jakou je výše uvedená *prašivina.*

Další skupina jmen pojmenovává místo na těle (zvl. na kůži), které je poškozeno chorobným procesem, úrazem atp.

Nespecializovaný význam má lexém *porušenina,* jenž označuje porušené místo na těle vůbec, bez konkretizace příčiny porušení: *tiem [lékem] porušeniny...zacelují* LékRhaz 186.

Nespecifikovaný je význam slova *nakaženina* – označuje nakažené místo na povrchu těla. Z dokladu je zřejmé, že se projevuje různobarevnými pupínky či pupenci – *bielá neb červená nakaženina* BiblCard Lv 13,49.

Tři další substantiva různě pojmenovávají místa, která byla zachvácena hnilobným procesem: *prohnilina: mast hojí a léčí všecky věci zlé a zhnilé a prohniliny zkažené* LékChir 29a.[157] Dalším názvem utvořeným od prefigovaného adjektiva (slovesa) je *zhnilina,* které je rovněž doloženo až z památky mladšího data: *prach dobrý pro shnilinu* LékVn 108a; *proti všem shnilinám* LékVn 61b. Rovněž substantivum bez prefixu je doloženo z těchto dvou památek, což jen potvrzuje genetickou příbuznost těchto textů: *prach na rozličné hniliny* LékChir 111a; *mast na všeckny staré škody a hniliny* LékChir 159a; *nasyp jej [prach] na tu hnilinu* LékChir

[156] Podotýkám, že také lexémy *prašivina, prašivost* mohou být motivovány názvem létavého hmyzu, jak je tomu u jiných jmen. V češtině sice název takového létavce doložen není, avšak zná ho slovenština, srov. Kott, F. Š., *Česko-německý slovník II* (dále Kott), s. 888, hesla *prašina, prašivec.*

[157] Tento lexém je doložen jen jedinkrát a ve zkomolené podobě. Rukopis uvádí prhnily – proto tento lexém není zaznamenán ani ve *Staročeském slovníku.* Po prostudování jazyka, grafického úzu a také lexika zmíněného sborníku je však nabíledni, že toto místo musí být emendováno.

159a; *mast k hnilinám každým* LékVn 58a. Kromě hnilobného charakteru ran doklady vypovídají o léčbě – aplikací zásypů či mastí.

K této skupině patří ještě lexikální jednotka *mrlina,* jež je odvozena od adjektiva *mrlý* ‚odumřelý'; motivace slovesem je již velmi potlačena: *prach...na divie maso nebo na mrliny* LékChir114b. Slovo se opět v dostupných materiálech vyskytuje jen jedinkrát; upozorňuji na vysokou frekvenci deverbativ od *hníti* s touto příponou v posledně citované památce.

Jiná chorobná místa byla poškozena vysokou teplotou či vykazují horkost:

Zřejmě zanícení se skrývá pod názvem *pálenina;* jediný doklad na tento význam svědčí o postižení vnitřního orgánu, totiž jater: *jsú pomocny [byliny] proti pálenině jatr* LékVodň 277a. Rovněž pouze z jedné památky je doložen prefigovaný lexém se stejným významem *zapálenina: k ukrocení zapálenin a otokův horkých* Apat 160b; *zvláště hodí se [sirup] ke všem zapáleninám jater i jiných oudův krmicích* Apat 129b.

Rána od ohně se nejčastěji nazývala *zpálenina: mast...prospěšná proti spáleninám od ohně a odření kůže* Apat 165a; *spomocen jest [kořen lilie] spálenině* LékVodň 271b; *hned buď přikládáno něco k spálenině* LékRhaz 109; *vezmi mák a zžij jej a potom polož na tu spáleninu, a to učiň brzo, dokudž se nezpýší* LékFrantA 129a; *každú spáleninu léčí a hojí [„vohnipar"] a nedopustí nižádnému smradu ani hnisu býti ani masu mrtvému* LékChir 314b. – Výjimečně je doložena *zežženina* (*o zežženině* (v nadpisu) LékMuz 289a) a *ohořělina*[158] (*kto chce sehnati s rukú nebo s tváři ohořelinu* LékVn 116b).

(Další lexém, *propálenina,* má poněkud jiný charakter a zařazuji ho na toto místo s vědomím určité nepatřičnosti. Jedná se zde o název výsledku děje, o ránu vzniklou zásahem lékaře, totiž propálením. Nejde tedy o klasický chorobný stav, nicméně tato rána vyžadovala posléze další zásah lékaře, aby byla dostatečně vyhojena: *propálenina, kterúž činíme v duolku..., spomáhať proti raku* LékRhaz 76.)

Do klasické staročeštiny patrně nepatří lexém, kterým dodnes pojmenováváme následek úderu či tlaku projevující se barevným zbarvením kůže – *modřina.* Je doložen výjimečně a z pozdějších památek, např. z tzv. Vnoučkova lékařství z počátku 16. stol. (*proti modřině... pomazuj modřin i také neštovic na tváři i také*

[158] StčS toto heslo neuvádí, neboť je z památky mladší, kterou autoři nezahrnuli do materiálových zdrojů pro dílo.

turkuov LékVn 59a) a z prózy Hynka z Poděbrad: *najdeš li kde na mém životě najmenší bití aneb zdrápaní a modřiny* HynRozpr 171a.

Porušení celistvosti kůže je pojmenováno jako *rozsedlina. Rozsedlina* se vyskytuje na různých částech těla a zřejmě označuje porušení kůže různého původu: *učiň mast, tož se velmi hodí, když zčernají rozsedliny rtuov* LékŽen 89b; *o rozsedlinách rtóv... znamenie rozsedliny jestiť porušenie celosti na miestě, a hrubost a svrab a strupové, a horkost miesta nad obyčej* LékSalM 265 (může se jednat o opar[159] či jen popraskání rtu); *o otoku, zprýštění neb rozsedlinách na chodidlech pro zimu* LékSalM 378 (popraskání kůže, omrzliny?); *když podrbáš miesta [ve vlasech], a ukážíť se rozsedliny a prachy neb otruby padají* LékSalM 220; *o rozsedlině kuože při nehtu a bielých miestech na nehtech... rozsedliny neb dřiezhy kuože při nehti bolest činie v koruně nehtové* LékSalM 306 (plísně, praskliny, záděry?). Vážnějšího charakteru mohou být postižení lokalizovaná na končetiny či pohlavní ústrojí: *O rozsedlině noh. Někdy nohy se rozsedají sem i tam, a to se stává z hrubých a horkých nemocí* LékRhaz 192; *tať mast spomáhá k rozsedlinám rukú i nohú* LékRhaz 192; *o rozsedlinách a porušilostech, kteréžto stávají se na konci mužském a na konci jeho, pro sesmilněnie s šeradnú ženú neb pro jinú příčinu* LékSalM 360. Také lebečné kosti mohou být postiženy *rozsedlinou* – nerovnost musí být chirurgicky napravena: *jest li rozsedlina lbi k nižšie dešťce lebné, že nedosiehne, tehdy to, což rozsedlo se, nožem skloněným buď sňato se lbi až do dna té rozsedliny* LékRhaz 23. Tento lexém patří nepochybně do aktivního slovníku překladatele Saličetovy a Rhazesovy chirurgie.

Natrženinou se rozumí natržení, v následujícím citátu konkrétně natržení dělohy při porodu – *contra rupturam post partum protiv natrženině* rkp. UK R VI Fc 29.[160]

Místo, kde se kloub vymkl, bylo nazváno *vyvinutina: vložiž na to sukno té masti a obiň tiem suknem tu vyvinutinu* LékFrantA 112a.

Trávenina a *jedovatina* byla zřejmě místa, kam vnikl jed či která se vyznačovala zánětlivým hnisáním až hnilobou: *odpírá tlelostem a jedovatinám a příhodný jest času moru [sirup]* Apat 125b; *voda kaviasová..., ktož ji pije a červy v břiše moří..., tráveniny vyčišťuje* LékFrantA 172b. V tzv. Vnoučkově lékařství je lexému *trávenina* užito ve významu ‚otrávení (jedem)': *ktož pro trávenie smyslu*

[159] Srov. PSM, heslo *herpes.*
[160] Viz StčS, heslo *natrženina.*

zbude, vezma řimbabu...vař v starém pivě a píž...a zbudeš doho tracením, ale ať se nezastará trávenina LékVn 125b; *voda z šalvěje...plod potracený z žen vyhoní a krvotok v ženách čistí a všelikým tráveninám spomáhá* LékVn 183b.

Na toto místo řadím ojediněle doložený lexém *súchotina* (v sg.). Ten se téměř výhradně vyskytuje v plurálovém tvaru; předpokládám derivaci pomocí rozšířeného sufixu *–otina* od adjektiva *suchý* a na pozadí spojení *suchá nemoc. Súchotina* je doložena jen jednou: *píž to [odvar] ráno a večer, až i přestane súchotina* LékJádroD 135. *Súchotiny* se často vyskytují v těsném kontextu se spojením *suchá nemoc.* Nezřídka se vyskytuje i opis, který zdůvodňuje, proč je nemoc takto nazvána – způsobuje totiž, že lidé ztrácejí na váze a „sesychají": *tysis, súchotiny aneb suchá nemoc, ješto ji lidé schnú, ta se stává od nežita aneb komuž plíce hnijí* LékFrantA 68a; *ktož jest, ješto schne, a požívá jejieho [kopřivy] semene, budeť zdráv od těch súchotin* LékFrantA 127b; *ktož má tu nemoc súchotiny, ten vezmi yzop* LékFrantA 124b; *dává se proti...souchotinám* Apat 11a; *proti súchotinám* LékMuz 103a; *stavuje [prach] súchotiny* LékChir 252a. V *Glosáři* mistra Klareta se tento lexém objevuje v těsném kontextu dalších názvů chorob, které se vyznačují podobnými projevy, především kašláním: *súchotiny chisis, mze tisis, kašel tussis* KlarGlosA 1678. – Za cizojazyčný ekvivalent *tabes* uvádí *souchotiny* Veleslavín (VelesNom 168).

Stejným (rozšířeným) sufixem je tvořeno femininum *hluchotina,* označující léčitelnou hluchotu či možná jen „zalehnutí" v uších, nedoslýchavost atd.: *proti hluchotině mohúť býti tři projženiny žehadlem píchavým hodně za uchem* LékSalM 250; *proti hluchotině* (v nadpisu) LékMuz 104a; *púštěj [odvar z „netřesku"] v ucho po peru tomu, ktož by měl kterú hluchotinu* LékFrantA 130b.

Zařazení dalšího lexému může vzbuzovat pochybnosti: je odvozen od primárního adjektiva sufixem *–ina* a neoznačuje chorobu v dnešním slova smyslu. Jedná se o šediny. Jak ovšem z dokladu vyplývá, rovněž zbavování se šedin patřilo do středověkého lékařství a lékařské texty obsahovaly návody k „léčbě" vzhledu, který byl považován z estetického pohledu za nedostačující: *kto chce šediny sčerniti, vezmi ořechuov vlaských lupiny zevnitřnie do octa za deset dní, ažť zetlejí..., a myj* LékJádroB 33; *kto chce šedin zbýti* LékFrantA 39a.

Volně do této skupiny řadím lexém *jáhliny* (utvořeno od substantiva *jáhly*) na základě podobnosti s jáhlami. Lexém je doložen jen z tzv. Saličetova lékařství: *O mravenci a suché chrásti neb lišeji, o jáhlinách a ohni perském neb břeskevném* (nadpis) LékSalM 400; *jáhliny a oheň břeskevní stávají se z hmoty tenké velmi, v nižto*

horkostí se uvodie jedovatost a ostrost LékSalM 400; *Znamenie jáhlin a ohně břeskevného: neb na jáhlinách bývají neštovičky jako jáhly, a páléť miesto a rozmáhajíť se počtem, a druhdyť bývají bielé a druhdy červené; a když bielé proděješ, vypúštějíť bielú mokrost jako hnój, ale jestiť jed. Ale v uohni břeskevném bývajíť měchýřkové, jako by se od ohně zprýštili; a nemnožíť se na miestě velmi, ale pálíť a ujžéť.* LékSalM 401. Z dokladů plyne, že se jedná o kožní onemocnění vyznačující se puchýřky podoby jáhel.

IV.1.2.4 feminina se sufixem –ost

Tento sufix je při tvorbě zkoumaných jmen nejvíce zastoupený a jsou jím primárně tvořeny názvy vlastností.[161] Tyto názvy však druhotně nabývají významu nositelů názvů vlastností,[162] jsou tedy užity mj. i při tvoření názvů léčených nedostatků, které korespondují s danou vlastností. Velmi hojné doložení těchto jmen mezi zkoumanými názvy je způsobeno tím, že léčbě byly podrobeny zejména příznaky nemocí, které lékař mohl vnímat svými smysly. Mezi níže uvedenými názvy jsou však i feminina se sufixem *–ost,* která nepojmenovávají pouhý příznak, nýbrž konkrétní onemocnění (*židkost, trudovatost, temnost* atd.).

Jsou-li tato jména tvořena od deverbálních adjektiv (od příčestí *n-, t-, l*-vého), dostávají se do konkurence se jmény tvořenými formantem *–ina* (viz výše). Vzniká pak polylexie typu *opuchlina* x *opuchlost, ohořělina* x *ohořělost, trudovatina* x *trudovatost* atd. Rešeliův slovník však dokládá, že v 16. století již lexémy na *-ina* ustupují ve prospěch lexémů se sufixem *-ost.*

První skupinu jmen tvoří názvy obtíží, které byly patrné *viděním a dotčením,* jak se často píše v tzv. Saličetově lékařství. Jedná se o názvy související s barvou těla (zvláště pokožky), teplotou a celkovým vzhledem a kvalitami zjistitelnými na omak. Tyto názvy jsou deadjektiva tvořená především od primárních adjektiv:

Ostrost označovala ostrou bolest, která provázela některá onemocnění: *proti ostrosti hrdla* Apat 137a. Tento lexém byl rovněž antonymem k výrazu *hladkost,* vyjadřoval skutečnost, že povrch daného orgánu nemá náležitou, tj. jemnou strukturu: *všecku hrubost i ostrost s tváři sžene [„yzop"]* LékFrantA 124b; *proti ostrosti nebo hrubosti jazyka spomáhá tuk psilii* LékRhaz 76.

[161] Srov. též HMČ, s. 278.
[162] Tvoření, s. 398n.

Hrubost je název významově ekvivalentní druhému významu lexému *ostrost* (viz doklady uvedené výše).

Zřejmě zahlenění v dýchacím ústrojí bylo označováno jako *drsnatost (prsí);* dýchání tedy nebylo hladké, bez překážek, ale jakoby zdrsnělé: *[„loch"] užitečný proti kašli horkému a drsnatosti prsí, kdo má uplívaní řídké, ještо by potřeboval zahuštění* Apat 71a.

Jména motivovaná adjektivy označujícími kvality čtyř živlů mohou mít vztah k humorální patologii (o té viz zvl. na s. 31–43). Někdy však vystihují projev nemoci či negativně vnímaný pocit nemocného, např. *suchost* (*ot suchosti [očí] trpie druhdy lidé na večer, jako by popel v nich byl* LékRhaz 59), *studenost* (*kto má studenost v ledví* LékVn 33a; *prospívají [„trotišci"] zimnicím starým a studenostem jich* Apat 55a), *horkost* (*proti horkosti očí* LékFrantA 53b; *komu plíce a játry velikú horkostí hořejí* LékVn 188a; *má zlú horkost a hoří na všem těle* LékFrantA 30b; *kto má horkost v hlavě* LékJádroB 16), *vlhkost* (*pro vlhkost nepřirozenú dásní a zubin a vady úst zatínámy dvě žíle pod jazykem* LékRhaz 173), *mokrost* (*chceš li z uočí vytáhnúti hrubé mokrosti a vlhkosti* LékJádroB 45; *mokrost v střevích vysušuje [léčivo z růží]* Apat 15b).

Na pohled jsou viditelné některé příznaky, především zabarvení povrchu těla: *črvenost* (*shánie [„yzop"] s tváři tu červenost, jenž se zdá, jako by malomocněl* LékFrantA 124b). *Červeností* jsou nejčastěji postiženy oči; může se jednat o záněty, např. spojivek (*bolest, zakrvavenie, červenost, mrákoty, mlhly...a jiné rozličné nemoci a bolesti, jakožto na očí vídáme* LékChir 277b; *proti červenosti očí* LékMuz 97b; *proti červenosti okolo vočí* LékVn 139a). Oční neduh, zřejmě zákal, je také nazýván *bělostí: o nehtu a cinku neb bělosti na oce* LékSalM 229. Některá z poruch zraku je skryta pod názvem *temnost* (*shánie [vrba] temnost zraku neb mrákotu* LékVodň 284b; *proti temnosti a mrákotám očí, povlace i bělmu* LékJádroB 51). O modřinách různého zabarvení vypovídá tento citát ze Saličetova lékařství: *o zelenosti neb černosti, jenž se přiházie na všelikém údu z uraženie* LékSalM 396. Chorobu vyznačující se nepřirozeným (bledým) zabarvením kůže nazývají lékaři *bledostí: přivodíť [špatná krev] vodné tele, bledost, mdlobu* LékRhaz 165. *Zsinalost* se projevuje vně (*o zsinalosti a otoku na viečci* LékRhaz 63), ale také uvnitř těla (*kopřiva...všichnu zsinalost v žaludku učistí* LékVodň 270b). Význam lexému u prvního dokladu lze vzáhnout k adjektivu *siný* ‚namodralý': očními víčky prosvítají modré žilky. Význam u druhého dokladu je nejasný. Zřejmě je tímto substantivem označena špatná

funkčnost, slabost či nedostatečnost žaludku, podobně jako člověk vyznačující se zsinalostí ve tváři je pravděpodobně slabý, nemocný. – Zanícená rána se vyznačovala *zardělostí: znamenie jeho [„přímětu„] jsúť: zardělost náramná na miestě a otoku ostrost a bolest náramná* LékSalM 304.

Místo, které vypadá jakoby ohořele, se nazývalo *ohořělost.* Lexém v tomto významu dokládá jen mistr Klaret: *ohořelost que squamurca* KlarGlosA 1701. Jeho význam může být ‚spálenina či poškození kůže (jako) po spálenině'.

Chorobné místo projevovalo na omak *měkkost* či *tvrdost: o tvrdosti neb mozolu a bradaviciech* LékSalM 380; *změknеť...každé skrčenie a tvrdost žil* LékChir 98a; *vždy v těch otociech shledáš tvrdost i měkkost* LékSalM 291. *Tvrdost* se projevovala nejen na povrchu těla, ale byla předpokládána i na vnitřních orgánech: *obměkčuje [„bez"] tvrdost dělohy* LékVodň 262b; *znamenie jest [tj. kresba čar na dlani] tvrdosti žaludka* LékFrantA 16b; *proti tvrdosti a dušnosti v prsech* LékMuz 105b. Zvláštní význam má tvrdost i měkkost ve spojení s lexémy břicho, střeva; znamená problémy se stolicí, buď zácpu, či vůbec nemožnost vyprázdnění, nebo naopak onemocnění vyznačující se řídkou stolicí či průjmem: *Když se které dítě zatvrdí, že nemůž na chýšku* (v nadpisu). *Také tvrdost přihází se dětem, že nemohú se čistiti* LékŽen 98a; *kterak máš pomáhati lidem, kteřížto tvrdost v životě..., a zvláště dolejšieho střeva, kteréž lajna vydává ven* LékChir 213b; *druhého navštievenie má znamenati lékař ránu...a tvrdost neb měkkost břicha jeho, totiž jest li tvrd, neb měkek v životě* LékSalM 443.

Měkkostí břicha se vyznačovala i *židkost,* tj. řídká stolice: *měkkostí neb židkostí břicha trápeny bývají děti* LékŽen 95b; *židkost nebo úplavice* LékŽen 96a.

Zřejmě poševní výtok je pojmenován substantivem *plzkost: všecku plzkost i kvasnice vypudí [„balšán" z ženských genitálií]* LékFrantA 116a.

„Lepkavou" tekutinu v trávicím ústrojí (zřejmě žaludeční šťávy) pojmenovává františkánský lékař *lepkost: všecku lepkost z žaludka vyžene [kopřiva]* LékFrantA 127a; *horčice...ven žene lepkost z života* LékFrantA 123b.

Zvláště hlava bývala postižena *plností* (*užitečno jest [pouštět krev] pro otok a pro plnost hlavy* LékVn 11b) či *těžkostí* (*voda koprová...na čele pomazaná bolest hlavní krotí, klánie stavuje, těžkost vyprázdňuje* LékFrantA 173a), tedy obtížemi způsobenými starostmi (?). *Těžkost hlavy* zaznamenal i T. Rešel (RešČes Ccc3b). *Těžkost* se také projevovala na hrudi, pojmenovávala snad potíže s dýcháním, bolest

na prsou atd.: *proti těžkosti v prsech* LékFrantA 69a; *proti dušnosti a těžkosti v prsech* LékVn 126b; *voda koprová...těžkost v prsiech vyprázdňuje* LékFrantA 126a).

Lékařské spisy informují rovněž o obezitě (u žen); pojmenovávají ji *tučnost* a *tlustost: proti tučnosti ženské* LékFrantA 90a; *ženú tlustú od většie tlustosti...zachovati* LékFrantA 90a.

Další lexikální jednotky mají spojitost se vzduchem, o němž se v minulosti soudilo, že se negativně projevuje v lidském organismu. Hlavě škodila *parnost: parnost hrubá, jenž vstupuje v hlavu a v ní bolest rozličnú činí* LékFrantA 23a; *stává se [oční svrab] z ostrých...parností, kteréžto bodenie a leptánie v nich činie* LékRhaz 53. Střevním plynům se říkalo *větrnost* či *povětrnost: proti povětrnostem žaludka a střev* Apat 7a; *voda [„petrželová"] všecky povětrnosti z života ven vyžene* LékFrantA 72a; *česnek...tiší v člověku větrnosti* LékFrantA 120b; *má býti silné [léčivo] při rozpouštění a vyvozování větrností* Apat 7b.

Některá jména se vztahovala ke kožním onemocněním, např. *osutost* (*každá osutost aneb jest suchá, nebo mokrá* LékRhaz 84), *práchnivost* (*na miestě, od něhož se odlúčejí některé stránky, z nichžto ty práchnivosti neb otruby se dělají* LékSalM 219), *prašivost* a *strupivost* (*prašivost hlavy s strupivostí vlhkú i suchú* VodňLact kk3a; *prašivost scabies* RešČes Ccc3a, též VelesNom 165), *chrastavost* (*o chrastavosti a svrabu na všem těle* LékSalM 407; *morphea jest plémě chrastavosti od krve shnilé nebo porušené zarozená* LékRhaz 87; *chrastavost* VodňLact kk3a). Chorobné místo se často vyznačovalo otokem či zduřelinou různého charakteru; jednalo se na příklad o *opuchlost* (*proti červenosti a opuchlosti na očí z kteréž koli příčiny* LékJádroB 52), *oteklost* (*o fících a oteklostech* LékSalM 206; *obměkčuje [houba] otekluosti v těle* LékKřišť 133b), *masitost (zbytná)* (*o masitosti zbytné, ješto zroste při nárociech* LékRhaz 152), *mozolost* (*když obměkne ta tvrdost neb mozolost, podejmi ji jehlú* LékSalM 380), *naduřilost* (*když podáviš prstem té naduřilosti, postúpíť neb vlehne se* LékSalM 327).

Blízký význam mají lexikální jednotky *trudovatost* a *uhřivost: trudovatost črvenú na obličeji spudí [cibule]* LékVodň 263a; *k trudovatosti, prašivosti a malomocenství* Apat 109a; *budeť tvář čistá a bielá, a zvláště od uhřivosti* LékChir 189a; *Uhřivost* (v nadpisu). *Tuto se pokládá...kterak máš léčiti lidi, kteřížto škeredé váři mají, a zvláště uhřivé* LékŽen 188b.

Zřejmě podstatnější změny na kůži byly nazývány jako *porušilost* (*o rozsedlinách a porušilostech, kteréžto stávají se na konci mužském* LékSalM 360;

projženie porušilost...odjímá LékSalM 303), *tlelost* (*odpírá [sirup] tlelostem a jedovatinám* Apat 125b), *hnilost* (*mast bielá k starým hnilostem* LékFrantA 114b; *ktož má...hnilost konce* LékŽen 159b; *Hnilost nohy* (v nadpisu). *Ktož má na noze jaké miesto hnilé* LékChir 320a). Substantiva *mrzkost, mrznost* a *malomocnost* mají velmi blízký význam; všechna zřejmě označují lepru: *lepra slóve mrzkost aneb malomocná nemoc* LékFrantA 83a; *lepra malomocnost* KlarGlosA 1674; *lepra mrznost* LékFrantB 202b; *aby muž nečinil v sobotu své vuole z svú ženú..., aby jich děti nebyli malomocni... Ani také v její chvíli toho aby některak nečinil, neboť by mnoho na muže i na děti skrze to přijíti, prvé malomocnost* LékFrantA 100b). Vodňanský herbář dokládá výraz *mrzkost* v jiném významu, pravděpodobně ‚pachuť, ošklivá chuť': *ktož jej [„ščovík"] hryze, mrzkost a nechut zahoní* LékVodň 208b.

Nehty postihuje *šeradnost* (*znamenie šeradnosti nehtové jestiť hrubost...a rozsedliny neb dřiezhy kuože při nehti* LékSalM 306); zřejmě jde o nějakou mykózu.

V představách lékařů byly nitřní orgány občas postiženy usazeninami různého druhu, kvůli nimž nefungovaly řádně a které bylo třeba rozrušit; lékaři mluví o *speklivostech* (*proti zbití neb speklivost aneb sražení vezmi vodu z šalvěje* LékFrantA 136b), *zapeklivosti* (*spomáháť [pára] k hluchotě nově učiněné, rozpúštieť zapeklivost a vytahuje mokrosti nepřirozené* LékRhaz 70), *zaprtalost* (*zaprtalosti plicné otvierá [odvaz z kmínu]* LékFrantA 125b; *kopytník...otvieráť zaprtalosti játr i slezena* LékFrantA 126b). Nečistota, které se tělo musí zbavit, byla pojmenovávána také jako *břidkost: proti břidkosti, ktož je [kořeni „anjeliku"] vaří u vodě a na čtítrobu pie, všecky břidkosti od srdce vyžene* LékFrantA 115a.

V některých případech se nejedná pouze o příznaky nemocí, ale o konkrétní nemoci. Je to např. *vodnotedlnost,* substantivum, jež bylo vytvořeno ze staršího frazému *vodné tele;* lexém je doložen až z mladších památek: *tročišci...prospívající k...vodnotedlnosti* Apat 49b; *žíla [má být zatínána]...pro vodnotedlnost* LékVn 12b; *hydropisis vodnotelnost* VodňLact kk2a. Uvádí je také Rešelův slovník, *vodnotedlnost hydrops* RešČes Ccc3b. Především problémy s dýcháním se projevuje *dušnost: proti tvrdosti a dušnosti v prsech* LékMuz 105b; *kto má dušnost anebo jinú překážku v prsech* LékVn 126a; *proti dušnosti těžké vezmi siemě bedrníkové* LékFrantA 116b; *asma záducha, nežit v chřípiech vel dušnost* RostlPelp 13a. Lexém zná i Rešel – *dušnost, těžké dýchaní asthma* (RešČes Ccc3a). Problémy se sémantickým výkladem působí doklad z vodňanského lékařství: *spomáhá*

[odvaz z „bobku"] dušnosti žaludka LékVodň 260b. J. Gebauera předpokládá rozšíření původního významu na význam ‚vůbec nezdravota'.[163] Deriváty se sufixem – *ost* označují také zdravotní poruchy sluchu, hlasu a příjmu potravy. Nemožnost (či neschopnost?) mluvit se pojmenovávala *zmlklost* (*proti zmlklosti hrdla i bolesti jeho výborný lék* LékFrantA 59a; *všecku zmlklost z hrdla vyžene svú mocí [skořice]* LékFrantA 137b) a *zamlklivost* (*vezmi víno...a pí teplé, zahánie zamlklivost* LékJádroB 113). Klaretův slovník dokládá výraz *němost: mutonia němost* KlarVokF 487. Hluchotě se říkalo též *hluchost: surdicies hluchost* KlarGlosA 1681; *pakliť hluchost... zuostane, jižť jest znamenie, že to zacpánie jest někaká vyhřezlost, aneb že jest některé zacpánie v žíle ušné* LékSalM 248. Zřejmě bulimii označuje *nesytost: bolismus nesytost, nesytka* RostlPelp 13a. S porušenou chutí k jídlu souvisí i *nechutnost* (*pro nechut dobrý jest také [„prach"], neb odtiskuje všecky nechutnosti* LékVn 21b).

Další skupinka jmen se váže k pocitům či projevům člověka, do nichž je třeba léčebně zasáhnout: škodlivá byla na příklad *tesknost* (*mast proti tesknosti* LékJádroB 280; *proti tesknosti a toužení a zamúcení krve* LékVn 126b; *bolest v prsech a tesknost* LékVn 29b) či *tesklivost* (*proti tesklivosti vezmi chebdie* 120b). Pomyslně na opačném pólu byly stavy, které bylo záhodno potlačovat, především pak zvýšená sexuální touha, jež byla zvána např. *chlípnost* (*kterak...uhasiti žádost a chlípnost* LékŽen 26a); *bujnost* (*mandly...spomáhajíť ženám i mužóm k bujnosti* LékFrantA 130a) či *smilnost* (*aby ženy aneb nevěstky její smilnost ukrotil* LékFrantA 100a; *a tak ji stavíš, tu její bujnost neb smilnost* LékFrantA 100b). K těmto substantivům lze doplnit ještě *opilost* (*nižádná tu nenie tajnost, nad kýmž kraluje opilost* AlbnCtnostA 37a).

Několik jmen je tvořeno od záporného adjektiva a vyjadřuje tedy nepřítomnost žádoucí vlastnosti: jedná se především o *neplodnost: velikú pomoc činí [lék] proti neplodnosti* Apat 44a. Chorobu bez bližšího určení pojmenovávají dva lexémy z nelékařských památek – *nedužnost* (*nemoci naše on [Kristus] jest zdvihl a nedužnosti naše nosil* LyraMat 57a) a *neduživost* (*morná neduživost jej [císaře] porušila* VeronS 104b. – Rovněž nespecifikovaný význam má lexém *zmoždilost,* označující pohmožděné místo či neotevřenou ránu: *o všech ranách a o zmoždilostech, kteréžto se stávají na všech údech* LékSalM 195. Nesprávnou funkčnost orgánu vyjadřuje také lexém *nepříhodnost: matky nepříhodnost opravuje [lék]* Apat 80a.

[163] Viz Gebauer, J., *Slovník staročeský,* Praha 1970[2] (dále GbSlov), heslo *dušnost.*

Bylo již řečeno na jiném místě práce (s. 81), že feminina se sufixem *-ost* nahrazují v mladším období do jisté míry starší feminina na *–ina.* Ze slovníku Tomáše Rešela můžeme citovat ještě lexémy *všivost phthiriasis* či *vospalost lethargus* (RešLat Xxxx3b).

IV.1.2.5 feminina se sufixem –ota[164]

Sufix *–ota* většinou primárně tvoří názvy nositelů vlastností, které sekundárně metonymicky označují chorobu či chorobný příznak.

Vydělují se mezi nimi deadjektiva označující postižení lidských smyslů, jako na příklad *slepota, hluchota: o zacpání ucha hnojem neb jinú věcí, a o hluchotě* LékSalM 247; *náramně velmi staré hluchotě spomáhá* LékChir 317b; *proti hluchotě vezmi mátu a ztluc ji a vydav vodu z nich* LékFrantA 129a – postižení hluchotou neznamenalo neléčitelný problém, zřejmě někdy šlo o částečnou či dočasnou ztrátu sluchu: *olej, kterýmž uzdravuješ každú hluchotu, když jej bude púštěti v ucho* LékJádroD 19. Lexikální výraz *slepota* (a také *němota*) je doložen jen z nelékařských památek: *cecitas slepota* KlarGlosA 1681; *raniti nemocí, slepotu a němotu přivésti a umořiti* ChelčPost 87b; *když bóh vščieví nejednoho najdřév chudobú, slepotú, nedužstvím nebo chromotú* UmučRajhr 22. Je zapsán též u Rešela: *slepota caecitas* (RešČes Hh1b) a Veleslavína: *slepota, nevidomost caecitas* (VelesNom 166). Slovo *chromota,* tedy dočasné či trvalé postižení hybnosti, je známo i z lékařských pramenů: *aby svým neuměním [nedoučený lékař] člověka nezavedl a nebo jeho k chromotě nepřipravil* LékChir 2b-3a; *mast zahoní všeckny votoky a napravuje uschlé údy a všeckny chromoty mělčí* LékChir 26b; *chromota a uschlé rány neb žíly* LékVn 57b. Dokládá ho i slovník Rešeliův, spolu s několika ekvivalenty českými i cizími: *chromota, polamání noh clauditas, claudicatio, kulhání, kulhavost* RešČes C4a.

Vztah k humorální patologii mají jména *suchota* a *mokrota;* první z nich označuje nepříznivý stav (způsobený nedostatkem tekutin v těle), který má způsobovat onemocnění: *[lék] uzdravuje každou škodu prsí a plic, kteráž pochází od horkosti a suchoty* Apat 13a. Lexém *mokrota* se vyskytuje ve spojení s výrazem *oči;* vyjadřuje jejich nadměrnou vlhkost či slzení: *Zázvor...jest zdráv žaludku a mokrotě očí spomocno* LékVodň 285a; *proti mokrotě a červenosti na očí vezmi žluč kuroptvi, púštěj ji v očí, mrákotu i červenost shánie* LékJádroB 50.

---

[164] Tvoření, s. 398-399.

Problémy s dýcháním měl pacient, u něhož se projevovala *dušnota: kterak máš pomáhati lidem, kteřížto velikú dušnotu anebo těžkú dýchavici mají* LékChir 258b; *ktož má velikú dušnotu na sobě nebo jakú nečistotu u prsech* LékChir 259a; *dušnotu zapuzuje, hlas chřapavý opravuje [„voda z yzopu"]* LékVn 182b; *dušnota* VodňLact kk3b.

IV.1.2.6 feminina se sufixem –oba

S touto příponou, původně rovněž určenou k derivaci jmen vlastností,[165] je ve staré češtině doloženo jen jediné deverbativum označující nezdravý stav: *mdloba.* Substantivum je doloženo hojně a jeho význam je široký: *mdloba* vyjadřovala nejen celkový „mdlý" stav člověka, tedy únavu, ale i nedostatečné fungování jednotlivých částí těla (např. hlavy), včetně nefunkce či oslabené funkce vnitřních orgánů (zvláště srdce): *debilitas mdloba* KlarVokF 476; *[zlá krev] přivodíť vodné tele, bledost, mdlobu* LékRhaz 165; *krev čistí a rodí a mdloby srdečné odhoní [koření]* LékŽen 9b; *kardiaka slóve nemoc nádcha a mdloba, včas sě potí a srdce sě třese* LékMuz 57a; *proti všem mdlobám a omdlévaní srdečnému* LékVn 186b; *znamenává mdlobu měchýře a že ten člověk nemuož vody držeti* LékFrantA 28a; *proti pádu chuti a mdlobě žaludku* Apat 145a; *kterak máš pomáhati lidem nemocným, kteřížto nemohú pro velikú mdlobu mluviti* LékChir 315b; *znamenává nečistú horkost a zlú mdlobu všech těch úduov* LékFrantA 33b; *komu náhlá mdloba v hlavu vstupuje* LékChir 165a. Nezdá se, že by substantivum *mdloba* nabylo již pozdějšího významu ‚ztráta vědomí'.

IV.1.2.7 feminina se sufixem –a[166]

Patří sem skupina jmen původně označujících děj, která jsou motivována především prefigovaným slovesem.

Záducha se projevovala obtížným dýcháním, pravděpodobně až dušením; podrobnější informace z pramenů neplynou: *spomáhá [„třebule"] od klánie a od záduchy* LékFrantA 138a; *atsma záducha, nežit v chřípiech vel dušnost* RostlPelp 13a; *nápoj proti zádušě* (v nadpisu) LékMuz 217a.

Nepravidelnost menstuačního cyklu byla velmi zřídka nazývána *zástavou,* častěji se užívalo opisného vyjádření: *husie noha jest dobrá, která žena má zástavu, to jest té své nemoci* LékFrantA 124a; *pakliť bude mieti která žena zástavu, a to takto*

[165] HMČ, s. 279.
[166] Tvoření, 619n.

rozuměti máš, když které počne býti a ihned se jí zastaví a neotejde od nie vedlé práva LékChir 328b.

Ženy mohou také nabýt lichého dojmu, že jsou těhotné. Tento neduh se nazýval *zásněta*; název je doložen jen z jedné památky: *která žena má zásnětu, to jest, že se jí zdá, že by břichatá znovu byla, a latině slóve mola* LékŽen 116a. Ve skutečnosti se jedná o patologické změny dělohy.[167]

Lexém *poskvrna* lze předpokládat i v hláskové variantě *poškvrna* (ortografický záznam sykavek je většinou rozkolísaný). *Poskvrna* se podle dokladů vyskytovala na hlavě, zvláště na očích a na tváři: *proti poškvrně na očí* LékJádroB 44; *očko tak maje poškvrnú zakryto, že...nic nemožíše viděti* Frant 78b; *bělmo aneb poškvrna* LékVn 31a; *o bělosti neb cinku a malých poškvrnách na oče* LékSalM 232. Některé výrazy, které se vyskytují v těsném kontextu tohoto lexému (*cink, bělost, bělmo*), svědčí o tom, že se zřejmě jednalo o oční zákal. Jako poškvrna na tváři byl označen neznámý kožní neduh: *zahoní všecku škaredost a slitinu a jiné rozličné poskvrny s tváři* LékChir 148b; *k tváři počištění a poškvrny sehnati* LékVn 48b. Také další význam je třeba z pohledu středověké medicíny považovat za lékařský, či alespoň blízký lékařství, neboť i ten býval regulován terapií. Jedná se o význam ‚poluce': *komuž by, ač i ve sně, tělesná poškvrna přišla* ŠtítMuz 158a; *ktož...nočními poškvrnami byli poškvrněni ve snách* RokLukA 8b.

O poškození nohy zvaném *náskoka* lze z jediného dokladu usuzovat, že vzniká otlačením kůže, jedná se tedy o mozol či puchýř: *na bolest nožnú, jież kokot řiekají mnozí, a slóve náskoka neb náhnět* LékVodň 263a. V moderní literatuře o lidovém lékařství je lexém *náskok* synonymním k jednotce *odraženice.*[168]

Běžně bylo ve staré češtině užíváno výrazu *nádcha.* Kořen slova vypovídá o tom, že nemoc domněle vznikala vdechnutím (špatného vzduchu). Většinou postihovala srdce, jako synonymní je k lexému *nádcha* užíváno spojení *mdloba* či *bolest srdce* atp.: *nádcha enfluxus* KlarGlosA 1691; *kardiaka slóve nádcha a mdloba, včas sě potí a srdce sě třese, a včas bez horkosti* LékMuz 57a; *cordiaca passio nádcha, bolest srdce* RostlPelp 13a; *stružina střiebrná pomocna jest těm, ješto nádchu mají, to jest srdečná mdloba* LékFrantA 136a. Těžko interpretovatelný je doklad vypovídající o postižené noze: *ktož jmá kterú nádchu v nozě* MastMuz 120. *Nádcha*

[167] Viz PSM, heslo *mola;* též OSN, heslo *zrůdnosti* (zde se vyskytuje femininum ve formě *zásnět*).
[168] Viz Hajný, A., *Paběrky lidového léčení z okolí Nymburka,* ČL 31, 1931, s. 114.

zde může označovat vnitřní i vnější onemocnění, avšak nelze nemít na mysli charakter pramene tohoto dokladu: lexém může být užit v aktualizovaném významu.

Podobně izolovaný je lexém *neduha: neduha nemoc slóve, nemoc dlúhá* MatHom 58. Jedná se o ojedinělý výraz s obecným významem označujícím chorobný stav, jenž specifikuje jen zmíněný dlouhodobý charakter.

Již poněkud neprůhledné je pojmenování *zpara,* jež se navíc často vyskytuje v plurále. Je motivováno slovesem *zpařiti.* Nazývala se tak zapařením poškozená místa na nohou, zvláště mezi prsty, jak vypovídají doklady: *Kto má zpary mezi prsty, vezmi třieslo tlučené anebo drtiny mosazné nebo měděné nebo okuje tlučené, posýpaj sobě mezi prstmi* LékJádroM2 104b; *kto má spary na prstech* LékJádroB 260.

Další dvě deverbativa označují nedostatek, který narušuje vnější vzhled člověka, činí jej ošklivým: *ohyzda* (*púštění [krve] ohyzdu a vošklivost rozděluje* LékJádroD 266; *rozličné poskvrny a ohyzdy s tváři shánie [„volej mandlový"]* LékChir 177b; *dítě...nějakú ohyzdu na těle míti bude* LékVn 55a) a *ohava* (*zarozuje se maso zbytečné druhdy v chřípí a druhdy vycházie z nosa..., pakli by kto vždy žádal té ohavy býti zbaven* LékRhaz 71).

Poslední tři lexémy se sufixem *–a* patří k těm, které vyjadřují nedostatek zdraví nespecifikovaně: *rána, škoda, vada/váda.*

Feminum *škoda* označuje jak vnitřní, tak vnější poškození organismu: *užitečno jest [zatínat žílu] pro všecky bolesti a neduhy neb škody v hlavě* LékVn 12a; *mast na všeckny staré škody a hniliny* LékChir 36b; *uzdravuje [lék] každou škodu prsí a plic* Apat 13a. Stejně tak *vada/váda* může znamenat vnější poranění, ale i vnitřní neduh: *mnohoť přivodí neduhóv, totiž maní, melankolí, vodné tele a takové vady* LékRhaz 164; *máť znamenie na hlavě neb na tváři, anebo šrám, uojženie neb od železa neb uhryzenie, bude mieti vadu i znamenie* LékFrantA 143a; *vady v měchýři od písku a od kamene* LékVn 12b; *pro...vady úst zatínámy dvě žíle pod jazykem* LékRhaz 173.

Třetí lexém, *rána,* pojmenovává porušení tkáně, které je způsobeno především zevním zásahem či které vzniká postupujícím patologickým procesem. Staročeský význam slova *rána* je zachycen v tzv. Rhazesově lékařství, kde se píše o tom, že *rána* je *rozpuštěnie celosti těla* (LékRhaz 7). V lékařských knihách, zejména ovšem *ranných,* jsou rány blíže charakterizovány podle určitých hledisek, např. podle původu: *takto máš klidvosr zastaviti na všeliké ráně sečené i zastřelené i pobodené* LékChir 52a; *když kto má ránu bodenú* LékFrantA 108b; *pakli bude rána klaná* LékFrantA 111a. Lexém *rána* mohl být determinován přívlastkem vystihujícím její

vzhled (*o zlomení lbi, jest li mečem a rána podluhovatá* LékRhaz 7; *mast k ranám velikým* LékVn 57a; *v plti nemohú být rány hluboké* LékRhaz 7) či stáří (*mast...příhodná k ranám starým a fistulím, kteréž potřebují čištění* Apat 163b). Důležité bylo, zda se jednalo o ránu do krve, či nekrvavou, tj. suchou: *lék k ráně bodené hluboké a krvavé* LékFrantA 108a; *bývá hlava rozličně raněna a někdy suchými ranami zbita* LékChir 10a. Komplikací byl zánět v uzavřené ráně, proto bylo zapotřebí odstranit hnisavý obsah: *aby rána zavřená otevřela se* LékVn 103a; *kto má ránu nevyhnojenú* LékVn 191a; *mast k tekuté ráně hlavní* LékFrantA 109b; *voda k vymývaní ran nečistých a talovem a smradem zapuštěných* LékChir 107b. Hnilobné poškození tkáně bylo provázeno zápachem: *mast hodí [se] k ranám smrdutým a vyhnilým* LékChir 28a. Lékař měl být před zahájením léčby s to zjistit, zda je rána léčitelná: *každý lékař znamenati má, jest li rána smrtedlná, čili nic* LékChir 10a. Kromě chirurgických zákroků a přikládání přírodních i lékárnických léčiv je zajímavé dosvědčení, že rány a úrazy byly léčeny i magickými postupy. Svědčí o tom naposledy zmíněná památka, v níž je na fol. 18a-21a pojednání o *žehnání ran,* neboť: *i viece muože býti uléčeno a uzdraveno rozličných ran a bolestí, jakž kolivěk přišlých, slovy dobrými a žehnáním jako kterými mastmi a rozličným kořením* LékChir 18b.

IV.1.2.8 feminina s nulovým sufixem

Jediným deverbativním femininem s nulovým sufixem je lexém *prótrž*[169] ‚kýla': *kterak máš hojiti lidi, kteřížto prótrž mají* LékChir 287b; *komu se průtrž udělá* LékJádroB 199; *proti...pruotrži střev* LékVn 45a; *přihází se dětem průtrž...nebo kýla v rozličných místech* LékŽen 107b. Je uveden i ve slovníku T. Rešela – *ramex, pruotrž, kejla* RešLat Xxxx3b.

K tomuto substantivu doplňuji tři další lexémy, jež obsahují zápornou předponu *ne–* a jejichž slovesná motivace je poněkud zastřená (resp. lze u nich předpokládat dvojí motivaci, verbem a substantivem). Předpona *ne–* zde nabývá významu nedostatečné míry znaku vyjádřeného základovým slovem.[170] *Nepamět* je chorobný nedostatek paměti či ztráta paměti: *deliramentum nepamět* SlovOstřS 73; *proti nepaměti* LékFrantC 236a; *proti nepaměti jez často horčici bílú* LékVn 28b. *Nechut* je porucha v přijímání potravy, nechutenství: *nechut od člověka vyžene* LékVodň 265a; *nechut a kúsanie žaludka přestává* LékFrantA 172b. Nezřídka se

[169] Srov. též StčS, heslo *prótrž.*
[170] Srov. též Tvoření, s. 704-705.

lexém vyskytuje v plurálovém tvaru: *jez netřené hřebíčky, a stanúť mu nechuti* LékFrantA 73b; *když nechuti počnú zacházeti* LékFrantA 70b.

Do této části konečně slovotvorně patří jedno ze základních substantiv spojených s chorobným stavem člověka – *nemoc.*[171] Tento lexém s nespecifikovaným významem vstupuje do ustálených i neustálených slovních spojení (viz s. 147–162), v nichž je význam různým způsobem konkretizován a specifikován. Substantivum *nemoc* může být determinováno určením místa, které postihla: *sotomia jest nemoc hlavnie, tu máš takto poznati, žeť mu se hlava točí, to jest závrat* LékFrantA 61a. Dalším možným způsobem determinace je stanovení, o jak závažné onemocnění se jedná, jaký má průběh atd.: *mnoho bývá nemocí zlých a smrtedlných na lidech* LékFrantA 35a; *jest ta nemoc náramně ukrutná a neuzdravitedlná* LékŽen 102a; *pro maní a vetché nemoci očí zatínámy dvě žíle na hrdle* LékRhaz 172.

Toto substantivum se vyskytuje i v kontextu s druhým lexémem označujícím obecně stav zdravotního nedostatku, výrazem *neduh: spomáhá proti neduhóm a nemocem plicným* LékVn 182b; *rozličné lékařstvie na všeliké nemoci a neduhy* LékChir 163a. Lexém *nemoc* bývá často připojen vedle konkrétního názvu nemoci, snad proto, aby interpretace tohoto názvu choroby, který nemusí být v obecné známosti, byla jednoznačná: *spánlivka nemoc, ta se stává ráda starým lidem od studenosti a od vlažnosti* LékFrantA 58b; *zaženeš tu nemoc súchotiny* LékFrantA 69a.

Na závěr přiřazuji jestě jedno, výjimečně doložené substantivum s nulovým formantem: *malomoc* ‚malomocenství': *bratr jeho malomocí sě rozpadl* DalL 30,62.

IV.1.2.9 feminina s formanty –t a –est

Těmito formanty je od sloves utvořeno jen několik názvů chorob: patří k nim jednou doložený lexém *nevist* (*píž ten nápoj ráno a večer a budeš zase jasný a ostrý zrak mieti, neboť to spomáhá těm náramně, kteřížto nevisti mají* LékChir 283b). Z dokladu vyplývá, že se jedná o poruchu vidění; snad chtěl autor výjimečnou lexikální jednotkou odlišit léčitelnou oční chorobu od (běžně) neléčitelné *slepoty.* Již velmi zastřený je slovotvorný sklad lexému *mrt,* v němž je rovněž obsažen formant *–t:*[172] Kromě odumřelého masa v ranách (*tenť prach shánie mrt beze všie bolesti doluov* LékChir 115a) označuje i chorobu, která se vyznačuje hnitím tkáně (*o tom neduhu na noze, ješto slóve malum mortuum, mrt na noze* LékRhaz 179). Prefixálně-sufixální

[171] Autoři StčS uvádějí pouze motivaci substantivem *moc;* viz StčS, heslo *nemoc.*
[172] Srov. MachekSlov, heslo *mrt.*

odvozeninou je výraz *smrt,*[173] jenž kromě významu ‚konec, zánik života'[174] označuje také těžkou chorobu, jež není vzdálena stavu blízkému *smrti* v prvním významu. Výraz je současně blíže determinován přívlastkem: *apoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantA 63b (zde se jedná o ustálené sousloví); *morfea...jest nazvána smrt kuože, neboť pochodí z příčiny malomocenstvie* LékChir 180b; *voda červená jako krev...znamenává smrt padúcí* LékVn 79a.

Druhý lexém rovněž patří k centru (staro)českého lexika. Jeho význam se nevztahuje ke specifické chorobě – jedná se o femininum *bolest,* které má dva „lékařské" významy: za prvé označuje ‚nepříjemný tělesný pocit způsobený chorobou, zraněním atp.', za druhé ‚bolestivé či bolavé místo na těle'.[175] V mnohých případech nelze vést mezi oběma významy nespornou hranici: *divně prospívá [„vlčí střevo"] proti střevním bolestem* Apat 45a; *proti palici aneb bolesti ženské v luoně* LékJádroB 203; *pro bolest židovin a očí zatínáme dvě žíle, kteréž jsú za ušima* LékRhaz 173. Některé doklady jsou naopak jednoznačně vyložitelné: *nežitóv z kolery tato jsú znamenie:...bolest píchavá* LékRhaz 95; *těžkosti a bolesti, od nichž člověk zbývá smyslu* LékVn 11a; *ten člověk má velikú bolest v hlavě, a strach jest zaň, aby neměl závratu* LékFrantA 31a (tj. bolestivý pocit). Tyto citáty naopak pojednávají o ráně či o konkrétní nemoci, která je v nich nazývána *bolestí: léčí [mast] všechny bolesti rozjedlé a provalené* LékChir 34b; *mast proti té bolesti, ještó slóve vlk* LékVn 197a; *polož [„flastr"] přes tu bolest* LékFrantA 48a; *ktož má na hnátě jaké bolesti škaradé a sprýštěné* LékChir 132a; *která bolest hnije* LékVn 62a. Pomocí atributu označujícího orgán či část těla byl lexém determinován. U shodného přívlastku se hojně vyskytuje desubstantivní adjektivum ve funkci genitivu:[176] *bolest sleziny* LékVn 181b x *pro bolest slezinnú* LékVn 13a x *bolesti slezenové* LékFrantA 117b; *bolesti hlavy* LékFrantA 16b x *bolest hlavní* LékVn 143b; *proti bolesti srdce* Apat 11a x *proti bolesti srdečné* LékFrantA 74b; *bolest uší* LékVn 11b x *k ušné bolesti* LékRhaz 67 atd.

IV.1.3 Neutra

[173] Srov. MachekSlov, heslo *smrt.*
[174] SSJČ, heslo *smrt.*
[175] Srov. také SSJČ, heslo *bolest.*
[176] Srov. také Fiedlerová, A., *Denominativní vztahová adjektiva ve staré češtině,* LF 104, 1981, s. 212-221.

IV.1.3.1 neutra se sufixem –nie/–tie[177]

Tento typ paradigmaticky tvořených substantiv je dědictvím z praslovanštiny, stará čeština ho jen rozhojňuje v souvislosti se vznikem nových sloves. Zejména u tohoto typu abstrakt platí, že hranice mezi abstrakty a konkréty není ostrá; dějová substantiva na *–nie/–tie* často pojmenovávají konkréta, v našem případě choroby či jejich příznaky.

Dějový příznak je u těchto sloves obsažen v různém stupni; polysémní lexémy často obsahují význam dějový i nedějový. Úplná ztráta dějového významu je u tohoto typu deverbativ výjimečná (typ *jměnie*). Více než u jiných lexémů je těžké stanovit, že určitý výraz je názvem pro nemoc. V některých případech je vznik pojmenování nemoci podmíněn konkrétní sémantickou valencí, přičemž ovšem nelze hovořit o vzniku frazému.

Jedná se o slovotvorný typ, který je v mé materiálové bázi zastoupen vůbec nejhojněji. Tyto deriváty byly tvořeny od sloves (resp. *n–/t–*ových příčestí) všech kmenových tříd, od sloves prefigovaných i neprefigovaných, od sloves dokonavých i nedokonavých. Dávám proto přednost sémantickému roztřídění před tříděním např. gramatickým (podle kmenů sloves atd.) nebo slovotvorným (podle prefigovaných a neprefigovaných výrazů)a soustřeďuji k sobě názvy vztahující se k podobné nesnázi, nemoci ap., což se mi zdá výhodnější a přinášející více informací, než by přineslo řazení jiné.

Nedobrý duševní stav člověka je označován výrazem *pominutie;* výraz byl někdy sémanticky doplňován lexémem *smysl* v instrumentálu či genitivu: *dvě žíle v týle [zatínáme] pro bláznění a pro pominutí smysla* LékVn 11b; *proti pominutí smyslem* LékVn 106b; *o jednom plemeni neb obyčeji zbláznění nebo pominutie, kteréžto brzo připadne, a brzo pomine, den druhý nebo třetí nebo čtvrtý neb pátý* LékRhaz 37; *pominutie smysla, ztřeštění* VodňLact kk2b. T. Rešelius uvádí derivát od imperfektivního tvaru slovesa – *pomíjení se smyslem, phrenitis* (RešČes Ccc3a); v druhé části slovníku nalezneme však jiné české ekvivalenty: *smyslu pozbytí, ztřeštění* SlovLat Xxxx3b. V Rhazesově lékařství je uveden další výraz pro duševní nezdraví, *bláznění: proti maní...a bláznění učiň propálenie na vrchu hlavy* LékRhaz 183. Zatímco u tohoto výrazu je stále patrný dějový význam, jeho prefigovaný protějšek je vhodnější řadit k názvům výsledků děje: *zbláznění: proti zbláznění muže*

[177] Tvoření, s. 266n. a zvl. s. 279-280; s. 570-587; HMČ, s. 274.

aneb ženy učiň toto LékFrantA 60b. Synonymem k latinskému termínu *mania* je také *vztékánie: mania, ta nemoc, česky slóve vztékánie* LékFrantA 61b; *vztékánie, toť se stává včas od nečistých krmí aneb od přielišného pitie silného vína aneb od horkých krmí...aneb od pominulých zvieřat...anebo od nezdravého povětřie aneb od hněvu aneb od přielišné truchlosti* LékFrantA 61b. Uvedené jednotky mají blízký, až synonymní význam; jako další k nim přistupuje *pomámenie* (*pomámenie mania* KlarGlosA 1717; *zimnice, závrat hlavy, pomámenie* LékFrantC 45a), a také *obtieženie (hlavy): bude li voda pěnitá svrchu, znamená...hlavy obtieženie* LékVn 79b. Jan Vodňanský uvádí ještě lexém *omámenie: mania...vomámení* VodňLact kk2b,

K nedostatkům spojeným se špatným fungováním trávicí a vylučovací soustavy se váže také několik lexémů. Je to *tracenie: proti tracení ktož ji [„anděliku"] na čtítrobu hryže, stavuje v něm* LékFrantA 115a; *stavuje každé tracenie, všeliký snědek zahoní [odvar z růže]* LékChir 150a; *ktož má veliké tracenie, učiň takto...* LékChir 150a. Zatímco nadměrné zvracení bylo třeba zastavit lékařským zákrokem, někdy ho bylo naopak z terapeutických důvodů zapotřebí vyvolat, na příklad u otrav, špatném zažívání apod.: *mast převelmi misterná a duovodná, nebo pomažeš li jí sobě tváři, učiníť tracenie* LékChir 76b; *daj nemocnému píti toho nápoje [z „omanu"], a učiníť tracenie, skrze kteréžto zbudeš všech věcí nepožitých, kteréžto dávno ležie v žaludku, i všelikého trávenie i jiných rozličných nemocí* LékChir 301b. – *Tracenie* je lexikální jednotkou polysémní i v rámci názvů zdravotních nedostatků. Kromě významu ‚zvracení' má také význam ‚častá (řídká) stolice, průjem', jak plyne z některých kontextů, v nichž jsou přítomny lexémy s podobným významem: *kto je [„kutny"] na čtítrobu jie, tvrdie břicho, tracenie a sračku stavují a moč přivodie* LékVodň 269a; *colica tracenie* KlarGlosA 1685; *lesnie jablka stavují tracenie a sračku i červenú nemoc* LékVodň 277a; *masti, kteréžto činie stolice, tracenie a právo ženám* LékChir 339a. Nutno zdůdraznit, že oba tyto významy se vztahují k špatnému fungování zažívacího ústrojí, a tak není někdy možné jednoznačně stanovit, který význam měl autor v daném kontextu na mysli: *vezmi mastix, akacie, aloes, galle, bílého kadidla, spáleného chleba, směs s olejem růženým a klaď na žaludek, a toť jest zkušeno na mnohých pro tracení dítěte* LékŽen 95a.

Na rozdíl od toho, co bylo řečeno výše, má lexém *dávenie* jednoznačný význam: *o dávení dietěte, když by se jemu nechutilo a nemohlo zachovati* LékŽen 93a; *flastr proti chrkání krve, kterýž se hodí na dávení* LékŽen 98a. Další významové ekvivalenty cituji z tzv. Comestora: *vracenie neb blvánie* ComestK 234a. Druhý

lexém je doložen i z tzv. muzejního lékařství a Klareta: *stává sě [„žlutá nemoc"]...od sračky a od blvánie* LékMuz 62a; *orrexis blvánie* KlarVokF 482. Formálně podobný je lexém *blívanie,* který však nepochází od slovesa *blvati* jako *blvánie,* nýbrž od slovesa *blívati:*[178] *znamenie, když leb proražena, tato jsú: blívanie a omdlenie* LékSalM 419; *ať stojí [nemocný] za chvíli, dřieve než zbudí blívanie, a pak ať zbudí je perem omočeným v oleji dřevěném; neb to blívanie předně menší hmotu nemoci té i otok* LékSalM 322; *blívanie, vyvracenie* VodňLact kk4a. Rovněž z těchto citátů vyplývá, že tento stav je jak neduhem či jeho příznakem a průvodním jevem, tak metodou, kterou se jiný nežádoucí stav léčí. Nedostatečná funkčnost žaludku, jež zřejmě také působila zvracení, byla nazývána také *podvrácenie (žalúdka):*[179] *odjímá [lék] vývratek, podvrácení žalúdka* Apat 12b.

Zákrok lékaře jistě vyžadovalo také vykašlávání či zvracení krve, *chrkánie (krve, krvavé): proti chrkání krvavému s kašlem i bez kašle* Apat 45a; *flastr proti chrkání krve* LékŽen 98a; *staneť každý kašel i krvi chrkánie* LékChir 154a. Slovník Jana Vodňanského z počátku 16. století dokládá prefigovaný tvar *otchrkánie: krvavé odchrkánie* VodňLact kk1b.

Chorobné vykašlávání hlenů či krve, příp. zahlenění dýchacích cest, bylo *plavánie*[180] (od slovesa *plavati*)*: ktož má jaké plavánie a objietřenie u prsech* LékChir 258a; *staneť krve plavánie a všeliký kašel* LékChir 75b. Podobný formou je lexém *plavenie,*[181] který je ovšem odvozen od slovesa *plaviti (sě);* jeho význam je ‚(krvavý) průjem': *žlútenice stává se...včas od sračky a od plavenie* LékFrantA 80a; *z ukrutného plavenie s krví* ComestC 140a. Pro průjem, který mohl být rovněž chápán jako žádoucí pročištění střev, existovalo ve staré češtině pojmenování *obměkčenie (střev, břicha ap): proti pádu chuti a mdlobě žaludku a obměkčení střev* Apat 145a; *obměkčení břicha tvrdie [„kutny"]* LékVodň 269a; *kto chce mieti sirop k obměkčení života* LékFrantA 172a. Stejný význam má lexém *rozpuščěnie (břicha): znamenává [vzhled močí] břicha rozpuštěnie, totiž že bude míti sračku* LékVn 80a.

Různé problémy se vyskytovaly při močení: jednalo se na příklad o *řezánie (vody): spomáhať [odvar] proti řezání vody* LékFrantA 89a; *o stavení moči a řezání vody* LékRhaz 134. V posledně uvedeném citátu se objevuje další výraz *stavenie (moči),* tedy dysurie.

---

[178] Srov. GbSlov, hesla *blívanie, blvánie.*
[179] Pod heslem *podvrácenie* nezachycuje StčS ani tento doklad, ani význam, k němuž by mohl být přiřazen.
[180] Viz též StčS, heslo *plavánie.*
[181] Viz též StčS, heslo *plav´enie.*

Je-li staročeské deverbativum *tečenie* doplněno výrazy označující tělní tekutiny, jedná se zpravidla také o vyjádření chorobného či nežádoucího stavu, zvláště je-li v blízkém kontextu výraz označující velkou míru tohoto děje: *od krve tečenie z nosu umře* LékFrantA 147a; *připadne li křeč k ráně pro přielišné tečenie krve, nemóž býti uléčen* LékRhaz 187; *staneť tečenie bezděčné [tj. moči]* LékChir 235a; *vymývaj sobě tu bolest vovesnú vodú pro nečistotu talovu tečenie* LékChir 41b; *píž ten nápoj, a staneť křechkost bezděčného semene tečenie* LékChir 249b; *tečenie slzí druhdy bývá skrze žíly zevnitřnie* LékRhaz 51. Spojení *tečenie slzí* již může být nahrazeno jednoslovným lexémem *slzěnie: slzenie očí* (v nadpisu) LékChir 286a; *volej žlútkuov vaječných...suší náramně všeckny flusy a slzenie* LékChir 149a. Citáty pocházejí z téže památky, a to z počátku 16. století. Rovněž slovníkář 16. století T. Rešel uvádí tento výraz: *slzení očí* RešČes Ccc3b.

Zřejmě nežádoucím jevem bylo *otřihovánie* a *říhanie,* lexémy, které jsou doloženy jen z pozdní památky, z tzv. *Světla apatekářův: [lék] proti kyselému říhaní* Apat 32b; *[lék] kyselé říhaní zahání* Apat 9b; *užitečná [„diagalanga"] proti neduhuom z hrubých větrností a kyselému odřihování* Apat 5b; *užitečný [lék] k...odřihování kyselému* Apat 139a. U posledního citátu není jisté, zda vazba předložky *k* s dativem má význam ‚zamezení', či naopak ‚podpoření' udaného projevu. Hromadění plynů v organismu je pojmenováno jako *nadýmanie: proti nadýmaní břicha* LékChir 221b; *nadýmanie hlavy zahoní [„voda z rúty"]* LékVn 182a; *vyhánie...nadýmanie a hryzení břicha [„kmín"]* LékVodň 269a; *rozpúštie [„kopřivné siemě"] nadýmaní břicha a dnu třevnú* LékVodň 268b; *nadýmanie břicha* VodňLact kk4a.

Další skupina těchto deverbativ označuje bolest a její konkrétní projevy. Nejčetnější je substantivum s obecným významem *bolenie*, které je konkretizováno názvem orgánu, v němž se projevuje: *proti bolení žaludku mužuom i ženám* Apat 41a; *bolení ledví a měchýře* Apat 33b; *bolenie hlavy* RostlPelp 13a; *proti nespání a bolení hlavy* LékJádroB 16; *viklání zubóv neb bolení* LékSalM 204; *bolenie hlavy z rozličných příčin pocházie, někdy totiž z horkosti, a někdy z studenosti, kteréžto příčiny rozumný lékař má seznati vedlé znamení a běhuov k tomu vydaným* LékJádroD; *O bolení puol hlavy* (v nadpisu) LékFrantA 42a. Bolest mohla být „vystřelující", „lámavá", „bodavá" atp.; podle těchto příznaků se také pojmenovávala: *lámanie* (*proti lámaní hlavy* LékFrantA 117b), *střielenie* (*ktož má veliké střielenie v které bolesti* LékŽen 126a; *nečistotu vytáhne [„řepíček"] a střielenie ukojí*

LékVodň 278b; *pomocna [„lektvař"] proti bolesti žalúdka, jater a střílení v nich od horkosti* Apat 14a; *kto má v zubiech střielenie* LékFrantA 56a), *bodenie* (*o horkosti a bodení v oce* LékRhaz 5; *scavka veliká a bodenie vnitř v měchýři* LékVn 83b), *kúsanie* (*voda polejová všecky otoky duolkovaté léči, jenž se sedají, nechut a kúsanie žaludka přestává* LékFrantA 172b), *žránie* (*proti žrání v břiše* LékVn 33a), *klánie* (*ktož má klánie u bocech* LékChir 252a; *která žena má hryzení a klání okolo pupka* LékŽen 117a; *klánie a střílenie, ješto jest v člověku* LékVn 16b; *kto má klánie v uočí* LékFrantA 52a; *které panny nebo panie mají klánie v honečkách* LékFrantA 90b; *komuž příde náhlé klání k srdci* LékFrantA 74b), *hryzenie* (*hryzenie v břiše stavuje [„kmín"]* LékFrantA 125b; *která má žena po dietěti hryzenie* LékFrantA 93b; *hryzenie v ledvích* LékVn 163a; *hryzenie života zahoní a stavuje [„počištěnie"]* LékChir 117a. Rovněž Rešeliův slovník pojmenování tohoto typu registruje: *bolenie stehen; hryzení, žření v břiše; klaní, bolení v boku* (vše RešČes Ccc3a).

Velká skupina jmen označuje chorobné procesy, které probíhají na tkáni vnějšího či vnitřního těla. Jedná se na příklad o různé otoky či zduření, jako je *nadutie* (*proti nadutí na šíji zarozenému* LékFrantA 107a; *maž ten nádor aneb to nadutie, a zhyneť* LékFrantA 108a). Bylo-li *nadutie* v žilách, jednalo se zřejmě o křečové žíly: *o žíle, kterážto slóve vinný kořen neb městka, a nadutiech jiných v žilách na holeních* LékSalM 375. Dalším lexémem je *oduřenie* (*o oduření sleziny* LékRhaz 133); *otečenie* (*od talova přichází otečení očí* LékŽen 83a). Tkáň také bývala pokryta různými (hnisavými) novotvary či vyrážkami; hovořilo se pak o *osutí* (*o molech vlasních nebo o osutí hlavy nebo prašivosti* LékRhaz 4; *scabies slóve osutie na životě* LékMuz 80b; *proti osutí zkušené a proti hnidám* LékŽen 80a; *proti osutí noh a rukú* LékFrantA 83a), *okydení* (*o škralúpě neb okydení neb chrástách na hlavách dětinských* LékSalM 214; *o okydení neb chrástách na hlavách neb na čelách dětinských, které ssú, a slóveť mléčivo od lidí neučených* LékSalM 202), *poškvrnění* (*o poškvrnění na těle, ješto slóve oblitina červená* LékRhaz 6), *zmozolení* (*o...zmozolení a nežitu tvrdém* LékSalM 301); *nežicení* (*tady jest voda horká příčina objietřenie a nežicenie údu* LékSalM 684). Pokud se kůže pokryla puchýři aj., vzniklými od námahy, působením teploty atd., jednalo se o *zprýščenie: o opocení a zprýštění, kteréž se stává v čas horký na všech údech trudných* LékSalM 399; *o otoku, zprýštění neb rozsedlinách na chodidlech pro zimu* LékSalM 378; *neštovice aneb zprýštění* LékŽen 110b; *sprýštěnie hlavy* VodňLact kk3b.

Průvodním znakem těchto především kožních neduhů byla jejich horkost způsobená zánětem, *obji(e)třenie* (*přiházie se otok na holeni s objitřením nežitným* LékRhaz 186; *o neštoviciech a objitření* LékRhaz 186; *pomáhají proti objietření rány* LékRhaz 92). Nepomohla-li jiná terapie (na příklad přikládání obkladů), bylo nutno tuto komplikaci odstranit a způsobit nejprve *uzránie,* poté *provalenie* či *provalování* nežitu, vředu atp.: *klaď [flastr] na otok až do dokonalého uzránie neb provalenie* LékSalM 285; *hodí se [lékl] k provalování hlíz* Apat 189b. V podstatě se jedná o další stupeň onemocnění, kterým se dospívá do uzdravovací fáze. Pokud ale bylo *provalenie* samovolné, mohlo znamenat pro pacienta vážnou hrozbu: *provalení se stalo a učinilo a dítě to nebude uzdraveno* LékŽen 84b.

Některé názvy pojmenovávají poškození vnější tkáně vnitřním patologickým procesem či působením vnějších vlivů, nikoliv však vzniklé úrazem; jedná se na příklad o popraskanou kůži: *zpukánie (rtuov): toto také zkušené netoliko k zsedánie neb zpukání rtuov* LékŽen 88b; *pukánie: proti svrabu neb pukání stehen neb lýtek* LékŽen 111b; *rozsedenie* a *rozsedánie: proti otoku a rozsedení pyskuov* LékFrantA 54b; *o rozsedání rtóv* LékRhaz 6.

Výraznou skupinou jsou jména, která označují patologický proces či jeho výsledek, který je následkem působení teploty na lidskou kůži. Jsou to lexémy *zpálenie* a *zpařenie* (*proti zejžení, zpaření i také zpálení* LékFrantA 112b; *lékařstvie proti zžení a spálení ohněm* LékJádroB 289; *kterak rozličné spálenie nebo úkropem spařenie hojiti máš* LékChir 314b; *o spálení od ohně nebo zpaření od vrúcie vody nebo jiné mokrosti* LékRhaz 185; *proti spaření čímž koli* LékJádroB 291), *zženie* (*voda jitrocělová...spálenie aneb zženie skutkem léčí* LékFrantA 172b; *proti zejžení tak učiň...* LékFrantA 129a), *ožženie* (*o ojžení ohněm neb vodú neb olejem vrúcím* LékSalM 397; *znamenie...na tváři anebo šrám i ojženie* LékKřišť 156a). Působením nízkých teplot vznikalo *otzěbenie* či *otznobenie* (*o odznobení noh* LékFrantC 237b; *mast velmi misterná na odznobenie* LékChir 73a; *tak odzebení tomu pomůžeš* LékFrantC 174a). – Teplota může mít vliv i na *pocenie (noh): proti pocení noh spomáháť je zespod v lázni i kromě lázni často třieti prachem z litargyru* LékRhaz 193.

Zejména ve spisech chirurgických se vyskytuje dlouhá řada jmen, která označují stavy, především úrazy a rány, jimž se *ranný* lékař musí věnovat. Výraz s obecným významem je *raněnie;* výraz je blíže determinován lexémem označujícím část těla, nebezpečnost zranění atp.: *o ranění mozku a mázdřic jeho* LékRhaz 4; *toť*

jest raněnie smrtedlné LékChir 10a; *o ranění nosa neb tváři od meče neb šípu a jiných věcí* LékSalM 415; *raněnie cievy plicné a cievy žalúdkové jestiť strašné a smrtedlné* LékSalM 487. Lexémem s málo specifikovaným významem je také *zmožděnie* a *namoženie* (*Namoženie* (v nadpisu). *Ktož se namuož nebo natrhne, a že od toho schne a choditi nemuož* LékChir 322b; *uvěž jím [flastrem] to zlámanie nebo zmožděnie* LékChir 79a). Zatímco předchozí poškození si nemocný mohl způsobit sám, ke *zmučení* bylo zapotřebí dalšího aktéra: *proti zmučení, kdyby kto zmučen byl* LékJádroB 291; *Zmučenie* (v nadpisu). *Když koho velmi zmučie, učiň takto...* LékChir 315a; *mažiž se tiem [mazáním] na tom zmučení, a zhojíš se toho beze všie bolesti* LékChir 315b). Obecné označení porušené či špatně fungující části těla vyjadřovalo několik lexémů: *porušenie* (*porušenie ve všem jeho životě* LékFrantA 32a; *ten člověk porušen jest na plícech z porušenie krve* LékFrantA 31b; *o...porušení od vředuov na všelikých údech* LékSalM 207; *porušenie některé žíly* LékRhaz 26; *o zlomení čelisti nebo porušení* LékRhaz 78), *rozrušenie* (*spomáhá proti vnitřním nežitóm... a rozrušenie drobóv uléčí [„přeslička"]* LékVodň 277a), *pokaženie* (*proti pokažení matky od studenosti* Apat 41b; *galgan zadržuje vodu, kteráž teče z pokaženie měchýře a ledvie* LékVn 37a; *proti pokažení žaludku* Apat 6b; *prospívají [„pilule"] pokažení hlasu* Apat 121a) a *zkaženie* (*proti zkažení žil a hryzení* LékFrantA 125a).

Část jmen je určena pro označení poškozených kostí a vazů: jedná se především o *zlomenie* a *zlámanie* (*kterak se hojiti má všeliké zlámanie ruky nebo nohy nebo jakéhož kolivěk údu* LékChir 78a; *cerát velmi misterný na každý úraz suchý a na vyvinutie anebo na zlámanie* LékChir 109a; *proti zlámaní* LékJádroB 254; *o ráně hlavy s zlomením lbi velikým a zevným* LékRhaz 4; *o zlomení neb vyvinutí čelisti* LékSalM 595; *o zlomení hnátu nožného* LékRhaz 179), *vyvinutie* (*proti vyvinutí nohy nebo ruky* LékJádroB 253; *stává se vyvinutie druhdy na prstku nožném* LékRhaz 193; *proti vyvinutí nohy neb ruky z klúbuov* LékVn 39b). Zatímco výše uvedené lexémy označovaly dokonaný proces, následující výrazy vyjadřují, že zdraví poškozující akt nebyl dokonán, že proběhl jen v částečnosti; prefix *na–* zde výrazně vyjadřuje význam ‚započetí činnosti'[182]: *nalomenie* (*proti nalomení krku* LékFrantA 109a), *nahnutie* (*o nahnutie lbi bez zlomenie* LékRhaz 4; *o zlomení žebr neb jich nahnutí* LékSalM 608). Ustoupení kosti z patřičného místa je nazýváno *pohnutie* či *vyhnutie* (*o vyvinutí neb pohnutí zpodnie čelisti* LékSalM 687; *o vyvinutí nebo vyhnutí čelistí z miesta jich*

[182] Srov. *Etymologický slovník slovanských jazyků 1. Slova gramatická a zájmena.* Praha 1973, s. 122.

LékRhaz 6). Údy, svaly a cévy postihovaly také další problémy, především revmatického charakteru – na příklad *skloněnie* (*dvě žíly z lýtek [zatínáme]... pro úduov sklonění, pro křeč v rukú* LékVn 12b), *skloněnie* (*na stehnu...zatínáme žíly pro...dnu pažní a stehenní i nožní a skrácenie žilny* LékRhaz 174), *zkrčenie* (*Žil skrčenie* (v nadpisu). *Komuž se krčie žíly v rukú nebo v nohách* LékChir 98a; *změkneť zase pod tiem [mazáním] každé skrčenie a tvrdost žil* LékChir 98a; *skrčenie žil* VodňLact kk3b), *strhánie* (*uzdravuje [mazání] dnu...a všeliké strhánie žil* LékChir 143a), *zkřivenie* (*proti neduživému mozku..., padoucí nemoci, zkřivení ouduo a dně* Apat 3a) a *ukřivenie* (*zkušený [lék] ke všem neduhům nervovým, jako jest dna, padoucí nemoc, křeč, třesení a ukřivení údů* Apat 151a).

Lebeční kosti mohly být poškozeny tak, že došlo k jejich posunutí: *rozstúpenie, rozsedenie* a *rozščěpenie: o rozstúpení nebo rozsedení svrchnie kóry nebo desky lebné samé* LékRhaz 4; *o rozščěpení lbi* LékRhaz 19. Lexikální jednotka *rozsedenie* byla již uvedena výše, jako postižení týkající se rtů. Nedomnívám se, že by se jednalo o dva „lékařské" významy této jednotky, oba kontexty lze dobře zahrnout pod význam jeden, vystižený novočeským ekvivalentem ‚popraskání'.

Vnější povrch těla byl samozřejmě často vystavován nepříznivým vlivům. Na kůži se objevovalo *odřěnie: prospěšná [mast] proti spáleninám a odření kůže* Apat 165. Druhý lexém není významově jasný: *otrúcenie* (k *otrútiti*): *často se přiházie pro spadenie s vysoka aneb spadenie některé věci na hlavu aneb otrúcenie hlavy pod helmem, že v hlavě vozhřivice se zarodí* LékRhaz 26. *Staročeský slovník* definuje význam ‚zhnětení, zmačkání', přičemž nemožnost jednoznačného soudu signalizuje otazníkem za výkladem významu.[183]

Naopak vnitřní části těla poškozovaly poruchy celistvosti tkáně, jež byly označovány výrazy *natrženie* a *protrženie* (*colica natrženie* SlovVokKlem 176a; *tento neduh stává se z protrženie mázdřice břišné* LékSalM 324). Expanze tkáně mimo původní místo se nazývala *vyhřězenie* (*o vyhřezení zadku a bolesti jeho* LékRhaz 134; *o vyhřezení pupka* (v nadpisu) LékSalM 324). Poškození povrchu části těla mohlo být pojmenováno jako *zetřenie* (*o zedření hrtanu* LékRhaz 90; *o zetření krku nebo hrtanu* LékRhaz 112; *jest spomocno [pití „slézu"] proti...vnitřním vředóm a zetření klúbóv* LékVodň 276b); úplné proděravění (zejména blan) pak vyjadřoval lexém *prodřěnie*

[183] Srov. StčS, heslo *otrúcenie.*

(*o znamení prodřenie které mázdřice [lebečné]* LékRhaz 4; *vyhřězenie pupka stává se...z prodřěnie té plsti břišné* LékSalM 326).

Skupina jmen označujících rány je motivována vždy patřičným slovesem, které vyjadřuje, od kterého druhu zbraně rána pochází. Prefix vyjadřuje míru a způsob zásahu: *na(d)tětie* (*natětie těch neb jiných údóv* LékSalM 738; *s přetětím neb nadtětím žíly* LékSalM 475), *přetětie* (*o přetětí žilny na hrdle* LékRhaz 93), *potětie* (*o potětí žil a kosti pažné* LékRhaz 118), *protětie* (*otevři žíly...tak,... aby do toho protětie vyšla [krev]* LékSalM 378), *stětie* (*o velikém kuože stětí se lbi* LékRhaz 4). Ránu po střele nazývali ve staročeštině *zastřělenie* (*proti zbodenie trnem, hřebíkem neb šípem zastřelenie* LékJádroB); týž doklad hovoří o ráně po bodnutí, *zbodenie.* Pro stejnou ránu se užívalo také lexémů *ubodenie* (*o ubodení žíly pažné* LékRhaz 114). Rána, která prošla naskrz tělem či jeho částí, se nazývala *probodenie* (*o probodení žíly na paži* LékRhaz 118; *z toho raněnie neb probodení stalo by se zemřenie neb smrt* LékSalM 758).

V následujících řádcích uvedu skupinu jmen pojmenovávajících úrazy, které si, stejně jako zřejmě většinu výše uvedených, nezpůsobil pacient sám. Jedná se o názvy ran vzniklých po střetu se zvířetem, zvláště jedovatým. Jsou to výrazy *uščnutie,* což je výraz, který prošel značným hláskovým vývojem[184] (*proti ušťknutí hada* LékVn 97a; *jedovaté ušťnutie* (v nadpisu) LékChir 237a; *volové lajno spomáhá proti ušťnutí včelnému* LékVodň 272a; *proti všem jeduom, uštknutí haduo, zeměplazů, vsteklého psa* Apat 24b), *ukušenie* a *ukúsenie* (*proti jedu a ukušení jedovatého* LékVodň 263a; *proti ukušení vzteklého psa neb hada neb žížaly jedovaté* LékVn 111a; *[pomáhá lék] zvlášť v jedích a v ukouseních od haduo, štíruo, psa vsteklého* Apat 20a), *zkúsanie* (*proti zkúsaní vlčému člověka nebo dobytčě* LékJádroB 306; *hodí se [mast] proti skúsaní psa vzteklého* LékŽen 241b), *uhryzenie* (*o uhryzení všelikého psa na paži* LékRhaz 114; *máť znamenie na hlavě neb na tváři, anebo šrám, uojženie neb od železa neb uhryzenie* LékFrantA 143a) a *zjědenie* (*proti zjedení psa vsteklého neb hadu neb žížaly jedovaté* LékMuz 189a). – Přiřazuji do této části i lexémy *otrávenie* a *trávenie,* které mají s výše uvedenými ranami často stejný způsob léčby: *kteřížto [lidé] skrze otrávení velmi otekú* LékChir 252b; *intoxicatio slóve trávenie jedovaté, v jedení včas dávají jed a včas v pití a včas jest od studenosti a včas od horkosti*

[184] Srov. GbMluv I, s. 526; RejzekSlov, heslo *uštknout.*

LékFrantA 84a; *proti trávení všelijakému* LékVn 41a; *dryák proti všelikému jedu a trávení rozličnému* LékChir 291b.

Další skupina jmen označuje problémy spojené s nastuzením a dýcháním: *nastuzenie* (*když koho hlava bolí skrze veliké nastuzenie* LékChir 273b; *[„réma"] od nastuzení hlavy* LékFrantA 48a); *kašlánie* (*proti kašlání* LékJádroB 118; *proti dýchavici a proti kašlání* LékVodň 226b); *kýchanie* (*krmě dobrá přivodí kýchanie* LékFrantA 123b; *kýchanie* VodňLact kk3b). Připojuji ještě lexém *chrápanie* (*proti chrápaní – chceš li, aby nechrápal* LékMuz 162b).

Vnitřní orgány mohly být postiženy různými problémy, které se označovaly různými pojmenováními: *zatvrzenie* (*otvoří [odvar] zatvrzenie játr, ledvin a slezeny* LékVodň 266a; *každé zatvrzení rozpouští [lék]* Apat 34b). *Zatvrzenie břicha* znamenalo zácpu, obtížnou stolici: *břicha zatvrzenie* LékVn 64a; *tenasmus zatvrzení přirozené stolice* RešLat Xxxx3b (v tomto významu uvádí T. Rešel také femininum *zatvrzenost břicha, když se chce na stolici, však nemuože nic učiniti, tenasmus* RešČes Ccc3b). Dalším lexémem je *sraženie* (*proti zbití neb speklivosti aneb sražení vezmi vodu z šalvěje pálenú* LékFrantA 136b; *také proti sražení, když krev v člověku sražena stojí* LékFrantA 136b), *zacpánie* či *zapeklenie* (*proti...zacpání jater* Apat 11a; *ktož má zacpání slezeny, plic a játr* LékChir 302a; *užitečný k zimnicím z zacpání průdudóv* Apat 141a; *jest spomocno [užívání „pryskyřice"] proti zapeklení dělohy* LékVodň 278b), dále *zapálenie* (*hodí se [lék] zvláště k zapálení jater, srdce a jiných oudův vnitřních* Apat 127a; *užitečný [lék] proti vývratku...a zapálení žaludku* Apat 128c; *proti horkosti a zapálení v uočí* LékJádroB 45; *zapálenie údu z velikého votoku* VodňLact kk3b) či naopak *zastuzenie (žaludka) – zastuzenie žaludka* LékVn 31b; *proti zastuzení žaludka* LékFrantA 71a.

V poslední skupině shrnu názvy různých obtíží, na příklad projev nespecifikované choroby *zmisánie* (*příde [„bolest na životě"]...od zmisánie všeho těla* LékFrantA 30b) či *umenšenie* (*toť znamenává studenú náturu...a umenšenie na životě a smutné srdce* LékFrantA 33b). Dalšími problémy bylo *omdlévanie* (*[lék] v omdlévaní spomáhá* LékFrantA 173a), *umdlenie* (*ku posilnění srdce, žaludku v umdlení od dlouhé a horké nemoci* Apat 8b), *ztrnutie* (*proti ztrnutí v nohách a otoku* LékRhaz 185), *prdenie, prděnie* (*činí [„řepa"]...prdenie* LékVodň 279b; *prděnie bumbus* KlarVokF 481), *třesenie* (*my sme zkusily dobroty její [„lektvaři"] k třesení srdce* Apat 1a; *třesenie hlavy* LékVn 11b; *proti třesení noh nebo jiných úduov* LékJádroB 253), *schnutie* (*Schnutie* (v nadpisu). *Když komu ruka nebo noha uschne*

LékChir 94a), *šťkánie* (*singultus slóve štkánie* LékFrantA 73a), *oslabenie* (*o oslabení jazyka, jenž jest nad hrtanem* LékRhaz 111), *zamlkánie* (*proti zamlkání dítěte* LékVn 157b), *ohlušenie* (*spomáhá [zatnutí žíly] novému ohlušení* LékJádroD 274), *tihenie, zněnie* (*proti tihení neb znění v uše* LékFrantA 46b), *zatměnie* (*hodí se [lék] proti povlakám a zatmění očí* Apat 116b). Dva lexémy se týkají porušené krve, z níž pocházejí různé neduhy: *zbúřenie* (*proti tesknosti a zbúření krve* LékFrantA 59a), *zamúcenie* (*proti tesknosti a zamúcení krve* LékMuz 106a). K neprospěchu lidského zdraví bylo také *túženie* (*smilstvie ukrotí...a srdečné túženie odžene [„bzový květ"]* LékFrantA 118b), *nespánie* (*proti nespání a bolení hlavy* LékJádroB 16; *o nespání dietek* LékŽen 82b, *mast proti nespání* LékVn 142a; *vigilia...nespánie* VodňLact kk4a) či *opitie* (*opitie odhánie [„šafrán"]* LékVodň 281a; *voda z máty pitá opitie zahánie, střiezlivost přivodí* LékFrantA 173a). Některé léčebné prostředky měly zabránit ztrátě hlasu, plodu ap.: *potracenie* (*cerát na ledví...divný k obraně potracení při ženě těhotné Apat* 191b; *proti kašli a v potracení hlasu* Apat 71b; *proti potracení smyslu* LékVn 130a; *proti potracení rozumu vezmi čekanku* LékFrantA 120a). Posledním nežádoucím jevem, který jmenuji a který nelze nazvat chorobou, je *určenie* (*proti určení dětem* LékVn 55a).

IV.1.3.2 neutra se sufixem –stvie/–stvo

Jedná se o deadjektiva, původně jména vlastností.[185] Existují-li výrazy tvořené od stejného adjektiva oběma sufixy, není mezi nimi významového rozdílu. V databázi jmen jevů, které je třeba léčit, mám zaznamenány jen dva případy takové konkurence: *smilstvie/smilstvo* (*pakli chceš smilství uhasiti* LékŽen 27a; *locika...smilstvie uhašuje* LékFrantA 128a; *přivodí [„pastrnák"] smilstvo a moč a ženám čmýru* LékVodň 277b; *zbuzuje [„horčice"] k smilstvu a koncě pozdvíhá* LékVodň 266a). Poslední doklady svědčí opět o tom, že týž jev, který bylo třeba někdy potlačit, bylo také zapotřebí jindy vyvolat. Druhou dvojicí je *opilstvie/opilstvo*[186] (*vyhánie opilstvie a bolest hlavy stavuje [„voda fiolová"]* LékFrantA 173a; *lépe jest, ať se tebe chopí žiezen, než by na tě křičalo opilstvo* AlbnCtnostA 131b). K tomuto slovotvornému typu patří ještě lexém *nechutenstvie*[187] (*proti nechutenství* LékMuz 207a; *mokrost v střevích vysušuje [lék], chut dává...nechutenství a vývratek ukládá* Apat 15b) a *dušenstvie* (*proti*

[185] Srov. HMČ, s. 277-179.
[186] Srov. též StčS, hesla *opilstvie, opilstvo.*
[187] Srov. též StčS, heslo *nechutenstvie.*

dušenství a kašli LékJádroB119). Nejvíce dokladů mám k dispozici na lexém *malomocenstvie: kterak máš poznati malomocenstvie na lidech* LékChir 178a; *o malomocenství* LékNeduh 62a; *proti malomocenství* LékMuz 207b; *proti malomocenství* LékFrantA 83b; *hodí se [lék] proti každé nemoci, která by byl z flegmy slané a z kolery, a zvlášť kteráž jest jako prašivost a malomocenství a rak rozjídající se* Apat 80b; *malomocenství* VodňLact kk2b; *malomocenství elephantiasis, lepra* RešČes Ccc3a). Výrazem se označovala především lepra, ale jistě také jiné onemocnění, které se projevovalo expanzivními vředy.

Na toto místo dodávám ještě pozdější výraz, který vznikl univerbizací spojení *vodné tele – vodnotelenstvie: tato voda...uzdravuje vodnotelenstvie* LékJádroD 244.

IV.1.3.3 neutra se sufixem –ivo

Pouze jediný lexém je odvozen pomocí tohoto sufixu, a to zřejmě od substantiva na základě souvislosti: *mléčivo* (k *mléko?*): *o okydení neb chrástách na hlavách neb na čelech dětinských, které ssú; a slóveť mléčivo od lidí neučených* LékSalM 203. Významová interpretace je problematická; zdá se, že vyrážka na hlavách dítěte mohla být podobná škraloupům, které se tvoří za mléce (srov. také jiný doklad z téže památky, který pojednává o stejném neduhu: *o škralúpě neb okydení neb chrástách na hlavách dětinských* LékSalM 214).

IV.1.3.4 neutra se sufixem –mo[188]

Na toto místo je třeba zařadit deadjektivní lexém *bělmo* ‚oční zákal', jenž se ve staročeských lékařských knihách vyskytuje velmi často: *glaucoma bělmo* KlarGlosA 1690; *proti povlace a bělmu* LékJádroB 45; *glauconia bělmo* VodňLact kk2a. Lexém je zřejmě běžný i ve století šestnáctém: *ciňk na oku, bělmo glaucoma* VelesNom 166.

IV.2 Jména složená

Kompozice je v novodobé terminologii jedním z velmi využívaných způsobů tvoření nových termínů.[189] Rovněž v praslovanštině a staré češtině to byl způsob,

[188] Tvoření, s. 404.
[189] Filipec, J. – Čermák, F., *Česká lexikologie,* Praha 1985 (dále Lexikologie), s. 100-101 aj.; Poštolková, B. – Roudný, M. – Tejnor, A., *O české terminologii,* Praha 1983 (dále Terminologie), zvl. s. 42-46.

kterým se často tvořily jednotky parasystémové, jak dokázal v poslední době D. Šlosar.[190] Pro období staré češtiny mám však k dispozici jen několik názvů chorob utvořených skládáním; stranou nechávám kompozita týkající se tělesných šťáv, příp. jejich charakteristik, o nichž bylo již pojednáno na počátku této práce.

IV.2.1 Kompozita se zadním členem deverbálním[191]

IV.2.1.1 kompozita s nulovým sufixem

Stará čeština dokládá mezi lékařskými názvy chorob několik výrazů, jejichž druhá část je ztvárněna slovesným kořenem (s nulovým sufixem). Spojovacím vokálem u tohoto typu složen je především *–o–*. Ze složenin tohoto typu, které přetrvaly do nové doby, jmenujme *krvotok:* ve staročeštině (v mladších památkách) však označuje zejména menstruační krvácení, v nové češtině tok krve obecně:[192] *stavují [masti] krvotok ženský* Apat 167b; *ženské krvotoky* LékVn 181b; *když která žena trpí krvotok nad přirozenie* LékChir 325b; *emoptoica est infirmitas, qua exit sangvis ab homine krvotok* VodňLact kk1b. Jednoslovným ekvivalentem *tečení krve z nosu* je *krvotok* také v *Nomenklátoru* Veleslavína (VelesNom 166).

Františkánské lékařství dokládá kompozitum *slinohoř* (či *slinohor*?); význam lexému není jasný: *Ktož má slinohoř, a latině slóve squinancia, ten vezmi pelynek a rútu, jednoho jako druhého, a psie lajno bielé kus aneb dva. A to vař vše v uoctě a zvěž sobě okolo hrdla horce, a proso vař na pánvici dobře a vuondaj v pytlík a vlož to sobě na hlavu* LékFrantA 57a (*slinohor* LékKřišť 52b, *slinohoř* LékFrantC 80a). Snad se jedná o pálení v hrdle provázející zánět atp. Latinský termín se vyskytuje v textech také s českým ekvivalentem *žába.*

Na jednu památku je omezen výskyt lexému *vlkoječ,* jenž významově odpovídá termínu *vlk.* Autor této, poměrně pozdní památky (resp. její části, neboť se jedná o text kompliční), zřejmě váhal s užitím významově zatíženého názvu a vytvořil raději nový, jednoznačný a monosémantický lexém: *mast na vlkojedy* LékChir 37b; *mast každý proval zhojí velmi rychle, i každý vlkoječ, byť všeckny kosti holy od masa byly* LékChir 41b; *prach na rozličné vlkojedy* LékChir 321a; *ktož má přiemět nebo zlú neštovici, jako se od nie prejští a rozjiedá ruozno, a od toho rádo pochodí ta nemoc, jako slóve vlkoječ* LékChir 122b. Struktura tohoto názvu je nezvyklá; nejčastěji je

[190] Šlosar, D., *Česká kompozita diachronně,* Brno 1999.
[191] Srov. též tamtéž, s. 22-24.
[192] Srov. Čižmář II, s. 189-191.

totiž první člen vyjádřením patientu (typ *medojěd*), avšak v tomto případě jde o přirovnání, které by bylo možné vyjádřit syntakticky – to, co jí jako vlk.

IV.2.1.2 kompozita se sufixem –tie[193]

Ze stejné památky pochází výraz *žabolitie;* je snad utvořeno kompozicí výrazů *žába* a *oblitie; sejdeť z teba doluov všeckna nečistota, a zvláště žabolitie* LékChir 187b; *zlitina na tváři – ktož má žabolitie na tváři* LékChir 187a. Autor výrazů byl zřejmě veden stejnou snahou po vytvoření specifického výrazu, kterou předpokládám u výše uvedeného lexému *vlkojěd.* Význam se zdá být shodný s významem lexému *žába* ‚oblitina či osutina na tváři'. Na okraj podotýkám, že oba posledně citované lexémy silně připomínají kompozita, která tvořil v druhé polovině 14. století mistr Klaret a jeho družina. Toto kompozitum by také mohlo vzniknout spojením dvou substantivních základů *žába* + *oblitie* → **žabooblitie* (se zjednodušením na švu či mechanickým zkrácením), tedy způsobem, který se v Klaretových slovnících vyskytuje.

IV.2.2 Kompozita s přední složkou verbální a zadní substantivní[194]

K tomuto typu kompozit, který byl ve staré češtině velmi periferní, byl v česky psaných lékařských textech nalezen pouze jediný lexém, kompozitum *smrdoduch: proti smrdoduchu* LékVn 115b, které nahrazuje obvyklý opis typu *komuž duch smrdí* (LékFrantA 55a) jednoslovným, tedy funkčnějším názvem. Druhá část kompozita je pojmenováním substance, jehož příznakem je děj vyjádřený slovesem v první části.

IV.3 Jména konvertovaná

Mezi femininy jsou dva reprezentanty tohoto způsobu tvoření nových slov. Jedná se o výraz *studená,* jenž vznikl konverzí z adjektiva *studená (nemoc),* tj. zimnice, v tomto případě tzv. střídavá. Je doložen jen z jedné památky počátku 16. století: *studená na každý den od čtyř věcí se stává* LékVn 104b; *studena přes den* (v nadpisu) LékVn 105a; *studená třetí den* (v nadpisu) LékVn 105a.

Druhým je výraz *červená,* vzniklý elipsou substantiva ze spojení *červená nemoc: Proti červené* (v nadpisu)*...učiň...pokrútku a té požívaj ráno a na noc,*

[193] Srov. Šlosar, D., dílo cit. v pozn. 190, s. 26-27.
[194] Šlosar, D., dílo cit. v pozn. 190, s. 32-34.

přestaneť červená rkp. KNM III F 27, f. 112a. Jednoznačný doklad na toto jméno uvádí Daniel Adam: *kdož na červenou stůně dysentericus* VelesNom 170.

V. Jednoslovné názvy chorob metaforického či metonymického původu a názvy motivačně neprůhledné či nejasné

V.1 Názvy vzniklé přenesením významu

Výraznou skupinu mezi nemotivovanými, značkovými názvy chorob tvoří názvy, které vznikly na základně přenesení významu. Jedná se tedy o polysémní jednotky, u nichž jedním z významů, nikoliv výchozím, je význam, který označuje onemocnění.

Tyto lexémy je možné členit podle sémantických okruhů zdrojových slov. Jedna skupina je tvořena lexikálními jednotkami, které primárně pojmenovávají zvíře: *húsěnka, kokot, mravenec, rak, sviňky, šelma, vlk, výr, žába, žabák.* Přiřazujeme k nim také deminutiva *křeček, vlček, žabka,* motivované femininum *krtičě* a frazémy, jež v jedné své části obsahují název zvířete (*vodné tele*) či adjektivum od tohoto názvu odvozené: *kuřie/kuřěcie řit/řinda;* jim je však věnována pozornost na jiném místě práce (zvl. na s. 150–161).

Využití těchto jmen zvířat k obraznému pojmenování bylo umožněno také tím, že ve staré češtině se neužívalo těchto lexémů k hanlivému pojmenovávání člověka (k nadávkám), na rozdíl od pozdější (částečně i současné) češtiny. Průhlednost významových posunů název zvířete → název choroby se z dnešního hlediska jeví poněkud zatemnělý a samotný posun jako neodůvodněný. I. Němec zdůrazňuje, že posuny vznikaly na základě tehdejších asociačních vztahů, které byly odlišné od asociací dnešních.[195] Polysémní struktury vznikající na základě asociačních vztahů byly v minulosti mnohem méně těsné, než je tomu v moderní češtině.

Některé z výše uvedených názvů motivovaných pojmenováním zvířete disponují společným diferenčním sémem, jenž můžeme definovat jako ‚novotvar,

tělesná expanze': *kokot, rak, žába, vodné tele.* Sledujeme, že asociační vztah existoval mezi vzhledem zvířete (představa naduté žáby či kohouta, oblost telete → *žába, kokot, vodné tele*) či mezi působením zvířete a jeho důsledky (dravost a nebezpečnost šelmy či konkrétně vlka, bolestivost račího stisku → *šelma, vlk, rak*). Název *rak* (*cancer*) dává Isidor ze Sevilly ve svých *Etymologiích* rovněž do přímé souvislosti s vnější podobou zvířete (*Rakovina se jmenuje podle podobnosti s mořským živočichem.*[196]) a onemocnění řadí do kapitoly nazvané Nemoci viditelné na povrchu těla.

Nyní se budu věnovat těmto názvům podrobně, především z hlediska sémantického, neboť, jak již bylo řečeno, nelze se u nich při interpretaci významu spolehlivě opřít o jasný motivační vztah:

Femininum *húsěnka* je doloženo v sekundárním významu k označení neduhu jen ve *Glosáři* mistra Klareta a ve slovnících jeho následovníků: *nispila húsěnka* KlarGlosA 1695. J. Jungmann uvádí v hesle *housenka* mj. *mze neb zájedí, též slovou housenky.*[197] Stč. lexém *mzě* však označuje především nemoc blízkou tuberkulóze, souchotinám. Nahlédneme-li ovšem opět do Jungmannova slovníku, pod heslem *mze*[198] nalezneme kromě souchotin ještě další možnosti, např.: *chloupkové blýskaví na těle dítěcím, housenky, zákožnice, oujedí, Witesser, lanugo.* Stč. výraz *húsěnka* tedy s velkou pravděpodobností označoval chmýří či chloupky, které se vyskytují většinou na nenarozeném plodu, řidčeji na těle předčasně narozeného dítěte (*lanugo*[199]). Toto ochlupení připomíná jemný porost housenky (případně celý lidský plod či malé dítě může evokovat představu housenky).

Substantivum *kokot* má primární význam ‚kohout'. Význam lékařský je omezený jen na jediný doklad: *na bolest nožnú, jiež kokot řiekají mnozí, a slóve náskoka neb náhnět* LékVodň 263a. Častěji je ve staré češtině výraz doložen ve významu ‚penis' (*kámen v uocase, to jest v kokotu* LékFrantA 88b). Takto též funguje jako nč. vulgární nadávka; nadávky ostatně nezřídka pocházejí právě od pojmenování pohlavních orgánů.[200] – Staročeský lékařský výraz *kokot* může souviset s pojmenováním *hřeben*, tj. mimo jiné ‚cípatý masitý výrůstek na hlavě někt.

---

[195] Viz Němec, I., *Rekonstrukce lexikálního vývoje,* Praha 1980, s. 78.
[196] Viz Isidor IV, s. 99; v pozn. pod čarou na téže straně čteme doplnění editora, že název nemoci odůvodněn tím, že „prorůstání nádoru do okolí může tvarem připomínat račí klepeta".
[197] Srov. JgSlov, heslo *housenka.*
[198] Srov. JgSlov, heslo *mze.*
[199] PSM, heslo *lanugo.*
[200] Viz např. Obrátil, K. J., *Velký slovník sprostých slov,* Praha 1999, heslo *kokeš;* týž, *Kryptadia. Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu III.* Praha 1999, heslo *kokeš.*

ptáků...'[201] (tj. např. kohouta). Lexém *hřeben* (viz s. 128–129) je doložen pro označení nemoci postihující dolní končetinu, mnohem četněji: např. *proti neduhu nohy, kteryž slóve hřeben* LékVn 38a; *nemoc, jakoť v nohách bývá, a slóve podagra a česky hřeben* LékChir 254b. Uvažovat však o synonymním vztahu jednotek *kokot – hřeben* by bylo nepatřičné. Brání v tom především ekvivalenty, které se v citovaných dokladech vyskytují. Zatímco v dokladu z vodňanského lékařství je uvedena *náskoka neb náhnět,* u posledně citovaného dokladu je to *podagra.* Podle *Staročeského slovníku*[202] je *náskoka* a *náhnět,* zjednodušeně řečeno, otlačenina na noze, tedy měkký či tvrdý výrůstek vzniklý otlačením (např. puchýř, mozol). *Podagra* je onemocnění vnitřních orgánů, především kloubů. Domnívám se, že pro staročeský výraz *kokot* můžeme stanovit nč. ekvivalent *ostruha,* mj. ‚(u kohoutů) rohovitý výrůstek na zadní části nohy'[203]; tento lexém je užíván i k pojmenování podobného výrůstku na lidské noze.[204]

Substantivum *krticě* primárně označuje ‚krtka či samici krtka', jedná se o lexikální jednotku motivovanou substantivem *krt* ‚krtek'.[205] Název choroby vznikl metonymickým přenesením, neboť nemoc se projevuje vznikem otoků, které tvarem připomínají krtkovy cestičky a kopečky. Ve staré češtině sice nemáme přímo doložen výraz *krticě* ve významu ‚krtina, krtinec', avšak lze ho předpokládat na základě mladších dokladů (*louky očištěné mají býti od krtic a jiných překážek a zarovnati se*[206]). – Název *krticě* je většinou užíván v plurále,[207] neboť označuje většinou nikoliv jeden otok, nýbrž jejich soustavu vyskytující se na různých částech lidského těla: *mnohoť krtic spolu roste a rozdělených mezi sebú; a mohúť poznány býti viděním i dotčením* LékSalM 277. Výskyt v singuláru je omezen jen na případ, kdy je nutno jednoznačně určit, že se jedná o jednotlivost, např. o léčbu jednoho otoku z mnohých: *polož na krtici kúsek rúšky* LékRhaz 104. Pojmenování je doloženo už ve slovnících mistra Klareta: *krtice fubo* KlarGlosA 1698.

Staročeské literární památky dokládají tento lexém v poměrně velkém počtu; zdá se, že lexém *krticě* je vztažen k různým chorobám: některé doklady dosvědčují (tvrdé) otoky, které nehnisají: *sviňky neb krtice jsúť nežitové neb otokové*

[201] SSJČ, heslo *hřeben.*
[202] StčS, hesla *náskoka, náhnět;* též JgSlov, heslo *náhnět.*
[203] SSJČ, heslo *ostruha.*
[204] Srov. např. *Domácí lékař. Moderní zdravovědný rádce.* Praha, 1991[5], s. 569.
[205] O tom, že sama *krticě* měla „zázračné" účinky, svědčí tento citát: *daj nevěstce aneb zloději játřice z krtice... a hned své zlosti přestanú* LékKřišť 101b.
[206] Fišer, K., *Knihy hospodářství polního,* Praha 1705; srov. též Kott, heslo *krtice;* SSJČ heslo *krtice.*
[207] Srov. JgSlov, heslo *krtice;* OSN, heslo *krtice.*

tvrdí, zarození z mokrosti hrubé neb černé krve splstěné na jedno miesto obecné LékSalM 277; *znamenie krtic jestiť tvrdost a kulky rozmnožené na jednom miestě* LékSalM 288. Taková charakteristika by mohla ukazovat na onemocnění blízké tuberkulóze (mízních uzlin).[208]

Některé doklady však zdůrazňují fakt, že při onemocnění dochází k narušení kůže: *ktož má krtice rozjedlé po všem krku neb kdež kolivěk* LékChir 298a; *to každé krtice moří a suší provalené i neprovalené* LékChir 197b. V těchto případech by se ovšem jednalo o onemocnění jiného druhu.

Jiné citace dávají do souvztažnosti pojmenování *krticě* a *červi*. Už v názvu jedné kapitoly z tzv. chirurgického lékařství je uvedeno: *Krtice nebo červi* (LékChir 297a). Zdá se, že spojka *nebo* zde nevyjadřuje identifikační vztah, nýbrž spojuje dvě eventuality:[209] *naučenie mistra Avicenna, kterak máš pomáhati lidem, kteříždo krtice mají nebo červy veliké,...vezmi miezku z chebdie, i vypúštějž ji v tu ránu a maž po vší bolesti a vylezúť ven všeckny krtice i červové a zemrú* LékChir 297ab. Je možné, že zde se jedná přímo o parazity v ráně jakéhokoliv původu. Synonymním výrazem k lexému *krticě* se zdá být femininum *žlázy* (viz s. 126–127; *scrosule...žlázy, krtice* VodňLact kk3b).

Lexikální jednotka *krticě* dala vzniknout terminologickému sousloví *krtičné kořenie*,[210] které se užívalo k léčení krtic i k léčbě jiných novotvarů i jiných nemocí: *krtičné kořenie má tyto moci, ktož je drží v ustech v zubiech na té straně, kdež by ta neštovice vyskočila na oce, a mineť. Také proti dně...Také pro krtice koňóm dávají s ovsem na malé kusy zkrájejíc, dotud, dokudž by jich prázden nebyl* LékFrantA 126b. Z posledního dokladu je zřejmé, že *krtice* bylo také onemocnění koní (možná, že primárně koní, posléze se tento název přejal i na onemocnění lidské[211]). O vztahu mezi názvem zvířete a názvem onemocnění svědčí i fakt, že v lidovém léčitelství byla choroba léčena přímým prostřednictvím zvířete, od něhož získala jméno: *krtičkáři chytali krtky, kůžičky prodávali na hojení krtic.*[212]

Dalším výrazem je deminutivní maskulinum *křéček,* jež je primárně motivováno lexémem *křeč* ‚mimovolné bolestivé stažení svalů'[213]. Řadíme jej do

[208] PSM, heslo *tuberkulóza;* Lutonský, B. – Černý, J., *Latinsko-německo-český slovník nemocí, úrazů a přičin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy,* Praha 1995, heslo *krtice.*
[209] K významu spojky viz StčS, heslo *nebo, anebo.*
[210] Černý, J., *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář,* Praha 1981, s. 197 (heslo *krtičník větší*).
[211] Srov. MachekSlov, heslo *krt.*
[212] Viz MachekSlov, heslo *krt.*
[213] SSJČ, heslo *křeč.*

oddílu názvů motivovaných zvířecím pojmenováním z toho důvodu, že nelze vyloučit také motivaci lexémem *křěč* (či přímo *křěček*) s významem ‚drobný hlodavec'. Pro staročeské období máme jen jediný doklad na užití tohoto lexému pro označení chorobného stavu: *pakli připadne křeček z naplnění tak, že bude ubodena žilna nebo myška* (text následuje po nadpise *O křeči z naplnění,* LékRhaz 187).[214]

Mravenec je další polysémní jednotka označující kromě živočicha onemocnění kůže: společným znakem zřejmě je svědivost kůže, kterou působí jak daný hmyz, tak onemocnění, případně jeho „rozlézavost": *o vředu, jenž slóve mravenec, a chrástách suchých* LékSalM 208; *jestiť rozdiel mezi mravencem a lišejem: neb mravenec ne tak vtiskne se na všelikých údech jako lišej, aniž jest také ostrosti, aniž toliko miesta zastane na údu jako lišej* LékSalM401. Nejedná se o mokvající neduh, neboť je akcentována horkost postiženého místa (*znamenie mravence a suchých chrást neb lišeje jestiť svrab a horkost miesta a ostrost* LékSalM 400). Rovněž se nejedná o označení brnivého pocitu vzniklého nedostatečným prokrvením části těla (tzv. *mravenci, mravenčení*[215]). Kožní onemocnění *mravenec* je doloženo jen z jedné staročeské památky, ze Saličetova lékařství.

Stč. lexém *rak* označuje chorobný novotvar, který se většinou šíří do okolní tkáně (šíření může připomínat račí klepeta, viz výše). Motivační vztah může vznikat i mezi pohybem raka vzad a prorůstáním rakovinových nádorů do útrob lidského těla: *proti té bolesti, ješto slóve rak aneb podjed, neb se vždy pod kuoží podjiedá. A jakožto také rak zpět leze, takéž ta nemoc v život se ryje* LékFrantA 111b). Specifičností onemocnění je jeho „rozjídavost", tedy expanzivní charakter ničící sousední tkáň, na jejímž povrchu působí hluboké rány (*ktož má raka, tu nemoc, kteráž se rozjiedá po člověku* LékChir 130b; *hodí se proti každé nemoci,...kteráž je jako prašivost a malomocenství a rak rozjídající se* Apat 80b; *[„prach"] léčí rozličné hniliny..., a zvláště rány hluboké, jakožto vlka, raka, palici a jiné provaly a hnisy* LékChir 112a. Podle staročeských dokladů se nemoc zvaná *rak* vyskytovala na nejrůznějších částech těla: *o neduhu, ješto slóve rak, zarozeném v nosě nebo na dásniech nebo zubinách* LékRhaz 72; *o raku v chřiepích nebo v dásních* LékRhaz 6; *proti raku na nádobí mužském nebo ženském* LékJádroB 202; *o...nežitu, jenž slóve rak, na ceckách* LékSalM 205 atd. Jednalo se o onemocnění závažné (především o rakovinu), jehož léčba byla složitá a nejistá úspěchem: *to věz, žeť rak nikoli nebývá uléčen dokonale,*

[214] Tento doklad uvádí (rovněž jako jediný) JgSlov pod heslem *křeč, křeček.*
[215] Srov. SSJČ, příslušná hesla.

leč vešken úd bude uťat, v němžto jest svú vší nemocí, poňadž jeho kořen nemóž býti vykořeněn, o němž sme učinili zmienu, jedno túto cestú; než móž ukrocena býti jeho zlost lékem horkým a lahodným LékSalM 386. Některé doklady prozrazují, že lékaři se pokoušeli léčit onemocnění, o kterém předem tvrdili, že je nezhojitelné: *ktož má rak, tu bolest nezhojitedlnú, učiň takto: ...na to [tj. ránu] přikládaj svrchu list vostružinový a čiň to často, až zhojíš tiem každého raka, neboť jest pokušené* LékChir 130a. Je ale pravděpodobné, že často lexém *rak* neoznačoval nemoc tak závažnou a těžce vyléčitelnou, jakou je rakovina, ale pouze jakýsi hnisající vřed či ránu: *vezmi lasici a spal ji v novém hrnci a potom zdělaj na prach a zasýpaj jím, a tenť hojí rozličné fistule a provaly a raka, a to velmi rychle* LékChir 112a; *vezmi kozie lajna a vař je s medem, pak dělaje z toho flastry, přikládaj sobě na tu bolest, neboť to každý votok odjímá a všelikú hnilost vytahuje a každú fistulu a raka léčí a mocně uzdravuje* LékChir 127b; *vezmi bedrníkovú [„miezku"], a toť každého raka hojí velmi rychle i každú dieru jinú* LékChir 129b atd. Není výjimkou, že k léčbě onemocnění s určitým názvem byl užíván živočich (srov. též výše *krticě*), podle něhož je pojmenována: *vezmi raky živé a ztluc je u moždieři velmi dobře a vydav z nich tu miezku a maž jí sobě tu bolest často za den, a potom vezma ty raky ztlučené, i usušiž je dobře u peci a zetři to na prach. Pak posýpajž jím tu bolest po každém mazání, a tak čině, zhojíš každého raka* LékChir 130ab. – Rešeliův slovník tento název uvádí, v latinské části doplňuje cizojazyčný ekvivalent *carcinoma* dalšími českými ekvivalenty či opisy významu: *rakové žrání, shnilé maso* (RešLat Xxxx3a). Zajímavý je doplněk v české části slovníku, kde není uveden pouze název nemoci, nýbrž také substantivum, které jednoznačně identifikuje polysémantický výraz (i když je název uveden v kapitole o nemocech, takže k záměně by dojít nemohlo): *rak nemoc* RešČes Ccc3a.

Neadekvátní se zdá spojení lexému *rak* se jménem nemoci, které se říkalo *nechtěj se mne dotýkati: proti nechtěj se mne dotýkati, to slóve rak* LékVn. Jak již druhý název říká, jednalo se zde o chorobu vysoce infekční, která se přenášela také dotykem (zřejmě lepra atp.), případně o nemoc odpudivou již na pohled.

Název *sviňky* je doložen jen jednou a je uveden ve významovém vztahu s názvem *krticě*: *sviňky neb krtice jsúť nežitové neb otokové tvrdí* LékSalM 277 – zřejmě označuje tutéž chorobu (viz výše).[216] Pojmenování *sviňky* je zřejmě

[216] Srov. též JgSlov, heslo *sviňka 2.*

přetlumočením latinského názvu nemoci *scrofule.*[217] *Sviňky* jako název pro plazivý hmyz je doložen až u Komenského.[218]

Zvláštním případem metonymického pojmenování nemoci je lexém *šelma.* Vedle pojmenování dravého zvířete (*bojoval sem proti šelmám* BiblPraž 1 C 15,32, *hovadóm* BiblOl, *ad bestias* BiblVulg) se vyskytuje rovněž jako označení smrtonosné nákazy, zvláště pak morové: *proti moru neb šelmě* LékJádroB 334; *šelma epidimia* KlarGlosA 1718. Tento význam byl široce rozšířený, není vázán jen na lékařské spisy. Svědčí o tom například citát z cestopisu *Milion* Marka Pola: *když šelma neb mor na dobytku jest* (CestMil 70a). Je zde dána do souvislosti dravost a nemilosrdnost zvířete se zkázonosným působením morové nákazy, před níž také nebývá velká šance k úniku. V této souvislosti je třeba dodat, že se vyskytuje také spojení *šelmový čas*: *zpráva proti šelmovému času, točižto proti moru* LékFrantA 10a; *když jest čas...šelmový, aby nemnoho na povětřie ven chodili ani túlali* LékFrantA 10a. Protože se tradovalo, že nákazy morového typu způsobovalo špatné povětří, je ve staročeských památkách zachyceno i spojení *vietr šelmový* (*vzdvihli [sú] srdce své proti mně jako vietr šelmový* BiblOl Jr 51,1), přičemž mladší biblická redakce již nahrazuje adjektivum *šelmový* nepolysémním adjektivem *morový* (*vietr morový* BiblPraž, *ventum pestilentem* BiblVulg).

Kožní onemocnění různého druhu označuje maskulinum *vlk.* Vztah k pojmenování zvířete je založen na dravosti, nebezpečnosti a žravosti. Rána způsobená zvířetem i nemocí jménem *vlk* je patrně obdobná, hluboká a životu nebezpečná.[219] Také bolestivostí připomíná ránu po vlčím útoku – v textech můžeme nalézt spojení o tom, že choroba *vlk* někoho *jí: komuž vlk jí nohu neb jiný úd hnije* LékJádroM 75b. Mohlo se jednat např. o sněť či rakovinu – se staročeským pojmenování *rak* je ostatně nemoc zvaná *vlk* dávána do souvislosti: v tzv. Rhazesově lékařství je pokládána za další vývojové stadium *raka: když rak počne smrděti a černěti, znamenie jest, že se obracuje v neduh, ješto slóve vlk. Vlka nazývá [Saličet] raka, kdyžto počne hrýzti okolo sebe kuoži i maso, na němž sedí* LékRhaz 75. Onemocnění se může vyskytovat na různých místech, častěji je ale doložen *vlk* na noze: *proti vlku na noze, na ruce, na cecíku nebo kdež koli* LékJádroB 245; *s vlky na nohách a s prašivými k tomu s vředy rozličnými* HynBoj 25b; *proti vlku na tváři*

[217] scropha ‚svině', viz Kábrt, J. a kol., *Latinsko-český slovník,* Praha 1991[3] (dále SlovLatČes), heslo *scropha.*
[218] Komenský, J. A., *Dvéře jazyků odevřené,* Praha a Litomyšl 2003, s. 42.
[219] Srov. také PSM, heslo *lupus.*

LékMuz 219b; *proti vlku na nohách* LékVn 179a; *komu jest díra v noze neb vlk komu nohu jie* LékVn 59b. Jiné onemocnění se skrývá pod označením *vlk břišný: o tom nežitu, ješto slóve herpes cingulus, totiž vlk břišný* LékRhaz 142; *herpes cingulus jestiť jedno plémě hliz nebo nežitóv lítých, a toho podstata jestiť velmi horlivá; neb svým přielišným horkem slepce břicho až do dna a vókol jako pás... A býváť na břiše při miestě pasa, a osiehne člověka vókol jako pás. A druzí pravie, že též jest, jako bývá na tváři, jemuž řiekají latině noli me tangere, a česky: neroď mne dotýkati; než to věz, že když na noze, slóve vlk, a když na břiše, slóve herpes, a když na tváři, slóve noli me tangere* LékRhaz 143. Jedná se o nemoc, která se přenáší z místa na místo:[220] *porušenie chodície, jako vlk neb svatný oheň, vždyckyť se stává na každém údu z krve žlučné připálené* LékSalM 385; v této památce je rovněž upozorněno na to, že *vlk* a *svatným oheň* není totéž onemocnění: *slóveť od lidí obecních pro obyčej porušenie a rozcházení vlk neb svatný oheň; ale jestiť rozdiel mezi vlkem a svatným ohněm, neb oheň svatný nerozcházie se, aniž vhřiezne v tělo hluboce, jedno v kuoži a málo v maso, ale vlk velne až do dna údu a až do kosti* LékSalM 386. Ve staré češtině ještě není doloženo pojmenování *vlk* ve významu, který zná lidové lékařství dnes, tj. ‚opruzenina, zvl. mezi stehny.'[221] Slovník Rešeliův však dokládá *vlk na zadku* (RešČes Ccc3a) či *vlk v zadku* (*intertrigo* RešLat Xxxx3a) nebo také spojení *řitní vlk intertrigo* (RešČes Ee4a), zatímco pod záhlavím *herpeta* uvádí *obžíravý vřed* (RešLat Xxxx3a), což koresponduje významem se spojením *břišný vlk.* Také Veleslavín v *Nomenklátoru* rozlišuje *vlk, žravý vřed, lupus, ulcus exedens* (VelNom 173) a *vlk v zadku, intertrigo* (VelNom 176). – Klaretův *Glosář* neuvádí za latinské *lupus* běžně užívaný ekvivalent *vlk,* nýbrž novotvar *vlkoč: lupus vlkoč* KlarGlosA 1673 (ale *lupus vlk* KlarVokF 468).

Název choroby *vlček* je motivován lexémem *vlk* ve významu názvu neduhu. Z dokladu, který máme k dispozici, však vyplývá, že deminutivum má označit chorobu možná nějak podobnou *vlku,* avšak jistě méně nebezpečnou, nikoliv vředového charakteru, spíš jakýsi novotvar, který lze chirurgicky odstranit:[222] *O neduziech hlavy, krticiech a lupia, totiž vlčku. Na vrchu hlavy zarozuje se podobný neduh k krticiem nebo lupia. Slušie věděti, že jiný neduh jest...scrophulae a jiný lupia...lupia [je] najměkčejší...skrze řezánie bývá uléčen takto: učiň rozřezánie nad*

[220] Srov. též Isidor IV, s. 93, pozn. 122.
[221] SSJČ, heslo *vlk.*
[222] Viz též JgSlov, heslo *vlček.*

miestem břitvú, a tú rozřezaninú, což koli vnitř jest, kléšťkami buď vytrženo, a zuostane li co, buď leptavým lékem spuzeno LékRhaz 36.

Jiný novotvar je označován substantivem *výr;* jedná se o otok, který náhle vznikne v ohybech končetin, zvláště v podpaží či v tříslech, snad jako projev morové nákazy:[223] *o nežitu horkém neb studeném talovatém pod paží, jenž slóve výr* LékSalM 283; *o otoku neb nežitu horkém i studeném, jenž slóve výr, v třieslech* LékSalM 338; *tento neduh slóveť výr neb dýně neb hlíza v třieslech, a stáváť se obecně od hmoty, která bývá vyhnána na to miesto* LékSalM 338. Jak vidno, je doložen jen z jedné památky. Není jasné, na základě jakého asociačního vztahu došlo k posunu od názvu nočního ptáka k názvu choroby. *Slovník středověké latiny* dokládá dvě lexikální jednotky *bubo*,[224] jednu z významem *výr,* druhou s významem *boule, vřed, zvláště dýměj (morová).*[225] Je pravděpodobné, že překladatel latinského textu Saličetova lékařství z neznalosti či automaticky zvolil český ekvivalent *výr,* aniž k tomu měl nějaký racionální důvod. Nicméně lexém se v českém jazyce uchytil, registruje ho i Veleslavínův slovník: *dýměje, vejr, bubo* VelesNom 174.

Další terminologickou polysémní jednotkou je *žába.* Dva doklady informují o *žábě* v břiše; zřejmě se jedná o pocit plnosti, způsobený možná nějakým novotvarem: *kto má hada nebo žábu v břiše, ješto rostú: vezmi hada...v sedmi vodách vař a tu vodu pí, a vybliješ žáby z sebe* LékJádroB 138; *komu žáby rostú v břiše* LékVn 41a. Často je lexémem *žába* označen otok, nádor či zánět v ústech nebo v hrdle: *kto má žábu pod jazykem* LékFrantA 56b; *o nádoru, ješto slóve buffa, žába* LékRhaz 6; *komu jest žába v hrdle* LékVn 22b; *ktož má žábu v hrdle jakúž kolivěk* LékChir 168a; *o léčení žáby v hrdle* LékŽen 90b; *žábu neb squinancii zahání* Apat 24b; *Squinancia, to jest žába. Squinancia, to jest nežit včas v hrdle a včas vně na hrdle* LékFrantA 57a. *Žába* tvořila v ústech a zejména v hrdle překážku dýchání, je zde tedy pravděpodobný asociační vztah k žábě na prameni. – Ve slovníku Tomáše Rešelia je lexikální jednotka *žába* determinována místním určením: *žába v hrdle* (RešČes Ccc3b) či *žába hrdelní* (RešČes K4b). Lexému odpovídají ekvivalenty *angina, synanche,* přičemž pod prvním z těchto ekvivalentů je uveden kromě lexému *žába* opis *bolení jazejčku v hrdle.* Zdá se tedy, že v mladším období se význam „hrdelní žáby" ustaluje na významu ‚zánět v hrdle, např. angína'. Daniel Adam z

[223] Čižmář II, s. 250.
[224] Není přitom jasné, zda se jedná o polysémní jednotku, či o dvě jednotky homonymní.
[225] *Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum,* Praha od 1977 (dále SSL), heslo *bubo.*

Veleslavína *žábu* dává do významového vztahu s opisem *spadení čípku inflammatio columelae* (VelesNom 167).

Další „lékařským" významem lexikální jednotky *žába* je zřejmě jakási oblitina či osutina, zejména pak na tváři: *lékařstvie proti tváři pěhavé, zbadané a proti žábě na tváři* LékJádroB 86; *maž se tiem, kdež jest oblitina aneb žába na životě, a hned sejde dolóv* LékFrantA127b; *proti žábě na tváři anebo jiné poškvrně* LékJádroB 90. V těchto případech se zřejmě jedná o metaforický vztah mezi primárním a sekundárním významem, tj. o představu nadutého žabího těla korespondujícího s otokem tváře, případně hrubého, jakoby nečistého povrchu žabího těla a stejně vyhlížející nemocné pleti.

Lexém *žába* motivoval deminutivum *žabka,* které rovněž disponuje „lékařským" významem – jedná se o (zřejmě nevelký) nádor pod jazykem, výjimečně jinde na těle: *žabka jestiť jakés vyhřezenie pod jazykem u předních zubóv, podobné k masu neb otoku; a když pozdvihneš jazyka, tehdy zdá se jako druhý jazyk na miestě* LékSalM 268; *druhý den ujmi tu žabku kléšťkami ostrými a odřež ji břitvú* LékSalM 268. Zajímavé ovšem je, že tyto dva doklady z tzv. Saličetova lékařství jsou uvedeny bezprostředně pod nadpisem *O žábě a o otoku pod jazykem* (LékSalM 268), z čehož vyplývá, že jsou užity v synonymním vztahu k nedeminutivnímu lexému. O nějaký výrůstek na noze se zřejmě jedná v jediném zbylém citátu: *o nedostatku nohy, kteryž slóve ranculus, česky žabka* LékRhaz 189. Upozorňuji, že lexém *žabka* je v lékařském významu doložen jen ze dvou památek přeložených z latiny (Rhazesovo a Saličetovo lékařství); může se tedy jednat i o idiolektický lexém stejného (dnes anonymního) překladatele. Tato skutečnost se bude týkat i jiných lexémů, o nichž bude pojednáváno později.

Dosud jsem zmínila tři deminutiva názvů zvířat – *vlček, žabka a sviňky;* stojí za povšimnutí, že všechna se vyskytují v překladových pracích Saličetova a Rhazesova ranného lékařství. Překladatel se snažil posílit samostatnost nového významu tím, že přidal deminutivní příznak, jenž ovšem nevkládal do významu jen (a možná vůbec) znak drobnosti, ale významový posun v sémaziologické kategorii.

Možná týž nádorek, který je označován výše femininem *žabka,* je pojmenován v Klaretově Glosáři jako *žabák: serpigo žabák* KlarGlosA 1709.

S „živočišnou říší" souvisí také další název. Přenesením významu vzniklo též pojmenování otoku na hrdle, v některých případech snad také zduření štítné žlázy,

které je dodnes zváno *vole;* původně označuje ‚rozšířenou část jícnu ptáků'.[226] Ve staré češtině kvantita lexému kolísá *vole/vóle*[227]*: o tom otoku, ješto slóve boccius, jemužto druzí řiekají vuole, pod bradú nebo na šíji* LékRhaz 109; *mast skušená, kterážto vole a jiné rozličné hlízy prodievá* LékChir 71a; *kto má vuole na hrdle* LékMuz 211a; *ktož má vole, vezmi kopřivné kořenie a vař je dobře u vinné octě, pak ztluka to dobře, i přikládajž sobě na to vole. A toť je učiní brzo zralé a odevřené* LékChir 71a. Rešelův slovník uvádí lexém s krátkostí v kořeni: *vole struma* (RešČes Ccc3b).

Motivačním zdrojem pro názvy nemocí jsou kromě pojmenování zvířat i pojmenování jiných skutečností, které člověk důvěrně znal, např. názvy rostlin, jejich částí a plodů.

Velmi rozšířeným názvem nádoru byl *fík,* o jehož podobnosti s exotickým ovocem referuje tzv. Saličetovo lékařství: *znamenie fíkóv jsúť, že mají špičku, na niež visí, a zpuosobu mají fíkóv, nevypúštějíť ani mokrosti, ani krve* LékSalM 349. Tento nádor(ek) postihoval především řitní oblast nebo okolí vnějších pohlavních ústrojí: *ktoť má fík v zadku neb na lóně, ten myj májovú rosú, a nebude mu nic* LékFrantA 86b; *ktož má fík neb húbu neb štětku, tak řečenú* nemoc LékFrantA 86a (opět doklad na nejasný význam spojky *neb,* buď eventualitní, či identifikační); *cauda lometa fík v zadku* RostlPelp 13a; *o fíciech a nežitech a nádorciech v zadku aneb u vatni* LékSalM 349; *komu jest fík* LékVn 39b; *z nich [žilek] bývají fíci v zadku a sužují zadek s velikú bolestí* LékRhaz 165; *ktož má fík, tu nemoc, nebo když komu zadek hnije nebo když komu střeva zadkem ven lezú* LékChir 321a. V případě *fíku v zadku* se často pravděpodobně jedná o staročeský název pro hemoroidy, avšak není vyloučeno ani závažnější onemocnění. Některé prameny lokalizují *fík* i na jiná místa lidského těla, např. na části hlavy: *takto máš léčiti a hojiti tu nemoc, jakoť slóve fík, kteryžto roste v zadku nebo u mužském stroji nebo v nose nebo při voku* LékChir 132a; *o otoku netalovatém na plti hlavní, a slóveť tvrdost, fík nebo žláza* LékSalM 223. Jedno z tzv. františkánských lékařství píše o *fíku* v žaludku: *proti fíku v žaludku* LékJádroB 214; v tomto případě však lze důvodně pochybovat o správnosti záznamu, zřejmě má být správně zapsáno **o fíku v zadku.* Pozdější prameny ještě výraz *fík* zaznamenávají (*condyloma řitní neštovice, nežit v zadku, fík* RešLat Xxxx3a; *marisca...fík v zadku* RešLat Xxxx3b). Rešel také vytváří spojení adjektiva *fíkový* s výrazem *bradavice:*

[226] RejzekSlov, heslo *vole.*
[227] Ke kvantitě také Nedvědová, M., *Kvantita samohlásek ve starší češtině* (rkp.).

marisca fíková bradavice (RešLat Xxxx3b). – Choroba opět mohla být léčena podle zásady rovné rovným, tedy plody fíkovníku: *ktož má fík, tu nemoc, učiň takto: ...vezmi fíky a namoč je v dřevěném volej a věž je sobě na tu bolest* LékChir 133a.

V kontextu lexému *fík* v lékařském významu často nalézáme další z přenesených pojmenování novotvaru vyskytujícího se především v okolí vylučovacích a rozmnožovacích orgánů – *húba: ktož má tu jistú štětku, muž nebo žena, v lóně neb v zadku, neb to jisté maso roste jako štětka, a také slóve húba anebo fík* LékFrantA 86b; *ktož má fík neb húbu neb štětku, tak řečenú nemoc* LékFrantA 86a; *který muž má húbu nebo štětku, ten se maž husím sádlem* LékFrantA 86b. Lexém *húba* primárně opět označuje rostlinu (*vezmi prašné húby, to jest pýchavku* LékFrantA 48a) a opět jsou doklady jeho užití v platnosti lékařského termínu omezeny jen na jednu památku; přikláním se k možnosti, že mezi jednotkami *fík* (v zadku) a *húba* je synonymní vztah.

U výše uvedených dokladů z františkánského lékařství je nutno se zastavit ještě potřetí – důvodem je substantivum *štětka,* substantivum, které označuje rostliny různého druhu, zvláště pak s květenstvím podobným květenství bodláku. Od tohoto názvu rostliny se, stejně jako u lexému *húba,* formoval další význam, lékařský, opět s významem chorobného novotvaru v oblastech, v nichž se vyskytuje *húba;* rovněž tento výraz pokládám za synonymní k substantivu *húba.* K již citovaným dokladům mohu přidat už jen jediný: *ktož má štětku, muž neb žena, v lóně* LékFrantA 86b. Nelze neupozornit na to, že výše uvedené doklady, které zaznamenávají lexémy *fík, štětka* a *húba* (pojmenovávající choroby vnějších pohlavních orgánů), vedou historiky lékařství k vyslovení teze o výskytu syfilidy na našem území v období starším, než se běžně předpokládalo.[228]

Dalším názvem vztahujícím se k chorobně expanzivní tkáni a motivovaným názvem části rostliny je *list. List* vzniká v ústech, pod jazykem, a spolu s jazykem může připomínat spodní část listu. Františkánské lékařství zmiňuje problémy s artikulací, které při tomto onemocnění vznikají: *uvla slóve česky list nebo čiepek, a ten bývá pod jazykem, že člověk proň dobře mluviti nemuož* LékFrantA 57a; *dajž mu kadidla bielého v usta, toť suší a hojí tu bolest, tak řečený list* LékFrantA 57b; *prstem tiskni sobě ten list neb čiepek řečený nahoru* LékFrantA 57b; *kterak máš pomáhati lidem, kteřížto listy mají* LékChir 314a. Z dokladů vyplývá, že se pravděpodobně

[228] Viz např. Špott, J., *Vystupování franské nemoci v XIV. a XV. stol. v Čechách,* ČLČ 21, 1882, s. 407-409, 419-420.

jedná o tzv. uzdičku („druh slizniční řasy upínající se k někt. orgánu“[229]) pod jazykem, již je nutné v některých případech chirurgicky upravovat.

Kůže se při některých kožních onemocněních drolí a její částečky (tedy lupy) připomínají *otruby,* jak zmiňuje tzv. Saličetovo lékařství*: otruby hlavnie jsúť zbytečnosti zarozené na plti* LékSalM 219; *když podrbáš miesta, a ukážíť se rozsedliny a prachy neb otruby padajíť* LékSalM 220; *na miestě [hlavy], od něhož se odlúčejí některé stránky, z nichžto ty práchnivosti neb otruby se dělají* LékSalM 219.

Na oku se může vytvořit *lupina: proti lupinám na očích* LékVn 139b; jedná se zřejmě o nějaký povlak připomínající šupinu či slupku.

Častým příznakem kožního onemocnění jsou *pupencě* (jen v plurále): *má pupencě a neštovice* LékNeduh 61b; *proti nakazilé tváři a pupencuom červeným* LékJádroB 72; *nápoj každému člověku zlú krví nakaženému převýborný a nezaplacený k uzdravení každého člověka, kterýž má tvář nakaženú a pupence na ní škaradé červené jako pecky* LékChir 172a; *nápoj...zvláště pomáhá těm všem, kteřížto mají na tváři červená miesta škeredá jako malomocnost, kterážto věc pochodí z nečisté krve nakažené a některá se ztvrdí a u pupence se obrátí* LékChir 172b.

Výše uvedené názvy chorob vznikly na základě přenesení významu z názvů pocházejících z rostlinné či živočišné oblasti. Další výrazy vznikly přenosem významů od názvů, které pojmenovávaly běžně užívané či vyskytující se věci a jevy, které měl člověk každodenně kolem sebe. Byl to ku příkladu *kámen* a *piesek;* tato jména ve (středověkém) lékařství označují usazeniny v různých orgánech. Výjimečné jsou doklady na *piesek: dvě žíle pod hlezny vnitř nohy mají se púštěti při kameni a piesku* LékFrantC 45a. *Piesek* předchází vytvoření objemnějšího kamene a jeho výskyt v moči je jeho příznakem: *voda [tj. moč]...husta a mnoho pieska na dně leží, to znamenává kámen* LékMuz 9b. *Kámen* se vyskytuje především v ledvinách, močovém měchýři a vylučovacím ústrojí vůbec: *lapis slóve kámen a roste včas v ledvích a včas v měchýři* LékMuz 73b; *kto má kámen v kokotu* LékFrantA 88b; *kto má kámen v uocase* LékFrantA 88b; *stává se [nemožnost mít stolici] od kamene, že ten kámen třeva v hromadu tlačí, že krmě od člověka nemuož* LékFrantA 67a. *Kámen* má různou konsistenci, jeho léčitelnost klesá s jeho utvrzováním; dokud je měkčí, má tendenci být sypký, a tedy vyléčitelný: *proti kameni sutému v tříslech neb v měchýři* LékVn 128a; *když kámen úplně zroste, a že tvrd bude, tomuť žádný nemuož spomoci*

[229] SSJČ, heslo *uzdička.*

snadně LékFrantA 87b. Důležité tedy bylo stanovit, zda kámen je již utvrzený, či nikoliv. Proti *nezatvrzenému kamenu* se užíval sirup: *když ten sirop budeš jemu dávati tiem pořádem, po třetiem dání počijeť nemocný polehčenie bolesti neb utišenie svrabu neb drbánie po nádobě mužské v čas pičkánie; a toť jest znamenie, žeť kámen nenie zatvrzen* LékSalM 357. Nepůsobí-li sirup, zbývá jen chirurgický zákrok: *pakli tiem přijímaním toho siropa nečije nemocný polepšenie, znamenieť jest kamene zastaralého a utvrzeného, jemuž nic neprospěje, jedné samé řezánie* LékSalM 358. Někdy je *kámen* považován za chorobu smrtelnou: *proti smrtedlnému kameni* LékJádroB 192. Přesto je v této památce návod, jak „smrtelnou" obtíž léčit: *vezmi červený šípek i pecky, zsuši jej na prach, daj jemu píti <u> vlaském víně z jitra i večer; a takť nebo se v něm ukrotí, nebo se v něm zetře* (tamtéž). Obecně platilo, že kámen se musí *zlomit* a z organismu jeho zbytky vypudit: *[petruželné kořenie] kámeť náramně lomí a mocně jen vyhoní* LékChir 252b. – Rešeliův slovník doplňuje výraz *kámen* dalšími údaji: *calculus trhavý, těžký kámen* RešLat Xxxx3a; *kámen v člověku lithiasis, calculus* RešČes Ccc3a.

Zdravotní obtíží, kterou středověký lékař léčil, byla také *dřiezha* (*rozsedliny neb dřiezhy v té koruně nehtové takto mají býti uléčeny* LékSalM 307; *aby ta dřiezha každá, kteráž se jest odjala od koruny [nehtu], byla zřezána do konce, aby se miesto neobjietřilo, a potom zmaž olejem rmenovým teplým, a tak miesto neb se utvrdí, anebť uzdraví* LékSalM 307). Stč. lexém *dřiezha* (či *dřiezka*) označoval primárně ‚třísku, to, co se oddělilo od celku'. Co do původu jej V. Machek spojuje s onomatopoickým výrazem *třískati* („praskati při lámání ap.')[230]. Původní náslovné *t–* se záhy změnilo v *d–*. Lexém je v tomto významu dochován jen v Saličetově lékařství; z uvedených dokladů není zcela jasné, zda se jedná o poškození kůže (tedy např. záděru) či o poškození samotného nehtu (např. nějakým mykotickým onemocněním).

Některé názvy zdravotních obtíží jsou motivovány pojmenováním živlů, jevů s nimi souvisejících a vůbec přírodních projevů. Jedná se např. o *větry: cibule...činí větry v břiše* LékVodň 262b. Častým očním neduhem je *mhla* (resp. *mlha*), tedy neostré, zastřené vidění, možná nějaký typ očního zákalu: *suol kněžská...proti mhle očí* LékFrantA 102a; *mrákota a mlha z vočí* LékVn 16b; *zlá pára...rozličné nemoci a poškvrny na očí a v očích činí a rodí. Najprvé velikú bolest, zakrvavenie, červenost, mrákoty, mlhly a mdloby očima, povlaky, bělma a jiné rozličné nemoci a bolesti,*

[230] Srov. MachekSlov, heslo *třískati.*

jakožto na očí vídáme LékChir 277b; *zahánie [routa] mrákotu a mlhu z očí* LékVodň; *voda rútěná...v uoči púštěná, mhlu z očí shání* LékJádroD 30; *proti mhle očí* LékFrantA 102a. Doklady svědčí o formálních proměnách tohoto lexému. Původní psl. **mьgla* se změnilo v *mhla,* čímž vznikla skupina hlásek, které byly pro artikulaci obtížné a poskytovaly prostor pro metatezi: *mlha.* Existence dvou variant pak vedla ke kontaminaci a ke vzniku formy *mlhla.*[231]

Mlha v očích je, jak dokumentují výše uvedené příklady, nazývána též *mrákotou,* která pojmenovává opět neostré vidění, s akcentem na nejasnost blízkou vidění za soumraku: *spomáhá [odvar] proti slzení vočí a všem mrákotám a mdlobám i jiným poškvrnám* LékChir 286b; *ktož má povlaku na očí nebo bělmo nebo jaké temnosti a mrákoty* LékChir 312b; *kto ovoce topolové smiesí se strdem, spomocno jest proti mrákotě očí* LékVodň 283b; *vezmi žluč kuroptví, púštěj v uoči, mrákotu i červenost shánie* LékJádroD 35. Také se zřejmě jedná o oční zákal (srov. též níže lexém *okno*). Tento lexém je otištěn i ve *Nomenklátoru* Daniela z Veleslavína: *mrákota očí caligo oculorum* VelesNom 166.

Mimořádnou frekvenci a značnou významovou diferenciaci vykazuje lexikální jednotka *oheň,*[232] především jako označení postižení kůže; společným sémem je zde ohnivá horkost, případně vzhled kůže podobný místu ožehnutému. *Oheň* bez dalšího doplnění je užit výjimečně k označení horkosti či horečky: *[zeměžluč] oheň studené nemoci umenšuje* LékFrantC 167a. – Cizojazyčný termín *erisipelas* překládá Rešel jako *zapálení každého údu* (RešLat Xxxx3a). V české části je pak k *zápálení oudův* přiřazeno několik latinských výrazů: *anthrax, sacer ignis, carbunculus, eresipelas* (RešČes Ccc3b). Výraz *oheň* vstupuje do mnohých slovních spojení, o nichž je pojednáno na jiném místě práce (na s. 154–154).

V souvislosti s *ohněm* uvádím dále lexém *uhlík,* což je název pro bolestivý, zanícený, *ohnivý nežit: o karbunkulovi, ohnivém nežidu, a protož slóve uhlík* LékRhaz 121. Lékař doporučuje přikládat *věci rozpustivé, nebo obměkčivé a vytahavé* (LékRhaz 121), což svědčí o hnisavé náplni tohoto útvaru.

Názvy dalších chorobných porušení povrchu lidského těla byly vytvořeny přenesením významu z lexikálních jednotek, jejichž generický sém lze definovat jako ‚otvor'. Tzv. Rhazesovo lékařství informuje o *dúpěti,* hluboké a úzké zanícené ráně v oblasti obličeje a úst: *o dúpěti v čelisti, ješto slóve fistula* LékRhaz 6; *o dúpěti mezi*

[231] Srov. také GbMluv I, s. 542-543.
[232] Viz též StčS, heslo *oheň*

nosem a okem, ješto slóve fistula LékRhaz 6. Za zmínku stojí, že tento výraz autor užívá pouze v obsahu na počátku knihy, avšak v příslušných pasážích užívá substantiv *střiel* či *píšťala* (viz s. 124–125). *Dúpě* se léčilo především prostředky, které je uvolnily a zbavily hnisavého obsahu.

Zřejmě rozsáhlou ránu pojmenovává autor jednoho z tzv. lékařských jader jako *diera: lékařství proti nohám, ješto sě provalují, a proti otoku a proti vlku na noze a proti raku a dieře* LékJádroB 239; *proti díře a raku* LékJádroB 244; *proti dieře a raku, má li rak mnoho děr, ješto nejsú právě rovné* LékJádroB 250; *diera v noze, ješto se pěnie, neb kdež koli jinde* LékJádroB 250. Z dokladů vyplývá, že se nejedná o ránu vzniklou úrazem, ale pravděpodobněji o agresivní vřed či rakovinu kůže.

Oko může být postiženo neduhem zvaným *okno: o oknu na zřietedlnici oka, ješto slóve latině catheracta* LékRhaz 5. Latinský termín navádí k interpretaci, že se může jednat o *šedý zákal.*[233] Český název lze zdůvodnit tak, že nemocný nevidí ostře, ale tak, jako by hleděl přes nějakou clonu, ku příkladu přes okno, o čemž svědčí i tento doklad: *Cataracta...nemuož býti viděna, než toliko rozuměna toho nemocného rozprávením, nebo on die, že hledí jako skrze mhlu, nebo stklo, nebo skrze rúšku* LékRhaz 60. Opět dodávám, že lexém *okno* je v tomto významu užit jen v obsahu lékařské knihy, v textu je užito cizího názvu *cataracta* (LékRhaz 60).

Motivačním zdrojem pro názvy chorob jsou dále rozličné předměty, kterých člověk užíval. Znám je na příklad *hřěbík,* výrůstek v okolí oka či jinde na těle připomínající tvarem hřebík: *kto má hřebík na oce* LékFrantA 52b; *komuž vyroste hřebík z uoka* LékJádroB 50; *hlíza hrdla, ješto slóve hřebíci* LékVn 11b. Tělo muže, resp. jeho pohlavní ústrojí, mohlo být stiženo vážnou chorobou zvanou *palicě: léčí rozličné hniliny,...a zvláště rány hluboké, jakožto vlka, raka, palici a jiné provaly a hnisy* LékChir 112a; *lékařstvie proti palici, to jest, když konec bolí nebo hnije a komu nároky otekú* LékJádroB 200; *každého vlka hojí [mast] na dolejším konci, i palici* LékChir 159a. Ostřihomský slovník k *palici* uvádí přímo ekvivalent *cancer: cancer...palice, dolor in virga* SlovOstřS 68; k této interpretaci ostatně směřují i dříve uvedené doklady.

Tři další lexikální jednotky se vztahují, v souladu s latinskou předlohou, k *píšťale;* v lékařství označují chorobnou (hnisavou) dutinku v kůži, úzkým tvarem připomínající píšťalu. Doloženy jsou dvě formální podoby lexému – *píščala* (f.)

[233] PSM, heslo *katarakta.*

a *píščěl* (m.)[234]: *o střielu, jenž slóve fistula, totiž píšťala, mezi okem a mezi nosem* LékRhaz 65; *ta píšťala bývá mezi nosem a okem tak, že bude uzitká diera, z niežto hnój pištěti bude* LékRhaz 65; *píšťala usta má úzká, ale ke dnu jejie leptánie se vnitř šíří* LékRhaz 107; *píštěla jest nežit hluboký..., jehožto usta sú úzká, ale vnitřnie širokost jest veliká, od něhožto jed zlé barvy teče* LékSalM 381; *nežit pronikavý aneb nepronikavý, ještoť slóve píšťal* LékSalM 353. *Píšťala* může postihnout různé části těla: *o otoku neb nežitu horkém i studeném talovatém a o nežitu, jenž slóve píštěla v zadku* LékSalM 353. Pouze deminutivní modifikaci zřejmě vykazuje lexikální jednotka *píščělka,* kterou užívá pouze autor překladu Saličetovy chirurgie*: píštělka neb střiel jestiť dierka malá vedlé kořenu nosa, jejiežto širokost vnitřnie jest veliká; neb dokudž se dierka neukáže, nenieť píšťalka neb střiel, ale otok neb vyhřezlost* LékSalM 241; *tiem prachem...umrtvil sem všecky střiely neb píštělky v uoce* LékSalM 243.

Velmi frekventovaný je ve staré češtině výraz *střiel,* tedy název, který se vyskytuje i v předešlém odstavci. Tímto jménem je pojmenován nejen šíp či vůbec nástroj ke střílení,[235] ale také onemocnění, které se vyznačovalo především vysokou, píchavou bolestivostí (jako po zásahu střelou). Zatímco v moderní češtině se jako *střík* označovala bodavá bolest různého původu,[236] ve staročeštině byl *střiel* hluboký, úzký, hnisavý a velmi bolestivý otvor v kůži, tedy *píštěl* (viz výše). Památky prokazují mokvavý charakter *střielu* a to, že může napadnout kteroukoli část lidského těla*: komu střiely tekú* LékJádroB 234; *mast hojí střiely a rány rozsedavé* LékChir 29b; *o otoku talovatém na hlavě neb na čele, jenž slóve lupinara neb střiel* LékSalM 221; *proti střílúom v hlavě, než se provalí* LékVn 108a; *ktož má střiely provalené* LékFrantA 116b; *které dietě má střiely v hlavě* LékFrantA 90b; *o střielu v čelisti, jenž slóve fistula* LékRhaz 80. Někdy *střiel* vznikne jako doprovodná komplikace jiné rány (srov. též *přímět*); zřejmě se jedná o lokální zanícení: *pakli na paži přivrhl by se střiel nebo že by se bál střielu při ráně pažné* LékRhaz 127; *pro nežit v zadku zarozený přimietá se druhdy střiel, a jestiť to neduh člověku velmi tesklivý, i lékaři* LékRhaz 163. Povzdech nad obtížností (léčení) této choroby akcentuje i poslední doklad, který uvedu: *bolest, jakoť slovú střiely, a jestiť bolest velmi nezhojitedlná a těžko uzdraviti*

[234] Srov. též heslo *píštěl* v SSJČ a heslo *fistula* v PSM.
[235] Srov. Bělič, J. – Kamiš, K. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník,* Praha 1979 (dále MStčS), heslo *střiel,* srov. též heslo *střěla.*
[236] Příruční slovník jazyka českého I-VIII, Praha 1935-1957 (dále PSJČ), heslo *střík.*

LékChir 124b. *Střiely* i *píšťaly* se hojí mastí a látkami vytahujícími hnis, a také rozšířením rány, aby se neuzavřela před odstraněním hnisu.

Pouze ženskou chorobou je *kúle,* která se projevuje pocitem, jako kdyby žena měla v břišní oblasti kouli: *která žena má kúli v břiše* LékVn 163a; *proti kúli ženské* LékVn 52b; *která žena má kúli v břiše* LékFrantA 94a; *jez to [pokrm] na čtítrobu, a minúť ty kúle* LékFrantA 94a; *takto máš pomáhati ženám, kteréžto v sobě mají nemoc jako kouli svalenú* LékChir 328a; *která žena má v sobě jako kúli* LékŽen 116a. Pomáhal zvláštní pokrm a koupele, což by naznačovalo, že se může jednat jen o křeče či nadýmání. Protože však touto nemocí trpěly pouze ženy, mohlo se jednat např. o bolesti způsobené těhotenstvím, přítomností mrtvého plodu v děloze atp.

Staré lékařské rukopisy dokládají i pojmenování nemoci názvem orgánu či části lidského těla. Příkladem může být *nehet,* oční onemocnění rohovky a spojivky (přirůstání spojivky na rohovku): *o nehtu a cinku neb bělosti na oce* LékSalM 229; *o nehtě na oce* LékRhaz 5; *o neduhu očí, jenž slóve ungula, totiž nehtu* LékRhaz 62; *ungula nehet* KlarGlosA 1699; *proti nehtu žehnánie* LékVn 56a; *nehet na nižádném diele oka nelpí pevně, kromě kútku oka, v němž se jest počal* LékRhaz 63. *Nehet* lze vyléčit jen chirurgickým odstraněním přirůstající spojivky.[237] Metaforické pojmenování vzniklo pravděpodobně na základě podobnosti mezi nehtem postupně zakrývajícím konec prstu a povlakem postupně zakrývajícím oko.

Ojedinělý je výraz *klín,* jenž označuje kýlu: *přihází se dětem průtrž nebo klín nebo kýla v rozličných místech, jakožto nad rozkroky neb v miešečku neb zezpod neb u pupku nebo doleji* LékŽen 107b. Tento výraz uvádí i Rešelův slovník, spolu s ekvivalentem *kejla, pruotrž* a *ramex: kejla, klín dětinský v lůně ramex* RešČes Ccc3a. Ve staré češtině je význam slova *klín* ‚část něčeho', např. dřeva, země, látky atd., výjimečně je již zachycen také význam část těla, klín.

Dalším takovým názvem jsou *žlázy* (řidč. *žláza*), chorobné zduření na určitém místě těla: *přihází se také dětem hlízy nebo žlázy nějaké v hrdle* LékŽen 89b; *proti nádoru neb žláze na pysku* LékSalM 267; *kterak máš léčiti lidi, kteřížto mnoho žláz na hrdle bolestných mají* LékChir 316b; *kto má žlázy na hrdle* LékJádroB 110; *ktož má votok tvrdý nebo žlázy nebo dejmy* LékChir 84b; *o otoku netalovatém na plti hlavní, a slóveť tvrdost, fík nebo žláza* LékSalM 223; *nežity za uchem hojí, ješto slovú parocidy, to jest žlázy* LékFrantA 138a; *Škrosule, dýmě nebo žlázy. Dýmě nebo žlázy,*

[237] Srov. StčS, heslo *nehet.*

tyť rostú včas na hrdle a včas jinde LékFrantA 101b. Již ze shromážděných dokladů vyplývá, že termínem *žlázy* byly pojmenovávány různé choroby; *žlázy* na hrdle byly zřejmě *krtice, žlázy* za ušima příušnice.[238] Společným znakem jsou otoky či nádory, které nehnisají.

Pojmenování *čiepek* se vztahuje mj. k části měkkého patra; doložen je však jako synonymum k výrazu *list* (viz výše), který znamená nadměrně vyvinutou tkáň pod jazykem znesnadňující mluvení.

Kalky za latinské názvy jsou pojmenování *sukno* a *plátno: o suknu a plátnu, latine pannus, tela* LékRhaz 5. Opět zde jde o jiné přeložení v obsahu knihy a jiný překlad v souvislém textu: *o vadě očí, ješto slóve latině pannus a tela, totiž pavlaka a bělmo* LékSalM 28. Můžeme se jen dohadovat, zda obsah překládal jiný překladatel, zda překladatel zrevidoval své původní názory či zda samotný text překladatel konzultoval s odborníkem lékařem apod.

Dalším kalkem je název *bubeník: spomáháť [mast] proti žiezni vodného telete, ještoť slóve tympanites, totiž bubeník, nebo napíná kuoži břicha jako buben* LékRhaz 192. Tato choroba prý vzniká od plic – břicho je nadmuté množstvím vzduchu, při poklepu zní jako bubínek.[239]

Výchozím významem lexému *flek* je nevelký kus nějaké hmoty; přenesením významu vzniklo pojmenování útvarů či skvrn na lidské těle, zvláště na obličeji. Doklady z tzv. Rhazesova lékařství zase prokazují závislost na latinské předloze: *o fleku, jenž slóve gutta rosea* LékRhaz 7. Opět se tento název vyskytuje jen v obsahu knihy, ale v dalším textu dává překladatel přednost spojení *krópě rózená: O krópi róženej. Rózená krópě takto bývá uléčena* LékRhaz 88 (následuje předpis na léčivou mast). Doklady z památek, které vznikly na českém území, uvádějí substantivum v plurálovém tvaru a často v atributu doplňují barvu *fleků: která paní nebo panna má žluté fleky na tváři* LékFrantA 89b; *ktož by jměl fleky na tváři* LékFrantA 44b; *v červenost tváře [obrátí se „zlá pára"]a někdy v fleky, a to vše pochází z té bujné krve* LékJádroD 63; *pakli sou černí fleci na tváři* LékVn 159b. Vnoučkovo lékařství také dosvědčuje jakési *zlité fleky na tváři* LékVn 159b. Jedná se zřejmě o různé pihy, skvrny, případně i otoky či novotvary, které se léčí mastičkami a potírají různými látkami.

[238] Srov. Isidor IV, s. 91.
[239] Isidor IV, s. 81, pozn. 97.

Jedinkrát je doložen jako název zdravotní obtíže lexém *kvasnicě: všecku plzkost i kvasnice vypudí [„balšán" z ženského pohlavního ústroji]* LékFrantA 116a. Může se jednat např. o poševní výtok.[240]

Složitě strukturovanou polysémní jednotkou je lexém *právo.*[241] Ve *Staročeském slovníku* je v hesle *právo* pod bodem I/3 s významem ‚přirozenost, co odpovídá řádu přírody, přirozená povaha' zahnízdován doklad: *mast převelmi misterná a duovodná, nebo...pakli jí pomaže žena hanby, přivedeť jí jejie právo* LékChir 76b. Autoři slovníku doplňují výše uvedený význam novočeským ekvivalentem *menstruace.* Další doklad můžeme doplnit z památky o něco mladší, z tzv. Vnoučkova sborníku: *toť lékařstvie zastavuje červenú nemoc ženskú, právo i běhavku* LékVn 103a. V posledním citátu poněkud zaráží eventualitní spojení *červená nemoc ženská* a *právo,* neboť podle výše uvedeného výkladu jde o názvy synonymní.

Některé jednotky jsou etymologicky různého původu, avšak pozdějším hláskovým vývojem došlo k jejich formálnímu sblížení či ztotožnění. Je pravděpodobné, že ve vnímání uživatelů staré češtiny byly tyto lexémy považovány nikoliv za homonyma, ale za lexémy polysémní. Proto je přiřazuji k této části výkladu. Jedná se na příklad o lexém *hřěben.* Zatímco náčiní na česání, výrůstek na hlavě některých ptáků a hřeben hor pochází od ide. kořene *ghrebh- ‚hrabat, škrábat, rýt, pohřbívat'[242], název nemoci je (nejasného) původu jiného.[243] Choroba postihuje dolní končetiny; ekvivalentem cizího původu je *podagra: proti neduhu nohy, kteryž slóve hřeben* LékVn 38a; *zahoní tu nemoc, jakoť v nohách bývá, a slóve podagra a česky hřeben* LékChir 254b; *kto má podagru, totiž hřeben nebo dna v nohách* LékFrantC 45b; *proti hřebenu na čéšce* LékVn 62b (u Klareta se jako ekvivalent podagry objevuje lexém *hřěbnec: hřebnec podagra* KlarGlosA 1677). Jedná se tedy o nějaké revmatické onemocnění, např. o dnu.[244] V lidové etymologii se oba lexémy propojily, bolest mohla připomínat bodání hrotů hřebene, případně mohl mít postižený pocit, jako by mu v noze rostly hřebenovité výčnělky (je možný i příklon k lexému *hřěb(ík)*). – Zcela do jiných významových souvislostí však staví lexém *hřeben* doklad z muzejního jádra lékařského: *hřeben jest bolest na noze, bývá od chodby, podobná té*

[240] Srov. PSM, heslo *fluor genitalis.*
[241] Viz StčS, heslo *právo.*
[242] Viz Erhart, A., Večerka, R., *Úvod do etymologie,* Praha 1981, s. 209.
[243] Srov. MachekSlov, heslo *hřeben 2.*
[244] Srov. též Čižmář II, s. 120.

bolesti, ješto slóve vlas, a bývá najviec v prstech jako bielá nitka LékJádroM 47a. *Vlasem* je míněno onemocnění *živý vlas,* tedy podebrané místo, jež vypuzuje odumřelou část tkáně atp.(viz na s. 156).

V představách uživatelů se jistě spojovaly lexikální jednotky *uher* ‚zanícené místo na kůži vzniklé nahromaděním mazu' a *Uher* ‚jméno obyvatelské', i když etymologicky se jedná o dvě různé jednotky.[245] Název onemocnění pochází od ide. *ang^{u}(h)i- ‚had, červ'.[246] Doklady, které mám k dispozici, ukazují, že se může jednat především o trudovitost (*shánie [„kalkus"] doluov s tváři uhry* LékChir 189a) ale také o vředy vážnějšího charakteru (např. u malomocenství): *uhry pod jazykem i na jazyku bude mieti [malomocný]* LékChir 179a; *ktož má trudovatinu škaradú na tváři jako malomocenstvie nebo červenost velikých uhruov* LékŽen 177a. Uhrovitou tvář způsobovali podle starých Čechů červíci, kteří vylézali ven z kůže.[247] Ostatně červ byl hypotetickou příčinou velkého množství nemocí.

Zajímavý je lexém *turek,* jenž označuje vřídek na tváři: *pomazuj modřin i také neštovic na tváři i také turkuov* LékVn 59a; nabízí se, že se jedná o uher. Pojmenování *uher* sice nemá nic společného s obyvatelským jménem *Uher* (viz předchozí odstavec), avšak zřejmě na pozadí tohoto předpokládaného vztahu mohlo dojít k přenosu *uher→ Uher→ Turek→ turek.* Společným znakem snad mohla být (domnělá) expanzivní povaha národa i chorobných vřídků. Pro období do roku 1500 je jméno *Turek* doloženo jen jako pojmenování zástupce národa; zmíněný lexém označující kožní nedostatek pochází až z památky počátku 16. století.

Posledním názvem choroby, který je v historické době považován za sekundární význam polysémní jednotky, je *dým.* Zatímco *dým* ‚kouř' pochází od ide. kořene *dheu- ‚vanout, foukat',[248] pojmenování onemocnění souvisí s ide. *dhem(H)- ‚foukat, dýmat',[249] srov. také české *dúti, dmu.* Zdá se však, že už v prehistorické době docházelo ke křížení obou těchto kořenů. Problém ještě zvyšuje skutečnost, že staročeský lékařský název *dým* je zřejmě polysémní. Tam, kde je kladen do vztahu s lexémem *větrnost* a kde je užit v jednotném čísle, má význam ‚nadmutí, plynatost': *O rozřezání kuože nad větrností a dýmem...Tento neduh vždycky stává se z hmoty větrné neb nadýmavé, od niežto větrnost neb dým zdvíhá se, běhaje po údech.*

[245] MachekSlov, heslo *uher.*
[246] RejzekSlov, heslo *uher.*
[247] Viz také Čižmář II, s. 231.
[248] Erhart, A., Večerka, R., *Úvod do etymologie,* Praha 1981, s. 202.
[249] MachekSlov, heslo *dým, dýměj;* RejzekSlov, hesla *dým, dýměj, dout.*

Znamenie toho jsúť: chozenie běhající jako vietr od úda na úd, a bolest netrpělitedlná z uostrosti dýmu větrného LékSalM 412; *dým střevný [jitrocel] uzdravuje* LékChir 226b. V plurále jsou *dýmy* otoky (tj. nadutiny) různého původu: *ktož má votok tvrdý nebo žlázy nebo dejmy* LékChir 84b; *převedeš poznenáhlu každú hlízu nebo pryskýř nebo dejmy nebo buď, což buď, kam budeš chtieti* LékChir 137b.

O další názvech, u nichž lze předpokládat sémantickou motivaci a které jsou charakteristické víceslovnou strukturou, je pojednáno v kapitole o spojení slov (zvl. na s. 150–162); jsou to především lexémy *vinný kořěn, jěčné zrno, jablko mrtvé, kuřie/kuřěcie řit/řinda* a *vodné tele.*

V.2 Názvy parazitů postihujících lidský organismus

Stará čeština dokládá soustavu jmen označujících (domnělé či skutečné) cizopasníky, postihující především zažívací soustavu a vlasové či ochlupené části těla;[250] jedná se o názvy *hlíst(a), škrkavka, škrkavičě, črv, had, žába, veš, veška, rúp.*

Substantivum *črv* označuje v první řadě cizopasníky v lidském organismu, ať již skutečné, nebo existující jen v představách postiženého člověka: *lumbrici slovú hlísty nebo červie, ješto v člověku rostú. Takto je máš poznati, žeť jej bolí okolo pupka v třevách. A včas puojdú od člověka usty a včas zadkem* LékFrantA 74a; *koliandr...dobrýť jest proti červóm v břiše* LékFrantA 121b. Množství chorob bylo v představách lidu způsobeno právě jakýmsi *červem,* který se nejrůznějšími způsoby (zvláště v potravě, ve vodě) dostal do těla a způsobil, že člověk onemocněl.

Červi mohou být v různých částech lidského těla, zvláště pak v zažívacím systému: *kopřiva všicku zsinalost v žaludku učistí a červy umoří* LékVn 270b; *kto červy tratí LékVn* 42a; *kto má hlísty nebo červy u břiše, ješto jej v životě hryze* LékFrantA 74a; *proti rozličným červóm v břiše* LékVn 41a; *toť [„vormkraut"] z tebe vyžene mocně všeckny chlísty nebo červy, kteréž se to zarozují v žaludku nebo v střevách* LékChir 293b; *drž jej [„citvár"] dlúho v ustech a potom pozři a čiň to na čtítrobu, a zemrúť všickni červové* LékChir 293b.

Častý je také výskyt *červa* (nebo *červů*) v uchu, kdy se jedná buď o skutečný hmyz, který vnikl do ušního prostoru, nebo o představu červa, který způsobuje zdravotní problém: *červ druhdy zarodí se v uše a druhdy odjinud přileze* LékRhaz 68;

[250] Srov. též Matiegka, s. 326.

ktož má mdlý sluch anebo červy nebo škvora v hlavě LékFrantA 46b; *kto má červy v uších* LékVn 27b.

Zubní bolesti a obtíže rovněž mohou způsobovat *červi*[251] (*kto má červy v zubích* LékVn 22b); cizopasníci zvaní *červi* se vyskytují i ve vlasech a v ochlupení těla: *hodí se ta mast k moření červův anebo vší v hlavě nebo na víčkách a na slabinách* Apat 179b. Pokládám za pravděpodobné, že v tomto citátu jsou výrazy *vši* a *červi* ve vztahu synonymním.

Výjimečný je doklad na červy v lidském srdci, které zřejmě působí trudomyslnost: *červy, kteréžto srdce hryzú, moří [jalovcový olej]* LékChir 143b.

Červi se vyskytují i v končetinách: *proti červu v noze* LékVn 62a; *komuž jest červ v prstě* LékMuz 111a; *proti červu za nehtem* LékJádroB 257; *ktož má živý vlas aneb červ v prstě aneb v noze* LékFrantA 113a. Ztotožnění názvu *črv* a sousloví *živý vlas* není ojedinělé: červa zde zřejmě připomíná odumřelá část šlachy či vaziva, kterou organismus žene ven z (hnisající) rány.[252]

Některé doklady z předchozího odstavce by mohly být přiřazeny také do skupiny pojednávající o parazitech v ráně: *ktož má červy v které ráně nebo u bolesti* LékChir 156a; *lék velmi zkušený má miesto k vyhnání červóv, kdež by koli byli, buďte v uše, buďte v střielu nebo jiném nežidu* LékRhaz 68; *ktož má červy v které bolesti, učiň takto: Vezmi to kořenie, jakoť slóve červivec, a ta zrna... daj mu jej sniesti* LékChir 155a.

Poslední citát z chirurgického lékařství dokládá, že k léčbě může sloužit koření, jehož název je odvozen od substantiva *črv*. Obdobnou motivaci má název koření *črvec: drobyšek aneb červec, tak řečené kořenie, má tyto moci, ktož červy mají, jest velmi užitečné* LékFrantA 122a.

Ve zvláštním významu se vyskytuje lexém *črv* v dokladu, v němž je zdůvodňován přerod řádné ženy v ženu lehkých mravů: *přiházie se mnoho, že z dobrých žen bývají běžné ženky. A z kteréhožto neduhu má býti jich veliké slitování, nebo stává se, že v jich loktech zarozuje se červ a pro ten velikú túhú trpie* LékFrantA 101a.

Výjimečně doložen je lexém *srdečnicě,* označující rovněž jistý druh červa, navíc se vyskytuje v kontextu, který není pro sémantickou interpretaci vhodný (v nadpisu): *Proti srdečnicem: Vezmi zvonček...dávaj s vínem aneb s pivem často píti*

[251] Srov. též Čižmář II, s. 215.
[252] Srov. Matiegka, s. 336.

LékJádroD 144 (v kapitole o vyhánění červů; taktéž LékJádroB 188).[253] Motivovanost názvu červa lexémem *srdcě* může ukazovat na to, že červ způsobuje onemocnění tohoto orgánu; snad je možné uvedený ojedinělý doklad dát do souvislosti s výše uvedeným citátem z chirurgického lékařství: *červy, kterézto srdce hryzú, moří [jalovcový olej]* LékChir 143b.

Značně nejasná jsou tvrzení o *hadech* a *žábách,* které v sobě člověk má:[254] *kto má v sobě hada živého. Ten hryz pór syrový a hořký s solí za tři dni a třetí den živého neb mrtvého z sebe ven vyvrže* LékFrantA 101a; *komu jest had v životě* LékVn 40b; *kto má hada v sobě živého* LékVn 142b; *daj jej [„prach"] vypiti nemocnému..., a umřieť ten had jistě v tom člověku, nebo z něho ven vyleze, a umře liť v člověku, zaživeť jeho beze všie škody, jediné žeť od něho kosti v lajnu odejdú* LékChir 244a. Doložena je léčba, při níž je člověk věšen za nohy, aby z něho mohl had vylézt ústy. Tento způsob léčby však vylučuje, že by *had* v organismu mohl označovat tasemnici.[255] Proti *hadovi* bylo užíváno mj. *hadové kořenie: ktož má hada v sobě, ten jej [hadové koření] vař s vínem a pí, ihned muší ven z člověka* LékFrantA 124a. Také léčba samotným hadem, tedy opět způsobem rovné rovnému, je ve staročeských lékařských knihách zaznamenána: *kto má hada nebo žábu v břiše, ještо rostú, vezma hada... a odra jej vykuchaj, a to v sedmi vodách vař a tu vodu pí, a vybliješ žáby s sebe* LékJádroB 138.

O lexému *žába* bylo pojednáno zvláště na s. 117–118.

Dalším cizopasníkem jsou *škrkavicě* či *škrkavky,* odvozeniny od onomatopoického slovesa *škrkati* ‚skřípat': *všecky červy a škrkavicě v břiše moří* LékVn 187a; *limbrici slovú hlísty nebo červie aneb škrkavice, ještо v člověku rostú* LékFrantC 102a; *ktož má škrkavice* LékChir 293a; *o hlístích neb škrkavkách* LékŽen 101a; *hlísty aneb škrkavky moří a vyhánie* LékFrantA 172b; *kterak máš pomáhati lidem, kteřížto chlísty, totižto škrkavice žerúcé mají* LékChir292b; *dajž to nemocnému vypiti [odvar z řimbaby], a ihneď v něm zemrú všeckny škrkavice a slejny od toho člověka otejdú* 292b; *lumbrici...škrkavice* VodňLact kk2b. Skupinku cizopasníků uvádí Veleslavínův *Nomenklátor: škrkavky, hlíště, červi v břiše vermes* VelesNom 170.

[253] Viz též JgSlov, heslo *srdečnice.*
[254] Matiegka, s. 326-327.
[255] Srov. Matiegka, s. 326-327.

Synonymním výrazem k lexémům *škrkavicě, škrkavky* je lexikální jednotka *hlísty.* Substantivum je doloženo jako maskulinum (nom. sg. *hlíst*) či femininum (nom. sg. *hlísta*). Většinou je doložen v plurále, neboť označuje drobného parazita nevyskytujícího se jednotlivě. Z plurálové formy (resp. z nejčastějšího tvaru akuz. plur., jenž naplňuje pravostrannou valenci slovesa *míti*) je však nezřídka nemožné identifikovat rodovou (a tvarovou) charakteristiku (*které dítě má hlísty*). Etymologicky souvisí s ide. *gl(e)it-t- ‚slizký, lepkavý'[256]; označuje tedy slizkého červa v lidských útrobách.[257] Příznakem *hlístů* je „hryzavá" bolest v břiše a podle dokladů trpěly onemocněním především děti:[258] *které dietě má hlísty v břiše, to jest hryzenie* LékFrantA 74a; *kto má hlísty nebo červy u břiše, ješto jej v životě hryze* LékFrantA 74a; *které dítě má hlísty* LékVn 157a; *přijímá jej [„bedrník"] v pití, že vypuzuje hady a také hlísty z člověka* LékFrantA 101b; *o hlístích neb škrkavkách* LékŽen 101a; *lubrici vermes in ventre hlísty* VodňLact kk1b. Tzv. chirurgické lékařství dokládá *hlísty* ve formální variantě *chlísty: chlísty v žaludku rodí [požívaný mozek], kterýchžto jinak nelze zbýti, jediné skrze ostré a silné traňky a lékařstvie* LékChir 292a; *ktož má chlísty nebo škrkavice* LékChir 342a.

Název parazitů *hlísty* je slovotvorným východiskem pro pojmenování rostliny, která pomáhala k jejich zneškodnění či vypuzení: *hlístník.*

Doložen je dále červ s názvem *rúp,* resp. v pl. *rúpi: contra lumbricos hlísty vel rúpi* LékJádroM 176a; *některú mrtvici, nehet, rúpy i studenici* DivVít 142. Další doklad pojednává o onemocnění koňském, neboť u koní byl tento cizopasník zřejmě snáze identifikovatelný: *kterému koni jsú rúpi, přivěž jej k silnému kólu..., ať se nemóž utrhnúti* LékMuz 323a.

Onemocnění bylo podle soudu starých Čechů nezřídka způsobeno jinou, zvláště mytologickou bytostí.[259] Tou nejznámější je na území českého jazyka (a slovanského vůbec) *můra,* stč. *móra.* Tento přízrak trýznil člověka ve spánku, působil mu obtížné dýchání (a tím obtížné spaní); tradovalo se, že (zvláště dětem), můra saje krev.[260] Stejně jako lexém *mor* vychází z ide. základu *mer- ‚tlačit, drobit, mřít'[261] Lexém *móra* je ve staré češtině doložen především ze slovníků: *móra suga*

[256] RejzekSlov, heslo *hlíst(a).*
[257] Holub-KopečnýSlov, heslo *hlíst.*
[258] Výskyt nemoci u dětí může navádět k interpretaci, že se jedná o onemocnění roupem, viz PSM, heslo *enterobióza.*
[259] Košťál, J., *„Můra" v podání prostonárodním,* Časopis musea království českého 65, 1891, s. 273-281.
[260] Čižmář I, s. 282-286.
[261] RejzekSlov, hesla *mor, můra, mřít, mořit.*

KlarGlosA 529 (v kapitole *De nominibus vermium*); podle zařazení do kapitoly a podle latinského ekvivalentu soudím, že se jedná o nějaký hmyz, nějakého červa, který saje krev. Ačkoliv Z. Horálková[262] (a následně E. Michálek[263]) soudí, že jiné staročeské památky tento výraz nedokládají, je možné jej nalézt v jednom ze staročeských *Jader* (*aby můra dietěte nesála, item když můra dietě sie* LékJádroB 295) a ze slovníku Jana Vodňanského (*těžkost ve spání, jako by nětco dusilo člověka, řiekají muora* VodňLact kk2b). Další doklad je pak až z počátku 16. století: *aby muora dítěte nezsála* LékVn 157b. Slovníky 16. století doplňují heslo *můra* o synonymní vyjádření *noční škřítek: ephialtes noční škřítek, mura, když se někomu ve spání zdá, jako by ho nětco tlačilo, incubus* RešLat Xxxx3a; *noční škřítek neb můra, když se někomu ve spání zdá, jako by ho někdo dávil ephialtes, incubus* RešČes Ccc3a. Veleslavín uvádí k lexému *můra* synonymní opis *dav noční* (VelesNom 161). – Vše ukazuje na to, že staročeský výraz *móra* byl polysémní jednotkou s (nejméně) dvěma významy: ‚červ, hmyz' a ‚přízrak, který člověka v noci dusí či saje krev'. Pravděpodobný je pro starou češtinu i další odvozený význam, totiž ‚pocit nočního dušení'. Který z prokázaných dvou významů je primární, nelze jednoznačně stanovit. Oba motivační zdroje, tj. červ i škodící bytost, jsou doloženy jako původci nemocí (a tedy i názvů nemocí) od prehistorického období.[264] Zařazení jména *móra* na toto místo práce může tedy být diskutabilní.

V mladší době se pak formuloval význam ‚noční motýl', jenž je doložen např. u J. A. Komenského: *motylové a světlušky a můry (do ohně létající) létaví jsou* (Dvéře jazyků odevřené).[265]

Mezi parazity patří dále *vši* (včetně *hnid)* a *vešky: o...pršení vlasóv z příčiny mokré neb suché a o všech* LékSalM 203; *Proti všem. Vši zarozují se ze zbytných mokrostí těla, a druhdy bývá neduh, jenž zarozuje vši, a druhdy jdú z kuože jako pot* LékRhaz 35-36; *proti hnidám i vši, v které hlavě sú* LékŽen 80a (zde *veš* v singuláru)*; mast k moření...vší v hlavě nebo na víčkách a na slabinách* Apat 179b; *proti molóm a hnidám* LékVn 111b.

Parazitní organismy, které se vyskytují také mimo vlasy, jsou pojmenovávány *vešky* (a rovněž *hnidy*)*: kto má vešky v uočích* LékVn 140a (rozuměj na řasách či

[262] Horálková, Z., *Slovní zásoba Komenského jako pramen národopisných poznatků,* Slovo a slovesnost (dále SaS) 31, 1970, s. 366-373.
[263] Michálek, E., *Ze staročeského slovníku (Zdence Horálkové k sedmdesátinám). Stč. móra suga.* LF 111, 1988, s. 5-6.
[264] Srov. též Němec, I., *Česká slova někdejší magické terminologie,* LF 103, 1980, s. 31-32.
[265] Komenský, J. A., *Dvéře jazyků odevřené,* Praha a Litomyšl 2003, s. 42.

v obočí); *hnidy v očích moří* LékVn 185a; *pomaž řasy, oči a minúť vešky i molové* LékFrantA 50b; *proti těm veškám [na řasách] nenie jistějšieho, nežli sjímati je jehličkú* LékFrantA 50b; *zarozují se druhdy vešky v hrmě, kteréž nesnadně mohú býti vypleněny, nebo velmi pevně v kuoži velnú* LékRhaz 162. *Vešky* podle středověkých lékařů mohly způsobit i nadměrnou sexuální žádostivost žen: *slušie věděti, že častokrát i dobré ženy musé kurviti. A to proto, neb jim se vešky zarozují u vatni, a ty činie jim veliký svrab* LékŽen 26a.

Vešky jsou také názvem pro nespecifikovanou chorobu kůže, jež se zřejmě vyznačovala svěděním podobným tomu, které způsobuje veš(ka). Tento neduh bylo možno léčit aplikací mastí, jak naznačuje jediný doklad na toto onemocnění: *kdo by měl vešky v rukú, mazáním tiem jich zbudeš* LékFrantC 179a.

Dalším hmyzem cizopasícím na lidském těle jsou *blchy;* substantivum se vyskytuje pouze v plurále a ve formě bez vkladného *–e–* (v historicky nenáležitých pozicích). Ochrana před tímto hmyzem spočívala v „dezinfekci" prostředí, v němž člověk žil: *aby tebe blchy neštípaly* LékMuz 162b; *kdež jsú blchy v komoře, polévaj tú vodú [tj. z pelyňku] pokoj a všecky blchy zemrú a zhynú* LékFrantA 128ab; *rúcho ložnie po vstání na slunce vyvěsiti a vysušiti, a tak mají činiti a nebudú blech mieti* LékFrantA 102b.

K parazitům volně připojuji hmyz, který vniká do lidského ucha; o *červu* bylo již psáno výše. Dalším zástupcem hmyzu je *škvor: proti škvoru v uchu* LékJádroB 39; *proti škvoru...bude liť škvor, ihned vyleze* LékVn 113b; *upusť sobě jeho [lněného oleje] do ucha, a jedné, jakž škvoru dojde, tak ihned škvor umře* LékJádroD 22 atp.

Nevítaným návštěvníkem v lidském uchu bývá i *žížala;* tento lexém označuje drobný hmyz, nejen plazivý, ale také mravence, brouky atd.: *když by žížala v ucho vlezla, toto čiň* LékFrantA 45b; *v uší mnoho neduhuov bývá, včas bude nežit a včas zalehnú, že slyšeti nemuož, a včas žížala tam vleze* LékFrantA 45a.

V.3 Názvy kožních chorob a jména motýlů

Stará čeština má ve své lexikální zásobě názvy kožních nemocí, které jsou ve slovanských jazycích také doloženy jako názvy motýlů: jedná se o *mol, lišěj* a *svrab.* U těchto názvů však nevznikl název choroby přenesením významu z názvu živočicha, nýbrž naopak, prvotní se název choroby, o níž byl odvozen název létavce.[266]

[266] Viz též Vážný, V., *O jménech motýlů ve slovenských nářečích,* Bratislava 1955, s. 99-118.

Substantivum *mol* je polysémní i v rámci terminologického subsystému názvů chorob: V obou případech se jedná o onemocnění (vlasové) části hlavy. Z některých dokladů vyplývá, že se jedná o cizopasníky (zřejmě *vši*): *komuž moli jedie vlasy, ješto se molové u vlasiech zarozují, ztluc horčici se strdí u moždieři a maž vlasy tiem* LékFrantA 39b; *ktož...myje hlavu tú vodú, moli zahynú* LékFrantA 130a; *proti molóm a hnidám* LékVn 111b; *po lázni pomaž řasy očí, a minúť vešky i molové* LékFrantA 50b.

Bylo již řečeno, že název parazita *mol* je až sekundární a že primárně *mol* označoval kožní onemocnění, vyznačující se prašivinou, vznikem lupů a vypadáváním vlasů: *mistr praví o moli nebo prašivosti, kterážto jest neduh ohyzdný hlavě a bývá z mokrostí porušených, a tak mol nenie než prašivost nebo chrastavost hlavy* LékRhaz 31. Hranice mezi významy ‚parazit' a ‚choroba' jsou neostré, nemocný se jistě domníval, že onemocnění je výsledkem činnosti cizopasníka; stejně jako napadená kůže na hlavě, i křídla motýlka jsou pokryta rozmělněným práškem, jakoby moučkou.[267] Etymologicky *mol* souvisí se slovesem *mlíti.* [268]

Středověcí lékaři rozeznávali dvojí druh onemocnění, *mol suchý* a *mol mokrý: molť jest ošerazenie kuože hlavnie s škralúpy nebo s tokem talova, aneb bez toku s pršením vlasóv neb jich stržením* LékSalM 215. *Suchý mol* se projevoval nemokvavými strupy a padáním vlasů (*mol, kterýž jest v škralúpiech bez talova tekúcieho, stáváť se od zprahlé neb připálené homoty a porušené, kterážto svú zlostí a připrahlostí porušuje a lepce kuoži a kořeny vlasóv, a takť padají vlasové* LékSalM 216); u druhého stupy hnisaly a na hlavě se zarozovaly vši: *mol z škralúpóv mokrých, v nichžto ukazuje se někaká bělost neb popelatost. A z těch ploveť mokrost poplelatá a mokrá a lepká, a s tiem vlasové hynú; a druhdy rozmáhají se vši, zvláště v dětinství a v jinoství, kteréžto z porušenie a hnilosti homoty tu zdržené se zarozují* LékSalM 216.

Rhazes tvrdí, že jeden mol je vyléčitelný, druhý nikoliv: *mol nebo prašivost hlavy, jedna jest, že muož býti uléčena, ale druhá nemóž býti léčena* LékRhaz 31. Lékař pak má dobře zvážit, zda bude nemocného léčit, či se léčby vzdá; v každém případě se jedná o léčbu náročnou, má tedy myslet na náležitou odměnu: *má lékař v ten neduh se uvázati a rád s ním pracovati, a toliko za to sobě kaž dáti, aby jemu práce hořkost dobře byla oslazena* LékRhaz 32.

---

[267] Viz také sloupek *Mol,* Svobodné slovo 28. 7. 1982 (rubrika Z historie slov a věcí).
[268] Srov. MachekSlov, heslo *mol*[1], *mol*[2].

Staročeská literatura jedenkrát dosvědčuje, že název *mol* se nevztahoval pouze k onemocnění hlavy či vlasů, nýbrž označoval také kožní chorobu nehtů: *o šeredství neb moli nehtóv* LékSalM 306.

Další názvem kožního onemocnění je *lišěj,* který postihuje kůži na různých částech těla: *kto má lišej na tváři* LékJádroB 103; *mravenec neb suché chrásty neb lišej stávají se z jedné hmoty vodné krve* LékSalM 400; *o chrastavosti suché, o lišeji, jenž slovú impetigo, serpigo, dercus* LékRhaz 6; *suché chrásty a lišej bývají na tváři i na hrdle* LékRhaz 85; *ktož má škaradé lišeje na tváři nebo na životě* LékChir 194b. Rovněž mistr Klaret lexém zařazuje do kapitoly o nemocích: *lišej* elephirta KlarGlosA 1715. Tzv. chirurgické lékařství a tzv. Vnoučkovo lékařství, tedy památky z počátku 16. století, poměrně často uvádějí lexém *lišěj* v plurále: *vezmi rozchodník a zetři jej v ruce a maž se tiem tu, kdež máš lišeje, a sprchnúť všeckny doluov a zmisí* LékChir 194b; *ktož má lišeje na tváři* LékChir 194b; *o tváři a o zlitině a vo uhřivosti a o lišejích* LékChir 340b; *proti všem nežitóm zlým a neštovicem jedovatým a všelikým lišejóm* LékVn 187a. Plurálový tvar zapisuje i slovník Tomáše Rešela: *šupinovaté lišeje, veliké píhy lichen, mentagra* RešČes Ccc3a. V latinské (tedy starší) části je pod heslem *lichen* uvedeno *flekovitost na tváři neb strupovatá prašivost* RešLat Xxxx3b.

Lišěj je nejspíš odvozeno od adjektiva *lichý* ‚špatný, zlý, škodlivý' neproduktivní příponou *–ěj.* V. Vážný se domnívá, že, stejně jako jiné názvy motýlů, „původní starý slovanský název choroby kožní „lišaj", který byl na části západoslovanské oblasti...přenesen i na domnělého nositele nebo šiřitele této nemoci, motýla". Motýli mohli zastupovat domnělé démonické šiřitele nemocí.[269] Tato kožní choroba byla ostatně v lidovém lékařství velmi často „zaháněna" zaříkáváním, jako tomu bylo také u jiných nemocí údajně způsobených zlými bytostmi (např. zimnice).[270] Podotýkám, že máme k dispozici doklady z období před změnou tautosylabického *aj>ej,* v nichž je uveden lexém ve formě *lišej* (nikoliv *lišaj*); jde tedy o skupinu *-ej* historicky původní.

Do této skupiny pojmenování patří i *svrab,* označující kožní onemocnění různého typu, zvláště chorobu vyznačující se silnou svědivostí. Staročeské texty píší o *svrabu* na různých částech těla; je zřejmé, že jako *svrab* byly pojmenovávány problémy různého původu a různé závažnosti; některý *svrab* postihoval porostem krytou část těla: *svrab větčí jest vada řas nebo viečce nežli očí, jakž koli řiekáme:*

[269] Vážný, V., *O jménech motýlů ve slovenských nářečích,* Bratislava 1955, s. 109.
[270] Čižmář II, s. 223-224.

mám svrab v očí LékRhaz 53; *jim [ženám] se vešky zarozují u vatni, a ty činie jim veliký svrab* LékŽen 26a; *zažene [šalvěj] svrab mužskému i ženskému pokolení k jich nádobám* LékVodň 282b. Kromě svědění je *svrab* charakteristický svými strupy, mokvajícími, či suchými: *proti suchému svrabu na rukú nebo na nohách* LékJádroB 233; *veškeren svrab zcelé a strupy spadnú* LékVodň 226b; *zeschneť všecken svrab na tobě a sprchne doluov* LékChir 175b. Někdy jsou jako *svrab* označovány zřejmě kožní vředy – *proti svrabu, ješto z malomocenstvie pochází* LékJádroB 76; *ukrocuje [„kúkol"] zlý svrab jedovatý* LékVodň 268a. V dokladu ze Saličetova lékařství je substantiva *svrab* užito jako synonymního výrazu k lexému *drbánie;* nejedná se zřejmě o pojmenování kožní choroby, nýbrž pouze o vystižení svrbivosti, které je průvodním znakem choroby zvané *kámen: když ten sirop budeš jemu dávati tiem pořádem, po třetiem dání počijeť nemocný polehčenie bolesti neb utišenie svrabu neb drbánie po nádobě mužské v čas pičkánie; a toť jest znamenie, žeť kámen nenie zatvrzen* LékSalM 358.

V češtině nenacházíme pojmenování létavého hmyzu, které by bylo formálně shodné s lexémem *svrab*, avšak je doloženo na západním a středním Slovensku.[271]

Výše bylo uvedeno velké množství názvů chorob, které vznikly na základě přenesení významu lexikálních jednotek s různým nelékařským primárním významem. Často se jedná o jednotky s rozvinutou polysémií. Dá se předpokládat, že postupem času se ztrácelo povědomí o společných sémantických rysech, na jejichž základě se uskutečnil přenos významu, že se s proměnou asociačních vztahů oslaboval motivační vztah. Svědčí o tom i fakt, že autoři často pociťovali potřebu neužívat název choroby samostatně, ale doplnit jej explicitní informací, že se jedná o chorobu: *kterak máš hojiti tu nemoc, jakoť slóve rak* LékChir 129a; *takto máš léčiti a hojiti tu nemoc, jakoť slóve fík* LékChir 132a; *nemoc, jakoť slóve živý vlas* LékChir 157a; *kterak máš hojiti tu bolest, jakoť slovú střiely* LékChir 124b; *mast proti bolesti té, ješto slóve vlk* LékVn 197a; *z přirození vlka, toho neduhu* LékŽen 86a; *ktož má fík neb húbu neb štětku, tak řečenú nemoc* LékFrantA 86a; *kdež jsú střielové, ta nemoc* LékFrantA 137b; *proti té bolesti, ješto slóve rak* LékFrantA 111a atp. (srov. též u hesla *nemoc*).

[271] Viz Vážný, V., *O jménech motýlů ve slovenských nářečích,* Bratislava 1955, s. 102; srov. též Kott VII, s. 760 a 827, hesla *srabúch, svrabliak* (slovenské názvy motýlů).

Názvy uvedené v této pasáži patří k nejstarším českým názvům chorob. Mnoho názvů zaniklo a bylo nahrazeno názvy jinými; některé však přetrvaly v názvosloví nejen lidového lékařství, ale i v lékařských textech odborných, kde není nutné používat termínů mezinárodní nomenklatury.

V.4 Názvy chorob, jejichž motivační souvislosti jsou v historické češtině velmi či zcela zastřené

Na závěr kapitoly o přenášení významu řadím ještě několik (poměrně) frekventovaných lexikálních jednotek, u nichž je slovotvorná motivace natolik neprůhledná, že takřka znemožňuje jejich vřazení do oddílu o slovotvorbě.

Jedná se především o lexikální jednotku *dna.* Etymologové dávají tento lexém do souvislosti se substantivem *dno,* s jeho významem ‚dolní vnitřnosti',[272] *dna* by tedy původně označovala nemoc, která postihuje dno, útroby člověka. Pro období staré češtiny se jedná o lexém polysémní a velmi frekventovaný; dokládá jej již Klaretův slovník: *paralysis dna* KlarGlosA 1676. O tom, že naši předkové rozeznávali různé typy *dny,* svědčí na příklad doklad z tzv. muzejního lékařství: *Dna jest rozličná. Jedna jest mrtvá, druhá jest živá, třetí horká, čtvrtá studená* LékMuz 166b. V druhém citátu se jednotlivé druhy konkrétněji popisují co do projevu i původu: *dna mrtvá jest v kostech u mozka, od niež sě ruce i nohy sklonijí, a ta sě stává od úrazu, druhé od přielišného smilstvie přes noc a třetie od přielišného jedenie a pitie a bez púštěnie krve,...druhá dna slóve živá, a ta sě stává, ktož sě ztrhuje ze sna aneb od oblitie v lázni vodú studenú nevědomě, třetie dna jest horká, a ta sě stává, když sě velmi upotí, čtvrtá jest studená a ta sě stává, když kto z horké lázně jde v studenost aneb když, jda cestú, velmi sě upotí, a zchladna a toho potu s sebe nesetra, vodu studenú neskrovně pie* LékMuz 178ab.

Zatímco lexém *dna* dnes označuje především ‚kloubní onemocnění způsobené poruchou metabolismu a vylučování močové kyseliny',[273] ve staré češtině byl význam tohoto lexému méně specifikovaný (a bylo jej tudíž často nutno specifikovat determinujícím adjektivem). *Mrtvá dna* bylo onemocnění, které znemožňovalo hybnost těla; bylo dáváno do souvislosti také s lexémem *šlak: proti dně mrtvé takto, kterému člověku nohy i ruce strnú tak, že jemu umrú, jako by šlak porazil, i nebude se*

[272] Srov. MachekSlov, RejzekSlov, Holub-KopečnýSlov, heslo *dna;* srov. také GbSlov, heslo *dna.*
[273] PSM, heslo *dna.*

moci hnúti LékJádroB 225; *proti dně a šlaku* LékVn 42b; *ktož má dnu s šlakem, a také v kostech* LékFrantA 65a. Na rozdíl od této dny *dna živá* umožňovala pohyb, byť zřejmě velmi bolestivý. Postihovala především končetiny, ruce a nohy, které křivila a krčila. Bolest, která dnu provázela, připomínala lámání kostí: *dna aneb jiná rozličná lámanie* LékVn 83a; *maž sobě údy, kderé dna láme* LékVn 58a; *dna byla jednoho zlámala, že se byl skrčil na rukú i na nohách* LékFrantA 120a; *dna v článcích* RostlPelp 13a; *zkušené [lékařství] proti bolesti příhbí a dny nožné* Apat 114b. Krčení údů vedlo k názoru, že dna postihuje žíly: *ktož má dnu v kostech neb v žilách* LékFrantA 65b. Nezřídka se lexém objevuje v blízkém významovém vztahu s výrazem *pakostnicě: bude mieti pakostnici nebo dnu* LékFrantA 32a; *paralysis, ta slóve nemoc pakostnice aneb dna* LékFrantA 64a; *ma pakostnice rozličná ména, a to skrze miesta a oudy: neboť najprvé slóve paralysis, a to jest pakostnice, kterážto chodí po člověku z jednoho údu do druhého, a slóveť dna žil z měkčenie, kterážto překážie čitedlnosti a hnutí* LékChir 200b; *dna neb pakostnice hlavnie* LékFrantA 42a. Poslední doklad svědčí o tom, že *dna* postihovala také hlavu; jednalo se zřejmě o úpornou bolest hlavy, jak vyplývá z jednoho z následujících citátů: *kto má dnu v hlavě neb jinde* LékFrantA 65b; *proti dně v hlavě neb jinde, ješto láme člověka* LékJádroB 23; *mast k hlavní dně* LékVn 28b; *kto má ustavičnú bolest v hlavě, tomu sú dna neb pakostnice hlavnie* LékFrantC 68b. *Dna* postihovala nejen kosti a žíly, nýbrž také tělesné svalstvo, ochromovala ho a deformovala: *komuž dna usta neb tvář ukřiví* LékFrantA 44a; *proti dně na jazyku* LékFrantA 56b; *komuž nohy otekú ode dny* LékFrantA 65a.

Staří lékaři rozeznávali také *dnu mokrou,* tj. takovou, která se projevovala mokváním kůže: *proti dně, ješto kyše* LékJádroB 238; *červené psie víno mokrú dnu suší a uzdravuje* LékFrantA 133b. V těchto případech se spíše jednalo o kožní neduh než o vnitřní onemocnění. – Rovněž slovník Rešeliův lexém *dna* zaznamenává. V české části uvádí spojení *dna v rukou, dna v nohách* a *dna v člancích* za řecko-latinské výrazy *chiragra, podagra a arthhrytis* (RešČes Ccc3a), jinde se zachycena také *dna v kolenách genugra* a *dna v příhbích a kloubích arthrites* (RešČes E4a). Latinská část je na ekvivalenty bohatší: za výraz *chiragra* neuvádí lexém *dna,* nýbrž *lámaní v rukou,* za *podagru* má *nožní dnu, pakostnici v nohách* (RečLat Xxxx3a-3b) a za *paralypsis* spojení *lámaní dny neb polovičný šlak* (RešLat Xxxx3b). Podobně tuto jednotku zaznamenává Veleslavínův slovník (VelesNom 172).

V některých mladších textech původní femininum *dna* nabývá charakteristik neutra (v plurále). Doklady čerpám z tzv. františkánského lékařství, z rukopisu datovaného k přelomu 15. a 16. století: *komuž dna překážejí* LékFrantC 88b; *tiem mazati, kdež dna překážejí, doluov* LékFrantC 88a; *kto má ustavičnú bolest v hlavě, tomu sú dna neb pakostnice hlavnie* LékFrantC 68b; *jestli že budú dna v nohách* LékFrantC 88b. Změna rodu a čísla (při zachování formální shody se singulárem feminina) svědčí o tom, že motivační průhlednost tohoto lexému již nebylo možné předpokládat.

Téměř na závěr pojednání o dně jsem ponechala zřejmě původní lékařský význam tohoto lexému. *Dna,* která postihovala útroby, se nazývala *vnitřnie* či *(s)třěvnie.* Jednalo se asi o bolesti kolikového charakteru, někdy spojené s průjmy atp., které mohly být průvodními jevy jiného onemocnění: *colica jest třevnie dna, a ti velmi tratie a na chýšku často chodie* LékFrantA 66b; *kterak máš léčiti lidi, kteřížto střevní dnu mají, kterážto velikú bolest v životě činí a těžkost a hryzenie všech střev a drobuov* LékChir 202b; *dna třevnie* LékMuz 273b; *ktož má dnu v třevách* LékFrantA 116a; *proti střevní dně* (v nadpisu) LékVn 38b; *proti dně vnitřní* LékJádroB 184. Rešeliův slovník v latinské části *dnu* v tomto významu neuvádí; za výraz *ileos* je zde uvedeno *střevní zření, trhání a hryzení v střevách* (RešLat Xxxx3a), za *tormina* je zde uvedeno *hryzení v střevách, colica pasio* (RešLat Xxxx4a). V díle, který má na prvním místě uveden český jazyk, však již spojení s lexémem *dna* je: *střevní dna, zření ileos, tormina* RešČes Ccc3b. Obecně lze shrnout, že název *dna* se vyskytuje častěji v mladší části slovníku, v původní, latinsko-české, jsou zachyceny většinou opisy s jinými lexémy.

Protože lexém *dna* zahrnoval nejrůznější choroby, také léčení spočívalo v různých terapiích. Běžné bylo přikládání *flastrů* (*ktož z nie [„lebedy"] flastr učiní na dnu na nožní, spomáhá velmi* LékVodň 271a), koupele (*toto jest lázně dobrá proti dně aneb pakostnici* LékFrantA 64b), ale také zaříkávání: *žehnánie proti zimnici a dně* LékVn 51a. O některých lékařských doporučeních jiní lékaři pochybovali: *mnozí pravie, že rané pitie zdrávo jest pro dnu, řkúce: Napijme sě ráno pro dnu! Nevěř tomu, ale pravím zajisté, že dna tiem raným pitím viece roste a posiluje sě.* LékMuz 134b.

Další lexémem, jehož původ není zcela jasný ani etymologům, je výraz *kýla,* který původně znamená snad ‚výrůstek, bouli, nádor'.[274] Staročeské památky dokládají zřejmě i dnešní význam lexému *kýla* ‚vytlačení některého z břišných orgánů z jeho přirozeného místa':[275] *crepatura sive ruptura pruotrž vel kejla* RostlPelp 13a; *ernea kýla* KlarGlosA 1673; *přihází se dětem průtrž nebo klín nebo kýla v rozličných místech, jakožto nad rozkroky neb v miešečku neb zezpod neb u pupku nebo doleji* LékŽen 107b. Obsah nadutí, které je na lidském těle patrné, může být však různý: *o kýle větrné neb vodnaté, masité nárokuov mužských* LékSalM 365; *jiný flastr proti kýle vodnaté a větrné* LékŽen 108b; *lék kýly masité velmi nesnadný a nebezpečný jest, nebť nemóž býti uléčena, jedno řezáním* LékSalM 369; *o kýle z vady ledvin pošlé* LékRhaz 151. *Kýlu* Tomáš Rešel zná: *ramex pruotrž, kejla* RešLat Xxxx3b.

Staročeská lexikální jednotka *božec*[276] je polysémní jednotkou, jejímž primárním významem je ‚pohanský bůžek'.[277] Využití tohoto jména jako názvu choroby bylo opodstatněno vírou, že některé nemoci jsou způsobeny zlými duchy vniknuvšími do těla člověka. Tato choroba, která je někdy uváděna mezi *nemocemi dětinskými,* se vyznačovala záchvaty nekoordinovaných pohybů, křečemi, upadnutím do bezvědomí atd.: *kterak máš pomáhati lidem, kteréžto božec trápí* LékChir 295b; *proti božci dětem* LékVn 45b; *stává se nebo přihází božec aneb křeč z přeplnění, někdy také z vyprázdnění neb vysušení* LékŽen 81a; *nigra božec* KlarGlosA 1672. Ojediněle je doložen výraz *psotník,* který je v novodobé odborné lingvistické literatuře uváděn jako synonymní k lexému *božec.*[278] Je to lexém polysémní, jeho primární význam označuje člověka, který má ‚psotu', tedy ubožáka, nešťastníka. Doklad na význam „lékařský" je jen jediný a nikoliv informačně cenný: *proti psotníku* LékJádroB 297. Oba uvedené lexémy, *božec* i *psotník,* jsou pokládány za lidové názvy pro padoucnici, epilepsii.[279] Ve stejném významu lexém dokládá Veleslavín: *nemoc s. Valentina, padoucí nemoc, psotník dětinský, comitialis, herculeus, magnus sacer, infantilis, caducus morbus, epilepsia* (VelesNom 163).

Lexém *mzě* (snad pl. f.[280] – tak v pozdější češtině) je ve staré češtině doložen velmi málo (*mze tisis* KlarGlosA 1678), však v lidovém lékařství přetrvával staletí.[281]

---

[274] Srov. MachekSlov, heslo *kýla.*
[275] PSM, heslo *hernie.*
[276] Srov. Čižmář II, s. 146-151.
[277] Srov. také GbSlov, heslo *božec.*
[278] Viz SSJČ, heslo *psotník.*
[279] Srov. Čižmář II, s. 146.
[280] Předpokládá to i Klaretův editor V. Flajšhans, srov. Flajšhans, V., *Klaret a jeho družina. Sv. II. Texty glossované.* Praha 1928.

Dávám jej do slovotvorné souvislosti se slovesem *mizěti*. Označuje souchotiny,[282] tedy nemoc, při které člověk jakoby sesychá, mizí.

Mezi lexémy, jejichž původní motivace není jasná, patří substantivum *křěč*.[283] Pro pozdější dobu předpokládají etymologové příklon ke slovesu *krčiti,* neboť bolest nutí krčit úd postižený křečí.[284] *Křěč* postihovala svalové části lidského těla, tj. především končetiny, ale také vnitřní orgány. Substantivum je ještě mužského rodu, řadí se k *jo*-kmenům. Z některých dokladů ovšem není možno rodovou příslušnost rozpoznat: *kterak máš lidem pomáhati, kteřížto křeč, tu nemoc, mají* LékChir 230a; *o křeči a vycezení mnohé krve* LékRhaz 187; *perem jeho [„supa"] uzdravuje [mazání]...křeč, kterýžto slóve spazmus* LékChir 143a; *proti křeči kdežkoli* LékVn 45b; *stává se nebo přihází dětem božec aneb křeč z přeplnění, někdy také z vyprázdnění neb vysušení* LékŽen 81a; *holubí lajno...spomáhá proti nožnému křeči studenému* LékVodň 272a; *kto píše aneb je v ruce pěstuje, křeči v ruce nepočije* LékFrantA 102b (*křeče* LékKřišť). Za lexém *spasmus* uvádí výraz *křeč* také T. Rešel (RešČes Ccc3a) i Veleslavín (VelesNom 162).

Již ve staré češtině je motivačně neprůhledný lexém *nežit.* Autoři *Staročeského slovníku* v záhlaví hesla *nežit* neuvádějí žádnou slovotvornou motivaci.[285] Etymologické práce[286] lexém vztahují ke kořenu *ži-* (srov. *žíti*). Méně obvyklou podobu *nežid* vykládá V. Machek přichýlením k obyvatelskému jménu *Žid.*[287] Tato lidová etymologie ovšem předpokládá, že Žid v očích tehdejšího obyvatelstva neznamenal mnoho dobrého. – *Nežit* tedy znamená špatně se hojící, „neživé" porušení tkáně. Ve staré češtině označoval tento výraz chorobný zánět či novotvar různého původu a různého stupně hojitelnosti a nebezpečnosti; rovněž jeho obsah a vnější vzhled byl různý: *nežit apostema* KlarGlosA 1684; *o hlíze neb nežitu netalovatém* LékSalM 203; *o hlízách nebo nežitech jedovatých* LékRhaz 102; [„prach z lilium"] *na rány nebo nežity vyhnilé* LékChir 112b; *nežit pronikavý aneb nepronikavý* LékSalM 353; *hlízy horké a nežity s votokem* LékVn 181b; *užitečné lékařstvie při každých takých nežitech píštělných* LékSalM 384; *o nežitu jáhelném* LékSalM 208. Jako původce *nežitů* byla často (jako i v jiných případech) jmenována porušená krev, resp.

---

[281] Srov. Čižmář II, s. 25-26.
[282] Srov. též JgSlov, heslo *mze.*
[283] Srov. též GbSlov, heslo *křěč.*
[284] MachekSlov, heslo *křeč.*
[285] Srov. též StčS, heslo *nežit.*
[286] Srov. MachekSlov, RejzekSlov heslo *nežit.*
[287] Srov. MachekSlov, RejzekSlov heslo *nežit.*

nerovnováha tělesných šťáv: *z rozličných mokrostí rozličnì se nežitové zarozují, totiž ze krve, z kolery, z flegmaty a z melancolie. Nežiduov ze krve narozených tato jsú znamenie: zardělost, horkost, trhánie, silné nadutie a bolest. Nežidóv z kolery tato jsú znamenie: horkost, červnost s žlutostí, bolest pichavá. Nežidóv z flegmy tato jsú znamenie: bělost, měkkost, tak když ho prstem podáví, že duolek zuostane. Nežitóv z melancolie tato jsú znamenie: tvrdost veliká a s někakú čerností, neveliká bolest.* LékRhaz 95.

Nežit postihoval člověka zevnitř i zvnějšku; lexém je determinován adjektivem nebo místním určením, které se vztahuje k zasaženému orgánu či části těla: *ktož má nežity na pysku* LékChir 139a; *squinancia, to jest nežit včas v hrdle, a včas vně na hrdle* LékFrantA 57a; *proti nežitóm matky* LékVn 164b; *otok a vředy neb nežity múdu* LékVn 12b; *apostema slóve nežit v žaludku* LékFrantA 70b; *nežit v chřípiech vel dušnost* RostlPelp 13a; *uzdravuje [„kozlová brada"] všecky nežity na vnitřních drobiech vzrostlé* LékFrantA 125b; *stává se včas, že v tom třevě nežit má* LékFrantA 67a; *plicní nežit* VodňLact kk3a; *o nežitu v uočí* LékSalM 203 atd. Již výše uvedené doklady dokumentují široké významové spektrum tohoto lexému. Kromě zmíněných determinací se proto v textech objevují i spojení, která tvoří celistvou významovou jednotku; lze tedy hovořit o ustálených souslovích. Je to především *nežid ohnivý* ‚karbunkl': *o karbunkulovi, ohnivém nežidu, a protož slóve uhlík* LékRhaz 121. Specifický význam předpokládám také u spojení *krvavé nežity* (v plurále) – zde se jedná o hemoroidy: *o dobrodění červené nemoci neb nežitóv krvavých v zadku* LékRhaz 134. – Z dosavadního textu této práce je patrné, jak velké množství lexémů označovalo různé novotvary a porušení tkáně, proto je pochopitelné, že se někteří autoři textů snažili o co možná nejpřesnější rozlišování mezi jednotlivými druhy (a jmény). Příkladem buď autor české verze tzv. Saličetova lékařství, který takto popisuje rozdíl mezi *fíkem* a *nežitem*: *znamenie fíkóv jsúť, že mají špičku, na niež visí, a zpuosobu mají fíkóv, nevypúštějíť ani mokrosti, ani krve. Nežitové tudiež nemajíť špičky jak ti fíkové, než mají otok obšírný...* LékSalM 349.

Nadutina na těle či na některém orgánu se nazývala *hlíza.*[288] Etymologicky název souvisí s ide. *gel– ‚chumel, něco kulatého'(souvisí také s lexémem *žláza*).[289] Původní význam je velmi obecný, *hlízou* nazývali staří Čechové jakýkoliv nádor na lidském těle, od otoků po morové dýměje: *přihází se také dětem hlízy nebo žlázy*

[288] Srov. MachekSlov, heslo *hlíza.*
[289] Viz RejzekSlov, heslo *hlíza.*

nějaké v hrdle LékŽen 89b; *neduh slóveť výr...neb hlíza v třieslech, a stáváť se obecně od hmoty, kterážto bývá vyhnána na to miesto* LékSalM 338; *hlízy aneb nežity a vředy* LékVn 13b; *ktož kozlík, to kořenie, jiesti bude, tehdy, když jej hlíza napadne, a rozřije je i obloží na hlízu, že ta hlíza neumrtví člověka* LékFrantA 127a; *ktož má hlízu jedovatú* LékChir 140a; *o to [moru] časté mluvenie a rozjímanie přivodí k hlíze* LékFrantA 10a. O tom, že tento výraz označoval různé typy novotvarů, svědčí i rozlišování *horkých* a *studených hlíz: flastr k studeným hlízám* LékVodň 272a; *hlízy horké...léčí a chladí [„flastr"]* LékVn 181b.

Lexém *chrást(a)* je podle etymologické literatury příbuzný s psl. výrazem **korsta,* kterým se označovala zaschlá krev na povrchu rány či slité vyrážky.[290] Ve staré češtině je výraz doložen v podobě *chrást* (2. sg. *–a/–u* maskulinum, *–i* femininum) a také jako *a*–kmenové femininum *chrásta;* v některých výskytech však nelze o rodové příslušnosti a tvaru nominativu singuláru pro morfologickou homonymii jednoznačně rozhodnout. Výjimečně se výraz vyskytuje ještě s náslovným *k–* a v singuláru; převážná většina dokladů obsahuje lexém v množném čísle a s počátečním *ch–*. J. Gebauer předpokládá kolísání kvantity – délku uvádí jen u formy *chrásta.*[291] Výraz označuje kožní onemocnění (zřejmě mokvající), tedy např. strup, prašivinu, které postihovalo jakékoliv místo na lidském těle:[292] *lékařstvie...proti všeliké prašivosti a chrástám na všem těle* LékChir 171a; *proti chrástám a svrabu* LékJádroB 233; *o okydení neb chrástách na hlavách neb na čelách dětinských, které ssú, a slóveť mléčivo od lidí neučených* LékSalM 202; *proti chrástóm* LékVn 179a; *ktož chrástavého pomaže [„ovsem"], všecky chrásty uschnú* LékFrantA 131a. Lexém v singuláru z lékařských spisů doložen není (v citátu *pomažiž tiem [mastí] chrást, toť spomuož* (LékFrantA 48a) se jedná o genitiv plurálu), avšak je doložen z děl nelékařských, na příklad ze spisu *Historia scholastica* Petra Comestora: *[lidé], věčnú chrást majíce..., neměli jsú přisluhovati* ComestK 81a. Taktéž nemám „lékařský" doklad na etymologicky původní náslovné *k–*, avšak lze ho doložit z Husova spisu (*raní tě pán...i krástami, i svrabem* HusVýklB 29b) a také z Klaretova Glosáře (*scabies krásty* KlarGlosA 1672).

---

[290] MachekSlov, heslo *chrásta.*
[291] Viz GbSlov, heslo *chrast (krast, chrásta, krásta);* M. Nedvědová ve své práci o staročeské kvantitě (v rkp.) tento lexém neuvádí.
[292] Viz SSJČ, heslo *chrasta, chrásta.* Srov. též Čižmář II, s. 224-225.

Na závěr uvedu motivačně již velmi neprůhledný výraz *laskomina/luskomina*. Etymologové[293] předpokládají, že jde o prefigovaný (*la–/lu–*) deverbativní výraz, přičemž fundující sloveso (rekonstruované psl. **skomati*) zaniklo již v prehistorické době. Vzhledem k periferním postavení v jazykovém systému se forma lexikální jednotky proměňovala, měnil se i její význam. Původně výraz znamenal trnutí zubů po požití kyselé či trpké potraviny, později pachuť vůbec. Do nové češtiny se význam ustálil jako ‚žádostivost, chtivost něčeho (zvl. pokrmu n. nápoje)'.[294] Ve staré češtině se ovšem jednalo o zdravotní obtíž, kterou bylo třeba léčit: *ktož ji [bylinu „kuřecie nožka"] rozžije, ktož má laskominy nebo luskominy, shánie laskominy* LékVodň 270a. Ve svém slovníku tento lexém uvádí ještě Veleslavín: *laskominy stupor dentium* VelesNom 167.

[293] Srov. MachekSlov, RejzekSlov, heslo *laskomina*.
[294] SSJČ, heslo *laskomina*.

VI. Slovní spojení vyjadřující názvy chorob, jejich příznaků a projevů

Funkci názvu zdravotní obtíže (či jejího příznaku) plní také slovní spojení. V souladu s příslušnou odbornou literaturou[295] dělím tato slovní spojení na (1) spojení volná a (2) ustálená, sousloví. Především vzhledem k tomu, že pramenné texty dokládají často lexikální jednotku nečetně, často pouze jednou, nelze vést ostrou hranici mezi oběma skupinami. Oporou pro rozhodnutí, zda se ještě jedná o lexikální spojení volné, či již o lexikální spojení ustálené, může být jeho pozdější vývoj a existence v mladších fázích českého jazyka.

VI.1 Volná spojení slov

Ačkoliv příklady uvedené v tomto odstavci vyjadřují lékařské pojmy, nejsou lexikální jednotkou, ale pouze opisem, volným spojením slov bez pevnější formální a významové vazby mezi jednotlivými komponenty. Jako takové sice nespadají do tématu této práce, nicméně je nelze alespoň v náhledu nezmínit. Níže uvedené doklady, které dokumentují tento způsob pojmenování, jsou pouze ukázkové, neboť by nebylo únosné, ale ani zvláště informačně přínosné, excerpovat tento lexikální materiál v úplné míře.

Časté je pojmenování nemoci tak, že je k substantivu *miesto* připojena ve formě adjektivního shodného přívlastku vlastnost, která konkretizuje jeho porušení či nefunkčnost: *miesto bolestné, zastřelené, píščělné, trudovaté, neštovičné, shnilé, jedovaté, vyražené, bolné* (*zmaž...miesto trudovaté znenáhla prstem* LékSalM 259; *proti shnilému miestu* LékJádroB 248; *obvěziž sobě dobře miesto vyražené* LékFrantA 127b; *místa bolestná tím vínem mej* LékVn 129a apod.).

[295] Reprezentivně např. Lexikologie, Praha 1985, s. 104n.

Podobnou významovou a formální strukturu jako výše uvedená spojení mají spojení s determinovaným substantivem *věc* (resp. v pl. – *věci*). Objevují se pouze v tzv. chirurgickém lékařství z přelomu 15. a 16. století: *věc rozjedlá* a *věc vlkojedá* (*mast hojí všeckny věci rozjedlé a vlkojedné a tu nemoc, jakoť slóve pojed* LékChir 36a), *věc (z)hnilá, vyhnilá* (*hnilé věci kruntovně hojí [mast]* LékChir 29b; *mast hojí a léčí všeckny věci zlé a zhnilé* LékChir 29a; *mast na všeckny věci vyhnilé* LékChir 66a), *věc sprýštěná a skynulá* (*uzdravuje [„volej"] všeckny věci sprýštěné a skynulé* LékChir 142b), *věc skažená* (*všeckny věci skažené na člověku zase uzdravuje [„volej"]* LékChir 143a), *věc speklá* (*rozvieže [lék] všeckny speklé věci* LékChir 252a) atd.

Na okraj podotýkám, že substantivum *věc* je v tomto textu vůbec mimořádně frekventované; jsou jím označovány nejen neduhy (*malomocnost, kterážto věc pochodí z nečisté krve nakažené* LékChir 172b), ale také léky, jejich ingredience a jiné jevy. Jedná se o jazykový rys, který do textu vnesl zřejmě některý z opisovačů a pozdějších kompilátorů sborníků; v původních textech spojených se jménem Křišťana z Prachatic se nevyskytuje.

Místo lexému s nespecifikovaným významem *miesto,* o němž bylo pojednáno výše, je běžnější spojení adjektivum + substantivum pojmenovávající určitou část těla či orgán. Adjektivum pak vyjadřuje, že a) tato část těla či orgán nevykazuje žádoucí vlastnost (typ *nečistý*) či b) vykazuje vlastnost nežádoucí (typ *zlý*). Další možností je determinace adjektivem odvozeným od verba, které vyjadřuje mj. chorobný proces, onemocnění (typ *nakazilý, porušený*).

Uvedu na tomto místě jen výběrem a souhrnně příklady na takto tvořená spojení, která pojmenovávají choroby, jejich (domnělé) přičiny a jejich projevy: *kto má tvář nečistú* LékJádroB 82; *aby nečistí zubové byli okrášleni* LékRhaz 83; *kto má nečisté oči* LékFrantA 125a; *komu jest kašel a má prsi nečisté* LékFrantA 70b; *která žena má nečistú matku* LékFrantA 98a atd. – *prsi nezdravé* LékFrantA 31b; *hodíť se to lékařstvie náramně k žaludku nezdravému* LékChir 153b atd. – *ktož má závrat a jest hlava horká* LékVn 39a; *komu čelo horké* LékVn 138b; *plíce toho člověka přieliš horky jsú* LékFrantA 31b atd. – *příhodný [lék] k ...žaludku studenému a játrám* Apat 147a; *pakli jest hlava studená* LékVn 39a; *spomáhá [„bazilikon"] studenému žaludku, játrám i srdci* LékFrantA 116b; *studené srdce silní [„muškát"]* LékFrantA 129b atd. – *ktož má zrak mdlý* LékChir 278b; *hodí se [„lék"] ku posilnění žaludku mdlého* Apat 143a; *spomáhá [„borák"] mdlému srdci* LékFrantA 117b; *ktož má zuby*

mdlé LékFrantA 137a; *ktož má chrástavú hlavu* LékJádroB 32; *ktož...tiem život chrástavý maže po tři dni, zcelé* LékVodň 270b atd. – *duch smrdutý* (v nadpisu) LékChir 264a; *proti zlému a smrdutému duchu* LékMuz 103a; *proti smrdutému dýchaní* LékFrantA 54b atd. – *mysl čistí a tesklivú krev a dobrú mysl činí [„chebdie"]* LékFrantA 59b; *jez to [„bodlák"] a zbudeš tesklivé mysli* LékFrantA 117b atd. – *člověk má plíce porušené* LékFrantA 31b; *v měchýři bude [muž] porušený* LékFrantA 143b; *porušený žaludek* Apat 33b atd. – *k nohám bolestným* LékFrantA 111b; *ktož má bolestné oči rozličnými bolestmi* LékFrantA 49a atp. – *proti hlavě bolné* LékJádroB 18; *proti bolným zubóm* LékJádroB 100 atp. – *kto má zlý žaludek* LékFrantA 70b; *znamená [vzhled „vody"] zlé játry* LékFrantA 29a; *zlé plíce* LékFrantA 31b; *kto má zlú krev v uočí* LékFrantA 49b atd. – *ktož má nakazilú tvář* LékNeduh 61b; *ktož má nakazilé nohy* LékNeduh 61b; *proti nakazilé tváři* LékJádroB 72 atd.

Další strukturou, která vyjadřuje chorobný stav či proces, je spojení obsahující sloveso ve funkci predikativní: vyjadřuje se tak, že člověk (či tělesný orgán, část těla) je ovlivněn stavem nebo činností, kterou vyjadřuje predikát. Uvedu několik příkladů sloves, která se v těchto strukturách vyskytují: *kohož oči bolíta* LékMuz 99a; *kohož bolí konec* LékMuz 109a; *kterú ženu bolí dětinec* LékFrantA 126a; *koho břicho bolí* LékVn 34a; *koho bok bolí* LékVn 41b atp. – *komu jazyk oteče* LékFrantA 56b; *komu břich oteče* LékVn 60b; *komuž nároky otekú* LékMuz 109b; *které paní otekú prsi* LékFrantA 90b; *kto oteče tvrdým otokem* BřezSnářM 72b; *komuž otieká hrdlo* LékVn 22b atp. – *komuž dásně hnijí* LékMuz 44b; *komuž plíce a játry hnijí* LékMuz 106b; *které ženě matka hnije* LékFrantA 98a; *krev v něm hnije* LékFrantA 132b atp. – *komuž se nohy neb ruce kazíta* LékFrantA 111b; *komuž se dásně kazie* LékFrantA 54b atp. – *kto tratí* LékVn 37a; *když bude pln, tehdy tratí jako pes* LékFrantA 73a atp. Do těchto struktur vstupují i slovesa, jež nevyžadují levostranné doplnění (tedy bez podmětu); pojmenovávají fyzické pocity člověka; člověk není jejich původcem, nýbrž prožívatelem:[296] *kohož u boce kuolé* LékMuz 168a; *kterú ženu kuolé po omlazení* LékFrantA 119a; *kohož kuolé v prsech a jest dušen* LékFrantA 69a atp. – *když by ji [ženu] v břiše hryzlo* LékVn 102b; *kohož hryze v třevách* LékFrantA 124b atp. V některých případech je agentem živočich: *kterýkoliv úd když včela uštne* LékVodň 276b; *kohož by štír uštnul* LékFrantA 133b; *když koho had uštne* LékFrantA 123b atp. – *když by vsteklý pes ukusil anebo co jedovatého* LékFrantA 84b; *kohož ukúsne co*

[296] Srov. *Mluvnice češtiny III. Skladba.* Praha 1987, s. 172n.

jedovatého LékFrantA 125b; *kohož vzteklý pes ujie* LékFrantA 85a; *na ránu, ješto had neb vsteklý pes ujie, jest spomocna [„anjelika"]* LékVodň 259b atp.

Časté jsou struktury se sponovým predikátem *býti,* s příslušným adjektivem vyjadřujícím zdravotní obtíž: *kto jest velmi tvrd v životě* LékChir 214a; *ktož jest trudovat* LékSalM 262; *ktož jest měkek* LékMuz 168a; *žena která jest jalova* LékŽen 114b; *ktož jest prašiv* LékChir 144b atp.

Na závěr této pasáže chci upozornit na specifický rys syntaktický, ačkoliv svou podstatou přímo naspadá do tématu této práce. Ve staročeských lékařských textech se poměrně často objevuje struktura s predikátem *býv(a)ti,* do níž vstupují názvy chorob a kterou lze vyjádřit v nové češtině málo frekventovaným vzorcem S_n – Vf *býv(a)ti* – S_d.[297] Člověk, který je postižen chorobou, je gramaticky zastoupen substantivem (resp. zájmenem) v dativu. Názvy zdravotního nedostatku, o nichž je pojednáváno v práci na patřičných místech, jsou formálně ztvárněny nominativem substantiva (ve funkci subjektu):[298] *komuž jest kašel* LékFrantA 69a; *komuž jest nos rozťat* LékChir 13a; *komu jest divie maso* LékFrantA 111a; *komu bývá dna v ledví* LékFrantA 133a; *komuž jest povlaka* LékJádroD 37; *komuž jest srdce mdlo* LékFrantC 62a; *komuž jest kámen v životě* LékFrantA 88a atd. Podrobnější průzkum by musel ověřit hypotézu, která se podle mého orientačního zkoumání nabízí, totiž to, že tento syntaktický rys je vázán na texty z okruhu prací mistra Křišťana.

VI.2 (Relativně) ustálená slovní spojení

Terminologická sousloví tvoří v současném terminologickém systému početně velmi zastoupenou složku.[299] V dalších řádcích uvádím ustálená či ustalující se slovní spojení, která vykazují znaky sousloví (především sémantickou celistvost) a která plní funkci shodnou s funkcí novodobého termínu. Řadím sem mj. sousloví, kterým v určité době konkurují jednoslovná pojmenování vzniklá na základě univerbizace. Sousloví, která označují ve staré češtině zdravotní nedostatek, jsou jak významově průhledná, tj. mají význam snadno odvoditelný z významů jeho složek, tak mohou mít charakter metaforický či kalkový. Některá sousloví, o nichž by mohlo být pojednáno na tomto místě práce, jsou z praktických důvodů (především z potřeby opřít výklad

[297] HMČ se o tomto typu nezmiňuje.
[298] Srov. *Mluvnice češtiny III. Skladba.* Praha 1987, s. 224.
[299] Viz např. Terminologie, Praha 1983, s. 49n.

o definice základního členu sousloví) začleněna v jiných kapitolách a zde je umístěn pouze orientační odkaz.

Nejčastěji jsou doložena sousloví ve struktuře, jež je tvořena substantivem s determinujícím shodným adjektivním přívlastkem. V několika případech lze mezi relativně ustálená slovní spojení řadit i spojení, která mají větnou (či nadvětnou) strukturu; jedná se o české ekvivalenty latinského názvu choroby *noli me tangere* a názvy různých druhů zimnic (*zimnicě, ješto bývá čtvrtý den*).

Charakteristickým rysem těchto sousloví je možnost obměny některého z prvků (determinovaného i determinujícího) lexémem s podobným významem (synonymem). Tento fakt staví staročeské sousloví do protikladu k novočeskému sousloví, kde je tato vlastnost vylučována.[300] Svědčí to o nepevnosti konstituujícího se parasystému, a to jak parasystému terminologického, tak parasystému víceslovných pojmenování.

Jak naznačuje i ostatní lexikální materiál týkající se chorob, velmi často vznikala potřeba pojmenovat novotvary či výrůstky na kůži. Kromě pojmenování jednoslovných se užívalo i sousloví. Jedná se na příklad o dodnes užívané sousloví *ječné zrno* (‚hnisavým zánětem zduřelá žlázka na okraji očního víčka'[301]): *ječné zrno jestiť otok zarozený na viečci oka obecně z mokrosti horké; pakliť se stane z jiných příčin, tehdyť neslóve ječné zrno, než sval neb žláza* LékSalM 225; *o ječném zrně na viečci* LékSalM 203; *flastr předobrý proti ječnému zrnu* LékSalM 228. Rovněž zde je tento lexém omezen na jedno, překladové dílo. Spojení *ječné zrno* je však v jiné památce doloženo i jako neduh zvířecí: *ktož ji [„kokočku"] s kořením klade do pomyj, kteráž svině ty pomyje pie, žádná nemievá ječného zrna* LékVodň 271a.

Na základě podobnosti s klikatým kmínkem vinné révy vzniklo přenesené, pro staročeské období jedinkrát doložené pojmenování *vinný kořěn*. Označuje naběhlou, tzv. křečovou žílu (či žíly) v oblasti lýtka: *o žíle, kterážto slóve vinný kořen neb městka, a nadutiech jiných v žilách na holeních* LékSalM 375. Neduh stává se podle pramene *těhařóm, pútnikóm a těm, ješto mnoho stávají neb nohami pracují* (375) a je možno jej léčit buď mazáním, nebo chirurgickou cestou.

Sousloví *kuřie řit* a spojení *kuřěcie řit* (s jedním dokladem) pojmenovávají novotvar (otlačeninu) vzniklý především na prstech u nohou, často se středovým terčem, připomínajícím řitní otvor kuřete. Chirurgickou léčbu doporučuje autor tzv.

[300] Viz např. PMČ, s. 70.
[301] SSJČ, heslo *zrno*.

jádra: *kto má kuřie řit na prstech, ješto sě zhněte, střež ji po tři úterky ráno, a mineť* LékJádroM2 104b. Dnes se lidově nazývá (pravděpodobně podle němčiny) *kuří oko.* Neduh vznikal často v důsledku nevhodné obuvi, proto byla pohodlná obuv také podmínkou pro úspěšnou léčbu, jak o tom svědčí citace z Saličetova lékařství: *O tvrdosti neb mozolu a bradaviciech i kuřeciech řitech* (nadpis). *Najprvé zpuosob, ať nemocný má prostranú obuv* LékSalM 380.

Stejný neduh zřejmě označuje i Klaretův frazém *kuřie řinda dronopedna* KlarGlosA 1700. Editor Klaretových slovníků V. Flajšhans soudí, že *řinda* je domácká varianta lexému *řit;*[302] bylo by zde tedy využito expresivního formantu *-(n)da* (srov. *legranda, brynda, Venda* atd.).[303] Dodáme ještě poznámku k distribuci frazému *kuří řit* x *kuří oko:* Rešelův slovník uvádí oba dva výrazy, v části latinsko-české (1560) je pod heslem *clavus* uvedena *kuří řit* (RešLat Xxxx3a); v části česko-latinské (1562) je již uvedeno pouze spojení *kuří oko* (RešČes Ccc3a), s týmž latinským ekvivalentem. Veleslavínův slovník se o několik desítek let později uchyluje opět pouze ke staršímu označení tohoto výrůstku na noze (VelesNom 174).

Jistý druh neštovice byl nazýván souslovím *vranie oko;* sousloví je doloženo jen z jedné památky: *proti neštovici, ješto slóve vranie oko, vezmi jahody, jako v pústkách rostú, černé, stříkajž na tu bolest* LékVn 62a. Popis léčivé rostliny souhlasí s popisem jedovaté rostliny zvané dnes *vraní oko čtyřlisté,*[304] jež byla užívána k léčení (*vezmi těch jahódek, ješto slovú vranie oko, a rostú ty jahódky nízce od země a každá zvláště mezi čtyřmi malými lístky a jsú černé* – v předpise na „zkaženou hlavu" LékFrantA 39b). Je tedy možné, že z užívaného léčiva se název přenesl na zdravotní obtíž, která byla léčena.

Dalším souslovím vážícím se k tomuto druhu problémů je *jablko mrtvé,* které označuje chorobný novotvar na noze, vzhledem připomínající jablko. Doklady pocházejí z téže památky a jedná se o kalky (viz zvl. na s. 177–178): *o nádoru na noze, ješto slóve malum mortuum latině a česky jablko mrtvé* LékRhaz 188; *jablko mrtvé, když se zarodí na noze, nesnadněť móž býti uléčeno* LékRhaz 188. V Čižmářově *Lidovém lékařství* je *mrtvé jablko* uvedeno jako lidový název pro *návní kost.*[305] Adjektivum *mrtvý* je významově blízké s adjektivem *návní/návný* (od *náv*

[302] Flajšhans, V., *Klaret a jeho družina. Sv. II. Texty glossované.* Praha 1928.
[303] Tvoření, s. 427.
[304] Viz např. Grau, J. – Jung, R. – Münker, B., *Bobulovité, užitkové a léčivé rostliny,* Praha 1996, s. 52.
[305] Čižmář II, s. 124; také SSJČ, heslo *návní.*

‚záhrobí'[306]). Čeština později opouští obrazné pojmenování *jablko,* které je založeno na vnější podobnosti (okrouhlosti) a možná také na faktu, že *jablko* jako plod symbolizuje další vývoj, kdežto *mrtvé jablko* je zbytečné, neplnící svou úlohu, stejně jako novotvar na lidském těle, a dává přednost neutrálnímu pojmenování *kost.* Sousloví *návnie/návná kost* má význam ‚zduřenina tkáně, zvláště v okolí kloubů n. šlach na končetinách'[307]: *návné kosti aneb divé kosti když by rostly na hrdle* LékFrantA 112b; *tehdy by mušel umřieti od těch kostí návných neb divých* LékFrantA 113a; *proti návnie kosti v hrdle – jestliže by komu dvě kosti návní rostly v hrdle* LékJádroB 110[308]; *Nemoc ta nejviece stává se od veliké roboty i ztaženie miesta toho přielišného, pro něžto zběhnú se mokrosti na miesto uražené, a na dlí, což v jich jest tenkého, zmisie, a což hrubého, to zdvrdne a svalí se na miestě a bude jako kost; a to postúpá druhdy před dotčením, a druhdy nic. A slóveť od Čechóv návná kost.* LékSalM 300; *o návné kosti na konci* LékSalM 363. Vedle adjektiva *návný* dokládá *Staročeský slovník* také kmenoslovnou variantu *návský: zapal tu húbu, ať sě nad tú kostí návskou pálí.* Doklad autoři citují z Jungmannova slovníku.[309]

Z uvedených dokladů vyplývá, že synonymem ke spojení *kost návní/návná* je sousloví *kost divá,* tedy opět tkáň, která vyhlíží jako kost a roste v nepatřičných tvarech či na nepatřičných místech.

Vedle adjektiva *návný*, které postupem času ztrácí svou motivační průhlednost a stává se významově nejasným, se ve spojeních vyskytuje adjektivum *divý,* jak je uvedeno již výše v dokladech z tzv. františkánského lékařství.

Ke *kostem návným* mělo projevem blízko *maso divie* (*divie maso caronica* KlarGlosA 1697), jak o tom svědčí i nadpis z dalšího lékařského spisu, kde je oběma problémům určena táž terapie: *Komuž rostú kosti návné aneb maso divie* LékFrantA 112b. Nutno předeslat, že s výrazem *maso* se pojí několik adjektiv, s nimiž vytváří spojení, u něhož je velmi problematické stanovit, zda se jedná o slovní spojení volné, či ustálené. Kromě adjektiva *diví* se jedná o přídavná jména *živý, mrtvý, zlý, vojenský, umrlý, zmrtvělý, (z)hnilý, zbytečný, vzrostlý.* Rovněž sémantická interpretace je nejednoznačná; někdy se zřejmě jedná se o tkáň, která narůstá v nepatřičných místech či v nadměrném množství (*o polypu, totiž o masu zarozeném zbytečném* LékRhaz 70;

[306] Viz StčS, heslo *náv.*
[307] Srov. StčS, heslo *návný;* měkkou variantu adjektiva (*návní*) tento slovník nezachytil.
[308] Tento doklad jediný dokumentuje variantu *návní;* u prvního výskytu v dat. sg. by byl náležitější tvar *návní* místo *návnie,* ovšem i tento tvar je vysvětlitelný na základě analogického vyrovnání s tvrdými adjektivy či zvratnou jotací. Druhý tvar může být patřičný tvar nom. duálu, ale také prostý výsledek úžení *ie>í.*
[309] Viz StčS, heslo *návský.*

o červiech a masu vzrostlém v uše LékSalM 250; *když komu roste divie maso v ráně aneb jinde* LékFrantA 137a; *prach na zlé maso kde koli, a slóve divie* LékVn 63a; *kto má divie maso v uočí* LékFrantA 51b; *o diviem masu pod kuoží nádoby mužské nebo ženské* LékRhaz 134). Jiné doklady ovšem spíše napovídají význam ‚neživá tkáň' (*mast...příhodná k ranám starým..., nebo stírá je a vyčišťuje od masa mrtvého* Apat 163b; *cerát velmi užitečný proti každému masu zhnilému a zmrtvělému jakž koliveк* LékChir 109b; *hlízy a maso hnilé, to vše vyjie [mast]* LékFrantA 114a). Problém nastává v případech, kdy se oba tyto významy objevují v syntaktické konstrukci, která předpokládá, že mezi nimi existuje synonymní vztah: *proti vojenskému masu neb diviemu neb umrlému aneb shnilému* LékJádroB 302; *traňk, kteryžto v nižádné ráně diviemu masu, totižto mrtvému, ruosti nedá* LékChir 63b; *proti diviemu masu, ktož ji [„bukvici"] ztluče s vínem a na ránu navieže, všecko hnilé a divie maso ven vyžene* LékFrantA 117a. Synonymii mezi souslovími *maso vojenské – maso divie* předpokládá také Josef Jungmann ve svém slovníku.[310] – Rešeliovým ekvivalentem těchto sousloví je *gangrena – diví maso, shnilé maso* (RešLat Xxxx3a), *zlé shnilé maso* (RešČes Ccc3b).

Další sousloví jsou využita k označení choroby, která se projevuje poškozením tkáně. V jedné skupině takových sousloví je determinovaným substantivem lexém *oheň* (viz na s. 123): *oheň pekelný, oheň svatého Antonie, oheň živý, oheň svatý, oheň svatný, oheň perský, oheň persidský, oheň břeskevný.* Některá sousloví jsou synonymní. Synonymní je vztah mezi terminologickými souslovími *oheň živý, oheň svatý (svatný)* a *oheň svatého Antonie: oheň živý, druzí řiekají svatý oheň a druzí svatého Antoní oheň, kterúžto nemoc Vlaši obecně mievají* LékVodň 280a; *o erispila, totiž o lítem pryskýři, a slóve oheň svatého Antonie* LékRhaz 120; *když koho zapálí voheň svatého Antonie* LékChir 103b; *každý votok horký otejme a oheň svatého Antonie hasí* LékChir 104b; *voda ruožená...oheň svatý uhašuje* LékFrantA 173a; *sacer ignis voheň sv. Antonia* RostlPelp 14a. Z dokladů je zřejmé, že se jedná o bolestivé a nebezpečné onemocnění (*lítý pryskýř*), které může „cestovat", přemisťovat se z místa na místo: *porušenie chodície, jako vlk neb svatný oheň, vždyckyť se stává...z zkrve žlučné připálené* LékSalM 385. Není tak nebezpečný jako *vlk* (viz výše), neboť neporušuje tkáň do hloubky; lze ho léčit přikládáním bylin: *jestiť rozdiel mezi vlkem a svatným ohněm, neb oheň svatný nerozcházie se, aniž vhřezne v tělo*

[310] Srov. JgSlov, heslo *vojenský.*

hluboce, jedno v kuoži a málo v maso LékSalM 386*; kto má oheň svatého Antonie a udělá flastr z makového listie, ztluka jej, výborně hojí* LékFrantA 129a; *pomáhá od...ohně svatého Antonie, ktož ji [lebedu]...ztluče i naloží sobě na ránu* LékFrantA 128b. Popsané příznaky nemoci a latinský termín *erispila (= erysipel)* odpovídají příznakům kožního onemocnění zvaného *růže.*[311] Z následujícího citátu však vyplývá, že choroba může být tak nebezpečná, že nejlepším řešením je amputace postižené končetiny (snad zde došlo k záměně s *vlkem,* o němž píší některé výše zmíněné prameny): *když koho zapálí voheň svatého Antonie..., vezmi ocet, netřesk a psie víno a ztluc to spolu, pak namoče toho na flastr, i obiniž sobě tiem tu bolest všecknu a to zapálenie, a neuhasne liť pod tiem, tehdy uřez ten úd preč chutně, ať se viece to zapálenie nerozmóž* LékChir 104a.

Už název napovídá, že ještě závažnější je onemocnění, které předci nazývali *oheň pekelný/pekelní: oheň pekelní zapálil jemu [císaři] nohy* LetKřižA 143ed.; *proti pekelniemu ohni, té nemoci, a chtěl li by uhasiti ten pekelní oheň, tehdy pal veliké kopřivy a tú vodú uhasíš, pokud jest červeno to, muožeš uhasiti, a pokud jest černo, to nic platno nenie* LékFrantA 112b. Z posledně uvedeného textu vyplývá, že léčitelný je tento neduh v jisté fázi onemocnění, pak již nikoliv (nejedná-li se ovšem o dvě různé choroby). Podrobnější je tzv. chirurgické lékařství, které dokonce rozeznává *tři ohně,* tj. tři stadia: *máš věděti, žeť jest oheň pekelný trój: najprvní činí červené zapálenie, a tomu pomoci muožeš, a druhý černé, a třetí, tenť se ihned prejští a padá, a tohoť jest lékařstvie božie milost, než uřež ten úd pryč, což nejspieš budeš moci* LékChir 105a. Zdá se, že se může jednat o *sněť, gangrénu,* jež se mj. vyznačuje proměnlivou barevností napadené kůže, od červenosti až po černost.[312]

Nejméně závažný je *oheň břeskevný* či *perský* nebo *persidský.* Jedná se o drobné puchýřky, které mají barvu broskve. Varianty *perský, persidský* vznikly zřejmě z rozpaků překladatele tzv. Saličetova lékařství. Pouze z této památky je název onemocnění doložen; latinsky je nemoc zvána *ignis persicus* a překladatel zjevně nevěděl, zda tvar *persica* v tomto spojení má význam ‚perský', či ‚broskev'.[313] Užil proto obě možnosti: *o...ohni perském neb břeskevném* LékSalM 400; *jáhliny a oheň břeskevní stávají se z hmoty tenké*[314] *velmi* LékSalM 400; *o nežitu jáhelném, o ohni*

[311] PSM, heslo *erysipel;* Isidor IV, s. 93.
[312] Srov. např. PSM, heslo *gangréna.*
[313] Srov. také dodatek k edici *Saličetova Ranná lékařství,* Praha 1867 (eds. K. J. Erben, V. Staněk), s. 250.
[314] Zřejmě chybný zápis, neboť z následujícího textu, kdy je doporučeno požívat „studených věcí" , lze usuzovat, že nemoc byla údajně způsobena hmotou horkou (nikoliv tenkou); pak je vyhověno zásadě léčby substancí protikladné kvality.

persitském LékSalM 208. Léčba spočívala v aplikaci mastí: *lék jáhlin neb ohně perského: ať jie a pie studené věci, jakož pověděno jest, a maž miesto mastí topolovú neb mastí z blajvajsu; a zdrávť bude* LékSalM 404. *Jáhliny* nejsou totožné s *perským ohněm,* jak dosvědčuje tento výpisek: *Znamenie jáhlin a ohně břeskevného: neb na jáhlinách bývají neštovičky jako jáhly, a páléť miesto a rozmáhajíť se počtem, a druhdyť bývají bielé, a druhdy červené; a když bielé proděješ, vypúštějíť bielú mokrost jako hnój, ale jestiť jed. Ale v uohni břeskevném bývajíť měchýřkové, jako by se od ohně zprýštili; a nemnožíť se na miestě velmi, ale pálíť a ujžéť.* LékSalM 401. Charakteristika *břeskevného ohně* je blízká tzv. potničkám, tj. ‚drobným puchýřkům na kůži vzniklým ucpáním vývodů potních pórů'.[315]

Dvojí přenesení významu dokládá spojení *živý vlas.* Substantivum *vlas* je prvotním významu ‚jemný, velmi tenký a dlouze protáhlý útvar vyrůstající z pokožky na lidské hlavě';[316] přeneseně označoval dlouhého, niťkovitě tenkého červa, který parazituje v lidských útrobách.[317] Podle tohoto červa byla pojmenována choroba, kterou údajně působil: *živý vlas: proti živému vlasu* LékVn 112b; *proti živému vlasu v noze* LékChir 62b; *proti živému vlasu pod nehtem* LékVn 114a; *mast proti živému vlasu* LékJádroB 256; *kterak máš léčiti tu nemoc, jakoť slóve živý vlas* LékChir 157a. Choroba postihovala různé části těla, především ale končetiny (*ktož má živý vlas kdež koliveк* LékChir 158a). Léčba spočívala především aplikací mastí, „prachů" či různých léčiv, které domnělého červa „vytáhly" z rány, buď živého, nebo mrtvého: *vezmi mchu s planého trnu i obiniž jím sobě tu bolest dobře a nechajť se pod tiem zahřeje a uzříš to sám očitě, anoť ten vlas z té bolesti sám vyleze, i každý červ jiný* LékChir 158a. Adjektivum *živý* vyjadřovalo pohyblivost parazita; ve skutečnosti se zřejmě jednalo o odumřelou šlachu atp., které se organismus zbavoval (srov. též *červ v noze*). Slovník T. Rešela uvádí spojení v česko-latinské části slovníku: *vlas živý phagadena* RešČes Ccc3b. V opačné části je za cizí výraz uvedeno *červ nebo vlas* RešLat Xxxx3b.

Velmi frekventované je ve staré češtině terminologické sousloví *vodné tele*: *ydropsis ta nemoc slóve vodné tele, ješto člověk oteče velmi na životě. Vodné tele stává se od mdloby žaludkové a jatrné tak, že pitie játry z žaludka pro lenost vytáhnúti nemohú. Protož pitie ostane v žaludku a jde mezi kuoži a mezi maso. Protož vždy se*

[315] SSJČ, heslo *potničky.*
[316] SSJČ, heslo *vlas.*
[317] JgSlov, heslo *vlas;* může se jednat např. o *vlasovce,* viz SSJČ, heslo *vlasovec.*

těm chce píti LékFrantA 79a; *mast...spomáháť také proti žiezni vodného telete* LékRhaz 192; *mnohoť přivodí [tok krve] neduhóv, totiž maní, melankolí, vodné tele a takové vady* LékRhaz 164; *vodné tele ydropisis* KlarGlosA 1676. Předpokládáme, že pojmenování *vodné tele* přecházelo v určité době v popisnou lexikální jednotku *vodné tělo.*[318] Pro staročeské období je však doloženo spojení *vodné tělo* jen jedenkrát, a to z prozaického *Života Krista Pána:*[319] na fol. 65a je zapsáno: *wodne telo.* Pokud bychom druhý lexém interpretovali jako *tělo,* pak bychom však museli připustit, že písař zapsal místo spřežky –ie– (*ě*) pouze –e–. Takový zápis po palatále není nemožný, avšak ve zmíněném textu by byl ojedinělý. Kloníme se tedy k závěru, že se jedná o písařský nedostatek a že písař omylem ve slově *tele* zapsal místo druhého –e– grafém –o–. Zřejmě tedy nejde o první zaznamenání spojení *vodné tělo,* nýbrž o další (i když porušený) záznam frekventovaného sousloví *vodné tele.*

Nemoc byla nezřídka způsobena kameny v játrech, slezině, žaludku a ledvinách, což způsobilo ukládání tekutiny především v břišní krajině.[320] – Začleňování sousloví do řečového aktu je vždy poněkud problematické; také proto je výjimečně doloženo pro označení nemoci samotné neutrum *tele: jinak proti teleti zkušené* LékJádroB 182. Sousloví bylo záhy nahrazováno jednoslovnými výrazy (*vodnotedlnost, vodnotelenstvie* –viz na s. 85, 182). Také Rešelův slovník již uvádí v obou svých částech jako ekvivalent lexému *hydrops vodnotedlnost* (RešLat Xxxx3a; RešČes Ccc3b).

Původ tohoto lexikálního spojení je nejasný. Původně bylo toto onemocnění nazýváno *vodná nemoc,* což souhlasí se stavem staroslověnským (*vodьnyj trądъ*).[321] V. Machek řadí tuto chorobu k mnoha neduhům, které v představách lidu působil nějaký červ v lidských útrobách. *Vodné tele* je snad místní název pro larvu potápníka, případně pro jiný vodní hmyz.[322] Je však zřejmé, že postupem času byl název vztažen nikoliv k působiteli choroby (byť pomyslnému), ale k jejímu nápadnému projevu. O skutečné příčině onemocnění (tedy selhávání některých vnitřních orgánů) ostatně vypovídá i doklad z tzv. františkánského lékařství, který je uveden na počátku pojednání o *vodném teleti* (*vodné tele stává se od mdloby žaludkové a jatrné...*).

[318] Srov. JgSlov.
[319] NK v Praze, sign. XVII A 9.
[320] Isidor IV, s. 81, pozn. 97.
[321] Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1966-2003 (dále SJS), heslo *vodьnъ.*
[322] MachekSlov, heslo *tele.*

Několik ustálených slovních spojení obsahuje substantivum *nemoc* (viz zvl. s. 92), jež je determinováno adjektivem vyjadřujícím charakteristický příznak této nemoci. Je to především *nemoc padúcie* – ‚nemoc se záchvaty spojenými s upadnutím, zvl. padoucnice'[323]: *pomáhá [„balšám"] kašli a otokóm plic...a proti padúcí nemoci* LékFrantA 116a; *caducus morbus vel epilepsia padúcé nemoc* RostlPelp 13a; *padúcie nemoc jednu ženu překotila* LékFrantA 63a; *padúcí nemoc stává se při dětech pro leknutí* LékŽen 80a; *padúcie nemoc stává se od studenosti a od vlhkosti mozku* LékMuz 34b. Jednoslovný ekvivalent *padúcnicě* je zařazen na jiném místě práce (zvl. na s. 61, 191–192). – Výjimečně je doloženo i adjektivum *padká* ve spojení se jménem *nemoc* – v témže významu: *caducus padká nemoc* SlovKlem 34a. Tento doklad jistě navazuje na výraz *padká* (zpodstatnělé adjektivum?), které je zapsáno v *Glosáři* mistra Klareta: *padká caducus* KlarGlosA 1679. – Slovník T. Rešela rovněž dokládá pouze sousloví *padúcí nemoc* (RešČes Ccc3a).

Bylo již řečeno, že determinující adjektivum vyjadřuje to, čím je choroba příznačná; může vyjadřovat na příklad barvu: výrazně je ve staré češtině zastoupeno sousloví *nemoc červená,* které je i v rámci lékařské slovní zásoby polysémní. Označuje za prvé střevní onemocnění, které se projevuje mj. (krvavým) průjmem: *fluxus červená nemoc* KlarVokF 475; *kto má úplavici neb červenú nemoc* LékVn 39b; *hodí se [„flastr"] ve všech tocích starých, v ouplavici i v červené nemoci* Apat 185b; *Ktož má červenú nemoc, lékařstvie jisté a pokušené učiň takto...Ale toto máš věděti, že nemáš ihned té nemoci zastavovati, nebo by umřel, když by ji ihned za nova stavil. Ale hleď toho staviti, kdyžť se již budú střeva slehovati, neboť ihned stane každému tiem lékařstvím jistě.* LékChir 206b; *to lékařstvie mocně stavuje krvotok i červenú nemoc i každú běhavku* LékChir 326b; *kto má červenú nemoc, ješto vždy na chýšku běží* LékFrantA 82b; *těm, ješto mají dessenterí, tociž červenú nemoc* LékRhaz 25.

Dalším významem tohoto spojení je ‚menstruační krvácení': *ženám bývá čmýra červené barvy, a protož slóve červená nemoc* LékŽen 2b; *tož lékařstvie zastavuje červenú nemoc ženskú, právo a běhavku* LékVn 103a. Ojedinělý je doklad na výskyt červené nemoci na povrchu těla, přesněji řečeno na tváři: *lidem, ješto mívají červenú nemoc, jakožto podlé nosu nebo podlé úst anebo na nose, a ta jistá červenost jest nečistú krví nalitá* LékJádroD 62 (také LékJádroB 72). Jedná se zřejmě o nějaké vředy či boláky. (Lexémy *črvenicě, červená* jsou zpracovány na s. 57, 107–108.) –

[323] Srov. též StčS, heslo *padúcí.*

Rešelius uvádí ve svém slovníku dvě sousloví: *červená nemoc neb červený tok břicha, disenteria* (RešČes Ccc3a).

Dalším spojením obsahujícím adjektivum tohoto typu je *nemoc žlutá: Ictoricia žlutá nemoc, a stává sě od horkosti a od studenosti, a včas od sračky a od blívanie a od jedu* LékFrantB 193a. Stejnou chorobu označuje (ve stejném kontextu) spojení *zlatá nemoc: Histericia slóve zlatá nemoc, to jest žlútenice. Ten neduh žlútenice stává se od horkosti a od studenosti a včas od sračky a od plavenie a od jedu* LékFrantA 80a. O jednoslovných ekvivalentech *žlúte(n)ničě, žlútenka, zlate(n)ničě* je psáno na jiném místě práce (na s. 56–57, 68).

Jen jedinkrát je doloženo sousloví *nemoc bielá: která žena má bílú nemoc svú* (v nadpisu) LékŽen 109b. Význam není zřejmý, snad se jedná o nějaký poševní výtok.

Synonymním výrazem k výše uvedené *črvené nemoci* ve významu ‚menstruační krvácení' je *nemoc ženská* (*passio matricum slóve nemoc ženská, a taťsě jim počíná ve dvanádsti letech neb v patnádsti, a býváť jim do čtyřidcát let aneb do paddesát* LékMuz 75b; *ženskú nemoc vzbuzuje [„benedikt"]* či *tajná* (*k měsíčné neb tajné nemoci takto jí [ženě] spomóž* LékFrantA 94b; *ženám tajnú jich nemoc přivodí [„balšán"]* LékFrantA 116a), *měsiečná* (*pro zadrženie nemoci jich [žen] měsiečné* LékSalM 315; *měsíčnú nemoc zadržanú vzbuzuje [„baldrián"]* LékFrantA 126b) a *přirozená* (*která žena své nemoci přirozené nemá* LékFrantA 94b). – V případě spojení *nemoc tajná* lze uvést další význam – nemoc skrytá, latentní: *najviece sě chovati smradu bahenného, jako bývá na močidlech, a smradu mrchy, od toho sě zaroďují tajné nemoci* LékMuz 132b; *toho měsíce [března] nemoc každá tajná zjeví se* LékVn 64a; *tajné nemoci v životech šlechetných* LékFrantA 22a. Menstruaci označuje Veleslavín rovněž souslovím *ženský květ menses* VelesNom 171.

Konkrétní nemoc se skrývala pod ustáleným lexikálním spojením *nemoc veliká;* toto spojení bylo synonymní k dalšímu ustálenému spojení, totiž *nemoc sv. Valentina: ktož má velikú nemoc, to jest svatého Valentina* LékFrantA 131b. Jednalo se o nemoc vyznačující se záchvaty spojenými s upadnutím, např. o padoucnici, jejímž patrnonem byl sv. Valentin.[324] Následující citát z tzv. lékařského jádra je poněkud zkomolený; jsou zde poněkud nepřehledně zachyceny tři víceslovné názvy téže choroby, avšak z chybného záznamu jakoby vyplývalo, že se jedná o dvě různé nemoci: *lékařství proti veliké nemoci svatého Valentina a proti padúcí nemoci*

[324] Srov. Čižmář II, s. 146.

LékJádroB 262. O synonymitě těchto pojmů svědčí i fakt, že v jiném lékařském jádru je pod živým záhlavím *padúcie nemoc* psáno o chorobě zvané *veliká nemoc,* a naopak (srov. LékJádroD 240-246). Také Veleslavín uvádí tyto choroby v jednom hesle, spolu s *psotníkem: nemoc s. Valentina, padoucí nemoc, psotník dětinský, comitialis, herculeus, magnus sacer, infantilis, caducus morbus, epilepsia* (VelesNom 163).

Spojení *nemoc pravá* je ve staré češtině rovněž ustáleným souslovím. Označuje nemoc, která prochází svou vrcholnou fází:[325] *proti pravé nemoci vezmi benedikt* LékFrantA 115b; *který člověk v pravé nemoci se upotí* LékFrantA 37b; *ten člověk potom bude brzo mieti zimnici anebo nemoc pravú* LékFrantA 26b; *pravá nemoc acuta* KlarGlosA 1718.

Víceslovné pojmenování *nemoc náhlá* je ustálené sousloví s významem ‚mrtvice': *apolexia slóve nemoc náhlá* LékMuz 36a. Stejný význam má i spojení *smrt náhlá:*[326] *apoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantA 63b.

Jedinkrát je ve staročeských pramenech doloženo sousloví *nemoc ranná,* které označuje onemocnění žen po porodu: *Která žena leží v šesti nedělích a má na sobě velikú horkost a na chvíli studenost, ta nemoc slóve ranná nemoc. Ta má vzieti kořen i s listem truskavičných jahod a zájemného kořenie a to spolu zvařiti u pivě a píti zitra a večer.* LékFrantA 93b. Adjektivum není zřejmě motivováno substantivem *rána,* nýbrž adverbiem *ráno.* Sousloví vyjadřuje onemocnění, jež vzniká brzy po porodu, na příklad tzv. horečku omladnic, infekční zánětlivé onemocnění děložní sliznice.

Ve spojení s kvalitami čtyř světotvorných živlů je další skupina lexikálních spojení: jedná se na příklad o *nemoc vodnou,* jíž pak silně konkuruje spojení *vodné tele;* o těchto dvou souslovích bylo již pojednáno výše. Dalším ustáleným spojením je *suchá nemoc,* které ovšem vstupuje do vztahu s jednoslovným protějškem *súchotiny: ktož má rozličné nemoci a neduhy, a zvláště suchú nemoc, učiň takto...* LékChir 301b; *Tisis, súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékFrantA 68a.

Nečetně a z mladších pramenů je doloženo spojení *nemoc horká: najvíc bývá [moč určitého vzhledu] při horké nemoci* LékVn 78b; *ku posilnění srdce, žaludku v umdlení od dlouhé a horké nemoci* Apat 8b. Naproti tomu *nemoc studená,* která často označovala shodné příznaky jako *nemoc horká* (zvláště třas), je jedním z nejfrekventovanějších ustálených slovních spojení, která se ve staročeských lékařských textech vyskytují: *znamenává [„bielá voda"] nemoc dlúhú a studenú, to*

[325] Srov. též StčS, heslo *pravý.*
[326] Srov. též StčS, heslo *náhlý.*

jest od studenosti LékFrantA 27b; *ve dne dlúho nespati..., nebo se od toho stává studená nemoc* LékFrantA 22b; *studenú nemoc, ješto člowěkem třese mocně, od něho odhánie [„bobek"]* LékFrantA 117b; *všelikú studenú nemoc stavuje [„bukvice"]* LékVodň 261a. Význam sousloví *studená nemoc* se shoduje s významem lexému *zimnicě;* stejně jako on bývá lexikální spojení determinováno adjektivem či jiným způsobem, aby bylo vyjádřeno, o který typ zimnice se jedná: *nemoc studená, ješto bývá na každý den* LékVn 79b; *proti všednie studené nemoci* LékVodň 260b; *studená nemoc, ješto bývá přes den* LékJádroD 354; *studená nemoc, ješto bývá na všaký den* LékJádroD 353; *nemoc studená, ješto slóve tertiana, kteráž třetího dne bývá* LékVn 79b; *nemoc studená, ješto bývá čtvrtý den* LékVn 80a. A stejně jako *zimnicě,* také *studená nemoc* se mohla projevovat zvýšenou tělesnou teplotou, o čemž svědčí tyto doklady, v nichž se souřadně spojují jména označující protikladné kvality: *oheň studené nemoci umenšuje [„zeměžluč"]* LékFrantA 139a; *jest pomocna [melounová kůra] proti horké studené nemoci* LékVodň 273a. – Zimnici také označovala spojení *nemoc zimničná, nemoc zimnie,* která jsou ovšem doložena ojediněle: *komuž játry od zimnie nemoci jsú nezdravy* LékVn 32a; *ve všech nemocech zimničných* LékFrantA 34b.

Obě právě uvedená sousloví jsou zvláštním případem lexikálních spojení, která rozkládají význam jednoslovného názvu do dvou slov, přičemž jedním z nich je lexém s obecným významem *nemoc.* Tento projev multiverbizace[327] má snad vést k přesnější interpretaci názvu choroby, který nemusí být v obecné známosti. Vzniklé spojení je svou popisností jednoznačné. Ve staročeských lékařských textech se vyskytla tato multiverbizační spojení: *nemoc božie* (= *božec*): *kteréž ji [„meduňku"] dítě nosí na hrdle, nebude mu boží nemoc* LékVn 198b; *nemoc malomocná* (= *malomocenstvie*): *od čeho se stává ta nemoc malomocná* LékJádroD 49; *lepra slóve mrzkost aneb malomocná nemoc* LékFrantA 83a; *malomocná nemoc nebude se moci rozmoci* LékVn 99b); *nemoc hluchá* (= *hluchota, hluchotina*): *proti nemoci hluché vezmi žluč vepřovú...* LékMuz 209b); *nemoc spánlivá* (= *spánlivka*): *bude li ten blázen mieti nemoc spánlivú* LékFrantA 60b; *spánlivá nemoc stává se ráda od studenosti a od vlažnosti starým lidem* LékMuz 33a; *spánlivá nemoc, lethargus, veternus* RešČes Ccc3b x ale *lethargus vospalost, ustavičné spaní* RešLat Xxxx3b, *veternus vospalost, dřímota* RešLat Xxxx4a), *nemoc bláznová* (= *bláznění*): *proti bláznové z závratu*

[327] Srov. např. Lexikologie, Praha 1985, s. 107.

nemoci vezmi žlútek vaječný LékJádroB 9 (též LékJádroD 5). Není jisté, zda se k této skupině multiverbizačních výrazů řadí i spojení *nemoc morná* (*v pravú nemoc nebo mornú upadne* BřezSnářM 105b). Nemusí se jednat přímo o rozkladné spojení názvu *mor,* může tak být pouze vyjádřeno, že jde o závažné onemocnění, které člověka *moří.*

Sousloví, jehož metaforičnost je přímo zmíněna ve staročeském textu, je spojení *šlépěje pavúkové:*[328] *tyto neštovičky stávají se z tenké kolery, nebo veliký svrab zarozují, a praviť básnivě, že jsú šlépěje pavúkové* LékRhaz 85. Název označuje drobné, souvisle se vyskytující pupínky.

Středověcí lékaři znali přípravky, které sloužily k potlačení poluce, *nočnieho přěludu*: *stavuje [„stulík"] téci mužóm výkal a proti nočniemu přeludu* LékVodň 282a.

V textu z počátku 16. století, v tzv. Vnoučkově lékařství, se objevuje spojení *nemoc franská: proti franské nemoci* LékVn 115b, 191b. Rešel uvádí kromě sousloví *franská nemoc* i jednoslovný ekvivalent *francouzi morbus Gallicus* (RešČes Ccc3a). Dvě různá spojení obsahujících adjektivum *franský* jsou zapsána v muzejním lékařském rukopise z prvních desetiletí 16. století. Zatímco v nadpisu se píše: *Krumšpát proti vředuom rozjedlým, malomocenství, franské nemoci, zlému masu,* v samotném textu je uvedeno substantivum *vředy,* které konkrétně pojmenovává nejvýraznější projev nemoci: *prach vložiti do aquam vite a franské vředy tiem okolo mazati* (rkp. IV G 9, fol. 79a).

Lexikálním spojení *ohnivý nežit, krvavý nežit* je věnována pozornost v pasáži o *nežitech* (zvl. s. 143–144). Rovněž tak *dna živá, mrtvá* a *třěvnie* je podrobněji popsána mezi ostatními druhy *dny* (zvl. na s. 139–141). Do slovních spojení různého typu vstupuje také lexém *zimnicě,* jenž je determinován různým způsobem. Pozornost je tomuto lexému i slovním spojením, které jej obsahují, věnována na jiném místě práce (zvl. na s. 57–61), kde je možné tento složitě významově a formálně strukturovaný výraz adekvátněji interpretovat.

Sousloví *sprostná špína, rózená krópě* a *neroď se mě dotýkati* (s variantami) jsou kalkové výrazy, kterým je věnována pozornost v jiné části tohoto textu zvl.na s. 170 a 177).

[328] Viz StčS, heslo *paúkový.*

VII. Názvy chorob cizího původu

Lexikum národního jazyka se pravidelně obohacuje lexikálními prvky cizích jazyků. U terminologických systémů toto platí zvlášť, a lékařská slovní zásoba není a nebyla výjimkou. Staročeské lékařské názvosloví toto pravidlo potvrzuje dvojnásob, neboť přímými předchůdci česky psaných lékařských textů byly texty latinské. Latinská terminologie (často s řeckými základy) se stala východiskem pro množství českých názvů, často je doplňovala či nahrazovala.[329] Kromě přejímek z latiny (resp. řečtiny) se ve staročeském názvosloví chorob a jejich příznaků objevuje také několik přejímek z němčiny.

V přejaté slovní lékařské zásobě můžeme rozlišit tři typy pojmenování:[330] (1) jedná se o slova a slovní spojení citátová, která si zachovávají formální stránku zdrojového jazyka, dále (2) slova přejatá, která jsou do určitého stupně adaptovaná na příjmový jazykový systém a (3) slovní kalky, jež vznikají doslovným překladem zdrojového výrazu.

V tomto oddíle jsou uvedeny cizojazyčné výrazy, které se vyskytují v souvislých česky psaných lékařských textech; zcela a záměrně opominuty zůstaly cizojazyčné ekvivalenty z děl slovníkových, neboť ty zůstávají součástí cizího jazyka, nikterak se nezačleňují do staročeského jazyka. Staročeské lékařské texty, které tvoří pramen této práce, můžeme rozčlenit do skupin. Citátových slov je nejvíce v textech, které jsou přímými překlady latinsky psaných předloh. Jedná se především o chirurgické spisy Saličetovy a Rhazesovy. V nich se rovněž vyskytují často slovní kalky. Překladatel, který nemusel být vzdělán v oboru lékařství (resp. chirurgie), překládal „doslova" předlohový text, neboť neznal český ekvivalent, který by

[329] O cizojazyčných přejímkách ve staré češtině viz např. Němec, I., *Vývojové postupy české slovní zásoby,* Praha 1968, s. 140n.

vystihoval danou skutečnost (resp. odpovídající český ekvivalent ani nemusel existovat).

Cizojazyčné (řeckolatinské) výrazy s různou měrou adaptace se vyskytují také ve spisech připisovaných mistru Křišťanovi (františkánská lékařství, tzv. jádra, muzejní lékařství atd.). I u těchto textů se dá soudit, že českým verzím předcházely verze latinsky psané. Latinský termín zde často vystupuje jako synonymní jednotka, která je v textu vysvětlena českým lexémem (či lexikálním spojením, opisem). Tento typ synonymie v terminologii je ostatně jediný, který současná lingvistika nepovažuje za závadný.[331]

U většiny ne zcela zdomácnělých přejatých výrazů bývá pravidlem jejich rozkolísaný pravopis. I když se dá bez pochyb předpokládat, že písaři byli znalí latinského jazyka, nelze zapomínat, že texty mají odborný charakter, a písaři byli většinou v oboru lékařství laiky. Texty byly opisovány z předloh, které často nebyly psány čitelně – jak již bylo řečeno, specifickým rysem odborné středověké literatury psané rukou je to, že jsou to texty „spotřebního" charakteru, většinou nejsou psány kaligraficky, nejsou výrazně zdobeny, neboť nejsou určeny k reprezentaci, nýbrž pro praktickou potřebu (lékaře či pacienta, který se léčil sám). To vše přispívá k tomu, že cizojazyčné výrazy jsou často zapisovány v různých obměnách, nezřídka jsou komoleny až k nesrozumitelnosti. Obecně zde platí slova, která autor jednoho z tzv. Křišťanových lékařství napsal o zápisech ingrediencí různých léčiv: *Ale Čechové ani Němci jim jmen zvláštních nevědie, ale porušujíc latinu a řeč řeckú, je jmenují dřevo aloes, ambra, kafr, cassia, dřevo tamarindus, myrra, skořice, spica nardi*... LékKřišť 108a.

V následujících řádcích uvedu přehled cizojazyčných názvů chorob či jejich příznaků, které se vyskytují v excerpovaných česky psaných lékařských textech. Vzhledem k rozkolísanému pravopisu jako výchozí řadím, pokud možno, lexém v podobě, v jaké je uveden v heslovém záhlaví *Slovníku středověké latiny v českých zemích – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*[332] (z vydané části abecedy a z části rukopisné, která je připravována to tisku, tj. slova počínající písmeny *A–L*). V citátech jsou přejaté výrazy zaznamenány v podobě, která je v rukopisu, nejsou tudíž nikterak upravovány ani opravovány; rozepsány jsou běžné písařské zkratky.

---

[330] Srov. též Lexikologie, zvl. s. 120-123.
[331] Srov. např. Terminologie, Praha 1983, s. 78.
[332] Praha, od 1977.

Lexémy řadím podle výše uvedených kritérií, přičemž hranice skupin nejsou ostré, jednotlivé výrazy mohou patřit do více než jedné skupiny. Není mým záměrem podat významovou analýzu cizích termínů, avšak zároveň se snažím sémantickou hodnotu lexému stručně udat (v závorkách za doklady) či odkázat na literaturu, která se daným lexémem zabývá podrobněji. Cenným zdrojem pro výklad je čtvrtá kniha *Etymologií* Isidora ze Sevilly,[333] tedy práce, která byla ve středověku velmi rozšířená a ovlivnila literární tvorbu i myšlení v nebývalém rozsahu. Současně také využívám faktu, že latinské termíny jsou většinou provázeny českými ekvivalenty či opisy významu. Nelze sice jednoznačně tvrdit, že vztah mezi cizojazyčnou jednotkou a českým vyjádřením je co do významu zcela totožný, avšak blízkost významu je bez pochyb předpokladatelná.

VII.1 Slova a slovní spojení citátová

Řecko-latinské výrazy, které se objevují, jak již bylo řečeno, nejčastěji v památkách, které jsou nejtěsněji vázány na latinsky psanou předlohu, tj. v textech překladů chirurgií Saličeta a Rhazese. Nejsou nikterak adaptovány na český jazykový systém, pokud za adaptaci nepovažujeme pravopisnou rozkolísanost záznamu těchto přejímek. V textech je často explicitně uvedeno, že se jedná o výraz cizí; syntaktické uspořádání větné struktury je takové, aby název byl užit v nominativu (tj. aby nebyl ohýbán) – pravidlem je připojení přívlastkových vět typu: *nemoc, ješto (kterážto, jakoť) slóve XY.* Nezřídka je uveden zdrojový jazyk a také český ekvivalent či slovní opis, který vystihuje význam cizí slovní jednotky (*uvula latině, a česky slóve čiepek*). V některých případech lze u citátových výrazů sledovat gramatické jevy cizího jazyka (tvar nom. pl. *ethicae, effimerae* atd.).

Z níže uvedených dokladů je zřejmé, že rozkolísanost grafického záznamu spočívá zejména ve zjednodušování souhláskových skupin, v (nadbytečném) psaní geminát a variabilitě záznamu c/k, y/i, he-/e-, b-/p-, ph-/f-; q-/kv- atd. Výjimkou není ani komolení výrazů, zaviněné snad neznalostí a špatně čitelnou předlohou.

Několik latinských citátových slov se týká zimnic či horeček, např. *acuta: při zimnici, ješto slóve acuta* LékRhaz 102 (‚prudká horečka, krátce trvající prudká nemoc'[334]); *causon: nemoc causon tak řečená* LékVn 81b; *při zimnici,... ješto slóve*

[333] Isidor ze Sevilly, *Etymologiae IV. Etymologie IV,* Praha 2003 (eds. K. Hušková a H. Florianová); dále cituji zkratkou Isidor IV, s uvedením příslušné strany.
[334] SSL, heslo *acutus.*

kauson LékRhaz 101 (‚prudká vysoká horečka'[335]); *ephemera: ranný lékař nemá se uvázati v jich [„zimnic"] léčenie, a zvláště těch, ješto slovú ethicae a effimerae* LékRhaz 96; *jest jedna zimnice, kterážto slóve efümera* LékChir 219b; *zimnice, ješto slóve effimera, a muož býti česky nazvána náhlice* LékFrantA 77b (‚prudká jednodenní horečka'[336]); *hectita: těch [„zimnic"], ješto slovú ethicae a effimerae* LékRhaz 96; *jest jedna zimnice, kterážto slóve ethita, a tať činí člowěku bolest v žebrách a votok v životě* LékChir 220a (‚souchotiny nebo souchotinářská horečka'[337]); *venatica: o zimnici, ješto slóve venatica, a česky benátská slóve* LékFrantA 77b (‚horečka lodní (?)'[338]); *synocha: pakli by znal tu [„zimnici"], ješto slóve synocha, kakžkoli ústavná jest, však muož býti uléčena púštěním krve* LékRhaz 96; *komuž jest nemoc studená, tomu znamenává [vzhled moči] tu nemoc synocheam jménem, ješto bývá od přílišnosti krve* LékVn 79b. Již v české terminologii se objevilo několik názvů pro střídavé zimnice; tento počet rozšiřují cizojazyčné přejímky, z nichž některé ztrácejí svou citátovou charakteristiku a hláskově i tvarově se adaptují na český jazykový systém: *quotidiana: ať se vystřiehá [lékař] zimnice, ješto slóve quotidiana, totiž ješdajšie, kteréžto nezná* LékKřišť 96. (‚zimnice se záchvaty každý den'); *tertiana: pakli jest tertiana neb quartana, neb ty snadně mohú býti poznány, muož jim hodný dán býti lék* LékRhaz 96; *nemoc studená, ješto slóve tertiana, kteráž třetího dne bývá* LékVn 79b; *hodí se [lék] proti terciáně a ku quartáně nepravé* Apat 129c; *lektvař...těm, kdož povstávají z nemocí tercián a quartán, divně jim prospívá* Apat 88a (‚zimnice se záchvaty ob den'); *quartana: jest jedna zimnice, kterážto pochodí z černé kolery..., a tať slóve quartania* LékChir 220b; *pakli jest tertiana neb quartana* LékRhaz 96; *proti quartáně* Apat 130b; *v kvartáně, točíš čtvrtý den zimnici* LékFrantA 34b (‚zimnice se záchvaty s přestávkou 48 hodin').

Velká skupina jmen se týká, stejně jako u českých názvů, různých otoků, vředů, nežitů a novotvarů vůbec. Ve staročeských textech se vyskytují tyto názvy – *variola: o neštoviciech na tváři, ješto slovú variolae* LékRhaz 6 (‚černé neštovice (?)'[339]); *erysipelas: o erispila, totiž o lítém pryskýři, a slóve oheň sv. Antonie* LékRhaz 120; *o nežitu, jenž slóve herispila* LékRhaz 114 (‚červená kožní vyrážka, např. růže'[340]); *gutta, gutta rosea: hodí se [lék] proti guttě a proti bolestem kloubův* Apat

[335] SSL, heslo *causon.*
[336] SSL, heslo *ephemerus.*
[337] SSL, heslo *hecticus.*
[338] Srov. OSN, heslo *horečka.*
[339] Srov. PSM, heslo *variola.*
[340] SSL, heslo *erysipelas;* též Isidor IV, s. 93.

81a; *lektvař...proti guttě* Apat 88a; *o fleku, jenž slóve gutta rosea* LékRhaz 7 (‚kožní nemoc, červená osutina ve tváři'[341]); *impetigo,*[342] *serpigo,*[343] *dercus: o chrastavosti suché, o lišeji, jenž slovú impetigo, serpigo, dercus* LékRhaz 6 (‚vyrážka, lišej'[344]); *scabies:*[345] *scabies slóve osutie na životě a stává se včas od přielišné krve* LékMuz 80b (‚svrab, vyrážka').

Velmi častým přejatý výrazem označujícím nebezpečný a agresivní druh kožního onemocnění je *morphea: trudovatost červenú na obličeji spudí [„cibule"], a té nemoci latině dějí morphea* LékVodň 263a; *ktož má tu nemoc, jakoť slóve morfea* LékChir 331a; *kterak máš pomáhati lidem, kteřížto tu nemoc, jakoť slóve morfea, mají, totižto smrt kuože* LékChir 180b; *morphea jest plémě chrastavosti* LékRhaz 86; *každú morfej mocně shánie* LékChir 182b. *Morfea* měla tři varianty – červenou, bílou a černou, které se rozeznávaly nejen projevem a léčbou, ale také původem: *troje jest morphea, totiž červená, bielá a černá* LékRhaz 86; *o oblitině černé, jenž slóve latině morphea nigra* LékRhaz 88; *o oblitině červené, jiežto morphea rubea řiekají* LékRhaz 86; *o oblitině bielej, jiežto latině řiekají morphea alba* LékRhaz 7. Zřejmě zkomolením názvu bílé varianty onemocnění vznikl název *albera: zahoní [lék] každú morfej, i tu nemoc, jakoť slóve albera* LékChir 183b; *albera jest hlúbe u mase nežli morfea* LékChir 183b.

Tematicky na toto místo patří ještě lexém *herpes*[346] *(cingulus): o herpete, totiž nežitu, jenžto slóve vlk* LékRhaz 133; *herpes cingulus jestiť jedno plémě hliz nebo nežitóv lítých* LékRhaz 142; *o tom nežitu, ješto slóve herpes cingulus, totiž vlk břišný* LékRhaz 142 (‚vředovitá, puchýřovitá vyrážka; plazivý vřed podobný prosnému vředu'[347]).

Otoky a zduřelé žlázy se nazývaly *bufa: o nádoru, ješto slóve bufa, žába* LékRhaz 76 (‚otok vzhledem připomínající žábu'); *glans, scrophula, lupia: jiný neduh jest, ješto slóve glans, jiný scrophulae a jiný lupia. Scrophula jest tvrdý, glans měkký, lupia najměkčejší* LékRhaz 36; (‚zduřenina žláz na krku, na slabinách apod.'[348]). Lexém *scrophula* je ve staročeských textech doložen v podobě *strofele*[349] (*strofele*

[341] SSL, heslo *gutta.*
[342] Srov. též *suchý svrab* (Isidor IV, s. 93).
[343] Srov. též *zarudnutí kůže s vytvářením puchýřků* (Isidor IV, s. 93).
[344] SSL, heslo *impetigo.*
[345] *svrab je jen nevelké drsnatění s tvorbou šubinek* (Isidor IV, s. 97).
[346] Srov. též Isidor IV, s. 93.
[347] SSL, heslo *herpes.*
[348] SSL, heslo *glans.*
[349] Přítomnost grafému f lze vysvětlit podobností s grafémem dlouhé ſ.

slovú hlízy neb žlázy LékFrantB 186b) a také v adaptované podobě *škrosule*[350] (*škrosule, dýmě nebo žlázy* LékFrantA 101b); taková adaptace již oprávňuje lexikografy uvažovat o zařazení tohoto výrazu do staročeské slovní zásoby.

Dalším výrazem označujícím otok je *boccius: o tom otoku, ješto slóve boccius, jemužto druzí řiekají vuole, pod bradú nebo na šíji* LékRhaz 109; *o nádoru jménem boccius* LékRhaz 90 (‚struma, vole (?)'); *squinantia, quinantia, synantia*[351]*: squinancie slóveť nádčitě hrdla zahrtušenie, a jsú tři zpuosoby jejie: prvá samým tiem jménem jest nazvána, a jestiť otok u jazyka a v hrtanu..., druhá slóve quinancia, a jestiť otok..., třetie slóve synancia, jehož otok jest vešken vně* LékRhaz 109; *squinancia, to jest nežit včas v hrdle a včas vně na hrdle* LékFrantA 57a; *squinancia, to jest žába* LékFrantA 57a; *žábu neb squinancii zahání [lék]* Apat 24b; *ktož má slinohoř, a latině slóve squinancia* 57a; *o škvinanci* (v nadpisu) LékRhaz 90 (‚vnitřní či vnější (zánětlivý) otok hrdla a jeho okolí'). Zduřeniny v hrdle jsou označovány jako *branci,* tj. zkomoleninou z výrazu *branchos: o brancis (v nadpisu)* LékRhaz 90. Tento latinský tvar nom. plurálu se začlenil do českého jazykového systému tak, že se vytvořil stejný tvar substantiva motivovaného verbem *brániti, branci:*[352] *o žlázách, ješto slovú branci – branci jsú někaké žlázy, kteréžto bývají na dietkách,...učiní bolest, jenž tak slóve, a tak těžce vychrkají a nesnadně dýchají* LékRhaz 111. Choroba *branchos* (‚onemocnění hrdla, chrapot'[353]) vyvolává pocit, že v hrdle nemocného cosi brání volnému dýchání a mluvení.

Další skupinou názvů byly lexémy označující různé nežity: *apostema:*[354] *apostema slóve nežit v želudku* LékMuz 61a (‚hlíza, vřed'[355]); *anthrax: jakožto anthrax, též i tento rak zarozuje se na miestě žilovatém* LékRhaz 103; *uzdravuje všecky věci sprýštěné a skynulé a rány hluboké na nohách a rukú...a toť latině slóve antraces* LékChir 142b; *bude li hlíza nebo nežid jedovatých jeden, jakož jest anthrax nebo karbunkl* LékRhaz 102 (‚krvavý nežit, uhlák, karbunkl'[356]). Ve tvaru citátovém i počeštělém se vyskytuje lexém *carbunculus/karbunk(u)l: o karbunkulovi, ohnivém nežidu, a protož slóve uhlík* LékRhaz 121; *anthrax nebo karbunkl* LékRhaz 102; *karbunkl a pryskýř též jsú tvářnosti, a jedno nadutím a oslabením rozdielni jsú*

[350] Grafický záznam: S∫kro∫ule; od latinského termínu byl utvořen též další český termín - *skrofle,* jenž pojmenovával zduřelé žlázy, zejména *krtice;* srov. OSN, heslo *žlázy.*
[351] *synanchis se jmenuje podle toho, že se člověku uží dech a dusí se* (Isidor IV, s. 59).
[352] Srov. GbSlov, heslo *branci.*
[353] SSL, heslo *branchos;* též Isidor, s. 76-77.
[354] Srov. též *hnisavý vřed* (Isidor IV, s. 79).
[355] SSL, heslo *apostema.*
[356] SSL, heslo *anthrax.*

LékSalM 389; *o nežitu, jenž slóve carbunkulus* LékRhaz 114 (‚druh nemoci, karbunkul'[357]). O motivaci tohoto lexému podává svědectví Isidor ze Sevilly: *karbunkul se nazývá podle toho, že je při svém vzniku červený jako oheň a později černý jako vyhaslý uhel.*[358] Nikoliv neobvyklým zdravotním problémem jsou hemoroidy, *haemorrhoidae*[359]*: emoroidy jsú ratoléstky žíly v zadku..., skrze něžto hrubá krev vycházie* LékRhaz 164; *emoroides slovú neštovice a rostú vnitř člověku v životě* LékFrantA 85b; *emoroidem slovú neštovicě a rostú vnitř v životě* LékMuz 67b; *o dobrodění emoroidarum, totiž krevních neštovic nebo žilek v zadku, a zlosti jich* LékRhaz 164; *hodí se [lék] k emorojdám* Apat 93a; *zkušené proti toku emorojd* Apat 111a.

Sporné je zařazení lexikální jednotky *fistula.* V některých případech lze sice ještě uvažovat o jejím citátovém charakteru (*o střielu v čelisti, jenž slóve fistula* LékRhaz 80; *o dúpěti mezi nosem a okem, ješto slóve fistula* LékRhaz 6), avšak ve většině případů se lexém morfologicky a syntakticky začlenil do českého jazykového systému; znakem přejímky může být kolísání mezi tvrdým a měkkým skloňováním (*fistula/fistule*): *proti fistuli a raku lékařství* LékVn 132a; *ktož má fistulu* LékChir 128a (‚hnisavý vřed, píštěl'[360]).

Stejně jako předchozí lexém, také další název patří jak mezi slova cizí, tak již do staročeské slovní zásoby. Jedná se o výraz *polypus/polyp: o polypu, totiž o masu zarozeném zbytečném* LékRhaz 70; *pollippus latině a česky slóve komu nos zaroste aneb jeho v nose bolí* LékFrantA 47b; *o zarostlém nosu, jenž slóve polypus* LékRhaz 6; *polypus jest nemoc, ješto v nosě bývá a bolí, a stává sě od přielišné reumy* LékMuz 43b (‚polyp, nádor na nosní sliznici'[361]). O tom, že výraz, jakkoliv již začleněný do hláskového i tvarového systému češtiny, nebyl pociťován jako domácí a srozumitelný, svědčí dodatečné parafráze významu.

Jako slovo citátové se mi ještě jeví i lexém *lepra:*[362] *lepra slóve mrzkost aneb malomocná nemoc* LékFrantA 83a; *lepra*[363] *slóve nuznost a stává sě od mnohých neduhóv* LékMuz 81b (‚lepra, malomocenství').

---

[357] SSL, heslo *carbunculus.*
[358] Isidor IV, s. 65.
[359] SSL, heslo *haemorrhoida;* srov. též *hemoroidy podle toho, že jimi krev proudí ven* (Isidor IV, s. 91).
[360] SSL, heslo *fistula.*
[361] StčS, heslo *polyp.*
[362] Srov. též *malomocenství (lepra) je... šupinaté zdrsnění kůže podobné rostlině řešiše (herba lepida), podle níž má i jméno* (Isidor IV, s. 96); Isidorova etymologie výrazu *lepra* je mylná.
[363] V rukopise je zapsáno: lepla, což považuji za písařův omyl.

Výjimečné postavení v soustavě (českých i latinských) názvů chorob má název s větnou strukturou *noli me tangere,* jež se vyskytuje často s českým překladem (kalkem) *neroď mne dotýkati/nedotýkaj se mne(mě)/nechtěj se mne dotýkati: ktož má tu nemoc, jakoť slóve noli me tangere, totižto nedotýkaj se mne, jestiť ta nemoc velmi ohyzdná a nezhojitedlná a velmi těžká uzdraviti, a stáváť se od tohoto, když se myš teče a potom pustí ten tok na koho* LékChir 324a; *jako bývá na tváři, jemuž [nádoru] řiekají latině noli me tangere, a česky neroď mne dotýkati, než to věz, že když na noze, slóve vlk, a když na břiše, slóve herpes, a když na tváři, slóve noli me tangere* LékRhaz 143; *mast proti té nemoci, ješto slóve noli me tangere, česky nedotýkaj se mne. Ta nemoc jest, ješto na líci i na tváři všecko maso sniedá a člověk musí od toho umříti, jest velmi ohavná* LékVn 197b; *vlož na ránu, a na tu zvláště, ješto slóve noli me tangere, to jest nedotýkaj se mne* LékFrantA 85a; *proti nechtěj se mne dotýkati, to slóve rak* LékVn 127a. Choroba zasahuje především tvář a projevuje se podobně jako rakovina kůže či sžíravý vřed. Název vypovídá o tom, že se choroba zřejmě přenáší dotykem, mohlo by se tedy jednat o dotykem přenosný typ malomocenství (pokud ovšem od dotyku, jehož se má člověk vyvarovat, neodrazuje pouze odpudivý zjev pacienta a nikoliv nakažlivost).

Dva další cizí názvy označují duševní onemocnění: *mania* (‚mánie'[364]) a *melancolia* (‚trudnomyslnost'[365]): *o dlúhém bláznovství, ješto slóve mania a melancolia* LékRhaz 5; *proti maní a melankolí a bláznění učiň propálenie na vrchu hlavy* LékRhaz 183; *o maní a zlé mysli* LékRhaz 5; *mania slóve česky vztěkánie, taď sě stává v čas od nečistých krmí anebo od přielišného pitie silného vína* LékMuz 38b.

Několik výrazů (slovních spojení) se váže k poruchám vyměšování: *tenasmon* (*přihází se opět dětem, že chce se jim velmi na chýšku, a dávice z sebe, nic nemohú činiti, a to slóve nemoc tenasmon, a jest pravý a nepravý* LékŽen 100b; *na chýšku chozenie mocně stavuje [„voda podražcová"], to jest tu nemoc, jenž slóve tenasmon* LékVn 182a; *tenosmon slóve nemoc, že sě člověku chce na chýšku, avšak nemóž* LékMuz 67a), *saguis cum urina* (sangvis *cum urina...slóve nemoc, ktož krvi močí* LékMuz 74, *stranguria*[366] (*strangurinei zapudí [„balšán"], totiž řezavku* LékVn 18a – ‚obtížné močení'), *diabetes* (*diabetes slóve nemoc, ješto vody nemóž zdržěti a jde o něho bielá* LékMuz 75b; *nemoc, jakoť slóve diametes, totižto nevolně ve snách vody*

[364] Srov. Isidor IV, s. 73.
[365] Srov. Isidor IV, s. 73.
[366] Srov. Isidor IV, s. 86-87.

púštěnie LékŽen 235b; *diabetes slóve nemoc, ješto vody nemóž držeti a bez jeho vuole jde, a stáváť se od přielišné mdloby a od přielišné studenosti* LékFrantA 88b – ‚úplavice močová nebo pomočování'[367]), *lienteria* (*všelijaký tok břicha stavuje, to jest, ktož na chýšku se krví chodí často, jenž ta nemoc slóve lienteria* LékVn 185a – ‚lienterie, průjem s odchodem nestrávené potravy'[368]), *dysenteria* (*disenteria slóve nemoc ta, ješto člověk na chýšku krví chodí* LékFrantA 80b; *nemoc, ješto slóve disenteria* LékVn 84a; *těm, ješto mají dessenterí, tociž červenú nemoc, spomáháť* LékRhaz 25 – ‚bolesti ve střevech provázené průjmem'[369]), *colica* (*colica jest nemoc, že velmi tratí a velmi na chýšku chodie, až mnie, by střěva z nich chtěla vypadnúti* LékMuz 61b; *colica jest třevnie dna, a ti velmi tratie a na chýšku často chodie* LékFrantA 66b; *colica jest nemoc zpodnieho třeva, ješto krmě jde z něho zpodkem* LékFrantA 67a – ‚kolika'[370]), *diarrhoea* (*diaria slóve sračka, ješto s ní krve nenie a krmí dobře požívá* LékFrantA 81b; *staví každú běhavku a mokrosti rozličné, a taťnemoc slóve diarteria* LékChir 210b – ‚průjem; úplavice; nadměrné vylučování'[371]), *dysuria*[372] (*mocně stavuje potok krvavý břicha, veliké hryzenie ve všech drobiech a všechny...vnitřní nežity léčí, a taťnemoc slóve diasuria* LékChir 211a – ‚lienterie, průjem s odchodem nestrávené potravy'[373]).

Běžným neduhem, který středověcí lékaři léčili, bylo revmatické onemocnění, k němuž také pojí několik latinských termínů: *paralysis,*[374] *chiragra,*[375] *podagra*[376]*: má pakostnice rozličná ména, a to skrze miesta a oudy: neboť najprvé slóve paralysis, a to jest pakostnice, kterážto chodí po člověku z jednoho údu do druhého, a slóveť dna žil z měkčenie, kterážto překážie čitedlnosti a hnutí. Druháť slóve cirogra, kterážto panuje v rukú a kazí a moří hnutí jako slovú nervos a klíčí a zlamuje prsty a články rukú. Třetie slóve podagra, neboť panuje nohám a činí bolest v tlačidlách a v nártu a v prstech a u patě, nebo roztahuje žíly a trápí kosti a činí velikú bolest tomu údu.* LékChir 200b (‚dna, revmatismus'); *paralysis, ta slóve nemoc pakostnice aneb dna* LékFrantA 64a; *zahoní [„kořen kopřivný"] tu nemoc, jakoť v nohách bývá, a slóve podagra a česky hřeben* LékChir 254b; *paralysis slóve pakostnicě, taťse stává ráda*

[367] SSL, heslo *diabetes*.
[368] SSL, heslo *lienteria* (v rkp.).
[369] SSL, heslo *dysenteria*.
[370] SSL, heslo *colica;* též Isidor IV, s. 89.
[371] SSL, heslo *diarrhoea*.
[372] Srov. též Isidor IV, s. 86, pozn. 108.
[373] SSL, heslo *dysuria*.
[374] *ochrnutí* (Isidor IV, s. 83).
[375] SSL, heslo *chiragra*.
[376] Též Isidor IV, s. 85.

od studenosti a od hněvu a od přielišného jedenie anebo opitie LékMuz 37a. Za cizí termín *chiragra* (‚dna v rukou') je v Klaretově *Glosáři* zapsán výraz *křéčka: křečka ciragra* KlarGlosA 1677 (ale *ciragra křeč* KlarVokF 478).

Rovněž k lexémům označujícím poruchy přijímání potravy se v českých textech nalézají cizojazyčné ekvivalenty: *bulismus: bolismus slóve nesytka, těm sě chce vždy jiesti, a nemóž jich nasytiti nižádnú krmí* LékMuz 58a; *polizmus slóve nesytka* LékFrantA 73a (‚chorobná hladovost, bulimie'[377]); *fastidium: fastidium slóve nemoc, ješto sě jiesti nechce* LékMuz 58b; *fastidium slóve nemoc, ješto se chce jiesti, a nemuož* LékFrantA 72a (‚odpor k jídlu, nechutenství'[378]).

Ženskou chorobu označoval lexém *mola: která žena má zásnětu, to jest, že se jí zdá, že by břichatá znovu byla, a latině slóve mola* LékŽen 116a (‚patologické změny dělohy, které mohou vyvolat v nemocné dojem těhotenství'[379]).

Latinské výrazy se vyskytovaly ve výkladech mnohých dalších chorob: *apoplexia: tuto se pokládá o jedné nemoci, kterážto slóve apoplexia, a česky šlak* LékChir 228a; *apolexia slóve nemoc náhlá, a bývá' od přielišné vlažnosti a od přielišného objedenie nebo opitie* LékMuz 36a; *appoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantC 87a (‚mrtvice'[380]); *caducus (morbus): caducus morbus, a česky slóve padúcie nemoc* LékFrantA 62a (‚padoucnice'[381]); *spasmus:*[382] *bolest, ješto slóve spasmus* LékVn 79a; *uzdravuje [olej] dnu, kterážto stojí v rukú a v nohách, a křeč, kterýžto slóve spasmuz* LékChir 143a (‚křeč'). Běžným onemocněním, které ovšem mohlo mít vážné následky, byl kašel a rýma: *tussis*[383] a *catarrhus*[384]*: tusis slóve kašel* LékMuz 51b; *kattharus latině, a ta česky slóve réma* LékFrantA 48a; *catarus, totižto flus, nečistoty tečenie z hlavy, a zvláště ku prsóm* LékChir 262a; *catarus slóve reuma, ta sě stává od přielišné horkosti nebo od přielišné studenosti* LékMuz 41b. České lékařské texty dokládají dva latinské názvy pro žloutenku: *aurugo: ktož má žlútenici, totižto tu nemoc, kterážto slóve arugo, a to jest pokaženie kuože* LékChir 226a (‚žloutenka; horečnaté onemocnění'[385]) a *icteros: histericia slóve zlatá nemoc, to jest žlútenice* LékFrantA 80a (‚žloutenka'). Oba tyto názvy pro jedno

[377] SSL, heslo *bulismus.*
[378] SSL, heslo *fastidium.*
[379] Viy PSM, heslo *mola;* též OSN, heslo *zrůdnosti.*
[380] SSL, heslo *apoplexia;* též Isidor IV, s. 62-63.
[381] SSL, heslo *caducus;* srov. též *tato nemoc se také nazývá „padavá" (caduca), neboť nemocný padá na zem a trpí křečemi* (Isidor IV, s. 71).
[382] *náhlý stah (contractio) tělesných částí nebo šlach doprovázený krutou bolestí* (Isidor IV, s. 63).
[383] Srov. téžIsidor IV, s. 79.
[384] SSL, heslo *catarrhus;* též Isidor IV, s. 74-75.
[385] SSL, heslo *aurugo.*

onemocnění uvádí i Isidor Sevillský.[386] Běžný je latinský název pro *kámen, lapis: lapis slóve kámen, a roste včas v ledvích a včas v měchýři* LékMuz 73b; *lapis, ta nemoc, slóve kámen* LékFrantA 87a (‚kámen, druh nemoci'[387]). Dále se vyskytuje název *singultus: singultus slóve štkánie, a to přichodí od přielišné lepkosti* LékFrantA 73a; *singultus slóve štkavka* LékMuz 60a (‚škytavka'); *tisis:*[388] *tysis slóve suchá nemoc, tať se stává od nežitu* LékMuz 55b; *tysis, súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékFrantA 68a (‚souchotiny'); *scotomia:*[389] *sotomia jest nemoc hlavnie, tu máš takto poznati, žeť mu se hlava točí, to jest závrat* LékFrantA 61a; *scatomil jest nemoc hlavná* LékFrantB 184a; *kto má závrat v hlavě, slóve scotonia latině* LékVn 173a; *scotomul*[390] *jest nemoc hlavná* LékMuz 41a (‚závrať, mdloba'); *cardiaca:*[391] *kterak máš pomáhati lidem, kterým se srdce třese, a tať nemoc slóve cordiaca* LékChir 260b; *kardiaka slóve nemoc nádcha a mdloba, včas sě potí a srdce sě třěse, a včas bez horkosti* LékMuz 57a; *cordiaca slóve nádcha neb mdloba srdečná* LékFrantA 74b (‚srdeční nemoc'[392]); *intoxicatio: intoxicatio slóve trávenie jedovaté, v jedení včas dávají jed a včas v pití a včas jest od studenosti a včas od horkosti* LékFrantA 84a (‚otrávení, otrava'[393]); *hydropis:*[394] *ydropisis slóve vodné tele a stává se od mdloby žaludkové a jatrné* LékMuz 80a; *ydropisis, ta nemoc, slóve vodné tele, ješto člověk oteče velmi na životě* LékFrantA 79a (‚vodnatelnost'); jinou podobu nemoci označuje výraz *tympanites:*[395] *proti žiezni vodného telete, ještoť slóve tympanites, totiž bubeník, nebo napíná kuoži břicha jako buben* LékRhaz 192; *empyema:*[396] *empinia slóve nemoc, ješto hnojem chrkají* LékMuz 55a (‚hnis v tělních dutinách (zvláště v hrudi) a jeho vykašlávání, empyém'[397]); *haemoptyica: emothoyca slóve nemoc, ješto člověku krev z úst jde* LékMuz 54a (‚chrlení krve'[398]); *iliaca:*[399] *iliacani, tu nemoc, odhánie [„voda balšámová"]* LékFrantA 173b (‚onemocnění tenkého střeva, zauzlení střev, střevní křeče'[400]); *exitus: exitus slóve nemoc, že střěvo dennie od člověka jde* LékMuz

[386] Srov. Isidor IV, s. 98-99.
[387] SSL, heslo *lapis* (v rkp.).
[388] *chřadnutí celého těla* (Isidor IV, s. 79.)
[389] Isidor IV, s. 68-69.
[390] Název je zapsán zkomoleně, zřejmě nebyl písaři znám; koncové –e zaměnil za graficky podobné –l; podobně je tomu u předchozího dokladu z LékFrantB.
[391] Srov. též Isidor IV, s. 58-59.
[392] SSL, heslo *cardiacus.*
[393] SSL, heslo *intoxicatio.*
[394] Viz též Isidor IV, s. 81-82.
[395] Viz též Isidor IV, s. 81, pozn. 97.
[396] Srov. též Isidor IV, s. 79-81.
[397] SSL, heslo *empyema.*
[398] SSL, heslo *haemoptyica.*
[399] Srov. též Isidor IV, s. 63.
[400] SSL, heslo *iliaca.*

68b (‚výhřez konečníku'[401]); *hemicrania: ktož má votok v hlavě u mozku, kterážto nemoc slóve emigrania, totižto zlá pára, kterážto jde v hlavě a pochopuje svú nemocí hlavu na poly* LékChir 253b (‚bolest poloviny hlavy, migréna'[402]); *pleuresis:*[403] *užitečný proti kašli horkému a pleuresi* Apat 134b; *nemoc v straně levé, ješto slóve pleuresis* LékVn 80a; *užitečný [lék] k potracení hlasu a k kašli a od pleuresím* Apat 135a (‚píchání v boku'); *ungula: o neduhu očí, jenž slóve ungula, totiž nehtu* LékRhaz 62 (‚oční zákal'); *catheracta: cataracta, když nová jest, takto bývá léčena, když jest v novotě, nemuož býti viděna* LékRhaz 60; *o oknu na zřietedlnici oka, ješto slóve latině catheracta* LékRhaz 5 (‚šedý zákal'[404]); *uvula: uvula latině, a česky slóve list nebo čiepek* LékFrantC 80b; *uvla slóve česky list nebo čiepek, a ten bývá pod jazykem, že člověk proň dobře mluviti nemuož* LékFrantA 57a; *anula slóve německy blat, toť bývá včas dlúho a padne na jazyk, že člověk mluviti nemóž* LékMuz 50a (‚chorobný výrůstek pod jazykem, který brání snadné artikulaci (?)'). Posledně uvedený lexém, jak je zřejmé, má překvapivě i ekvivalent německý: *blat, blet: anula slóve německy blet* LékFrantB 188a. Se živočišnou říší jsou spojena dvě další pojmenování, *lumbrici: lubrici slovú červie, ješto v životě rostú* LékMuz 66b; *lumbrici slovú hlísty nebo červie, ješto v člověku rostú* LékFrantA 74a (‚některý parazit') a *morsus rabidi canis: de morsu rabidi canis, to jest, když by vsteklý pes ukusil anebo co jedovatého* LékFrantA 84b (‚vzteklina, otrava po kousnutí jedovatým živočichem'). Dvě poslední pojmenování, která uvedu, označují menstruaci, *menstrum (sirop...velmi se hodí k vyvození menstrum* Apat 147a; *hodí se [lék] ženám těhotným, kterýmž pouští se menstrum, t. tok krve, a zachovává dítě v materníku* Apat 45a) a *passio matricum: passio matricum slóve nemoc ženská, a tať sě jim počíná ve dvanádcte letech* LékFrantB 199b; *passio matricum, to jest nemoc matky, ta nemoc je ženská, ješto ji ony mievají* LékVn 163a.

VII.2 Přejatá slova adaptovaná na český jazykový systém

Jak je zřejmé z výše uvedených příkladů, hranice mezi oběma skupinami cizích jmen, tj. jmény citátovými a adaptovanými, jsou neostré. Každý text, resp. každý písař přistupoval k adaptaci cizích jmen jiným způsobem. Zatímco jeden ponechával jméno v původní podobě, někdy i v původním gramatickém tvaru, jiný

[401] SSL, heslo *existus.*
[402] SSL, heslo *hemicrania.*
[403] Srov. též Isidor IV, s. 60-61.

jména (záměrně či nezáměrně) upravoval. Výsledkem této snahy mohlo být přizpůsobení jména strukturním podmínkám přijímajícího jazyka, případně ovšem také zkomolení a zneprůhlednění výrazu. Faktem však zůstává, že ve stejné době koexistují v českém jazyce cizí jména, která mají citátový charakter a stojí mimo české lexikum, vedle jmen, která je již nutno zařadit do české slovní zásoby (*carbunculus/karbunkl, polypus/polyp, fistula/fistule* atd.). Některá jména nemění svou základní formu, ale začleňují se do českého deklinačního systému, srov. např. výše uvedená *gutta, proti guttě* 3. sg.

Nemnoho je příkladů, pro něž mám k dispozici výraz v jednoznačně adaptované variantě k cizímu lexému. *Staročeský slovník* uvádí substantivum *parocidy:*[405] *nežity za uchem hojí [„třebule"], ješto slovú parocidy, to jest žlázy* LékFrantA 138a (‚příušnice'). K těmto lexémům lze přiřadit i *strosule: strosule slovú hlízy nebo žlézy, tyť rostú včas na hrdle a včas jinde* LékMuz 46b; *škrosule, dýmě nebo žlázy* LékFrantA 101b; *strofelle slovú hlízy neb žlázy* LékFrantB 186b. Začlenění do českého jazykového systému prokazuje také lexém *podagra:*[406] *kto má podagru, totiž hřeben nebo dna v nohách* LékFrantC 45b. Jedno z lékařských jader uvádí tento výraz ve stejném kontextu, výraz ovšem uvádí v hláskové podobě, která může vykazovat úmyslné nahrazení cize působící hlásky *–g–* domácím *–h–: kto má podahru, totižto hřeben neb dnu na nohách* LékJádroB 353 (*podagru* LékJádroD 270).

Problematické je také rozhodnutí, nakolik byl jako cizí jazykový prvek (řeckého původu) vnímán lexém *reuma.* Zatímco ku příkladu v Klaretově *Glosáři* je uveden pouze jako cizí, neboť je opatřen „domácím „ ekvivalentem (*šňupa reuma* KlarGlosA 1721), v některých textech je začleněn syntakticky a tvaroslovně do jazykového systému přejímajícího jazyka, tj. češtiny: *tuto se pokládá o jedné nemoci, kterážto slóve ozhřivice anebo reuma* LékChir 318a; *lékařstvie proti vozhřivici neb proti reumě aneb proti šňupě* LékJádroD 45; *polypus jest nemoc, ješto v nosě bývá a bolí, a stává sě od přielišné reumy* LékMuz 43b. O silné adaptaci svědčí nejen jeho ohýbání, ale i hláskové přizpůsobení, tj. odstranění nečeského diftongu: *réma někdy se stává z horkosti a někdy z veliké studenosti* LékFrantA 43a; *přílišný tok rémy* VodňLact kk3a.

---

[404] SSL, heslo *catheracta.*
[405] *zatvrdlá místa nebo hnisavé vředy... v blízkosti uší* (Isidor IV, s. 91); srov. též StčS, heslo *parotida.*
[406] Srov. StčS, heslo *podagra.*

Další cizí výraz, jenž je hláskově adaptován na český jazykový systém, je složenina německého původu *klidvos(e)r* (z něm. *Gliedwasser*): *cerát na rozličné bolesti, a zvláště komuž klidvosr teče* LékChir 108b; *když teče z rány klidvoser* LékFrantA 110b; *když komu teče klidvosr z hnátu nebo mozk* LékChir 50a; *takto máš klidvosr zastaviti ve všeliké ráně sečené i zastřelené i pobodené* LékChir 51a. Český ekvivalent uvádí tzv. františkánské lékařství: *zaspiž, kde teče klidvosr, ješto slóve ztiežná voda* LékFrantA 111a. Jedná se o tekutinu, kterou J. Jungmann ve svém slovníku nazývá *vodou tíhovou,*[407] tedy kloubní maz (synoviální tekutinu).[408] Autor hesla *kloub* v Ottově slovníku naučném (prof. O. Schrutz pod značkou Srz.) uvádí, že zhmoždění kloubu následkem úrazu mívá za následek proniknutí synoviální tekutiny (někdy i s krví) do kloubní dutiny.[409] Tento název zůstal v češtině hluboko do nové doby.

Z němčiny pocházejí ještě tyto dva lexémy, které jsou ve staré češtině běžně používané: *šlak* a *šňupa.*

První z nich (z něm. *Schlag* ‚úder') má význam ‚mrtvice'; označuje tedy stav, kdy je nemocný částečně či zcela znehybnělý náhlou příhodou (mozkovou, srdeční); synonymní jsou s výrazem *šlak* lexémy *apoplexia, dna, náhlá smrt* atd.: *člověk nebude moci hnúti a leží jako mrtvý nebo jako by jeho šlak porazil* LékChir 298b; *apoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantA 63b; *člověku nohy i ruce strnú tak, že jemu umrú, jako by šlak porazil, i nebude se moci hnúti* LékJádroB 225; *ktož má dnu s šlakem, a také v kostech* LékFrantA 65a. O tom, že *šlak* mohl postihnout jen část těla (částečné ochrnutí), svědčí slovník T. Rešela: *lámaní dny neb polovičný šlak* (RešLat Xxxx3b). Jak vyplývá z uvedených citátů, *šlak* se vyznačoval „úderovitou" prudkostí, s jakou člověka zasáhl.

Druhou přejímkou, která se začlenila do českého systému natolik, že se stala východiskem pro deminutivní odvozeninu, je *šňupa* (→ *šňupka*). Souvisí s německým výrazem *schnupfen* ‚čenichat, šňupat'. Ve staré češtině byl výraz synonymní k málo průhledným výrazům *(v)ozhřivicě, vozhřivka* či také k přejatému výrazu *reuma, rýma: jest zdráv [„oponec"] prsóm a šňupu stavuje a mokrost neb páru v hlavě zlú suší* LékVodň 276a; *šňupa reuma* KlarGlosA 1721.

[407] Viz JgSlov, heslo *tíhový.* Srov. také *Slovník lékařské terminologie,* Praha 1863, heslo *synovia,* kde jsou na základě starých lékařských pamatek uvedeny jako ekvivalenty výrazy *tihový mok, tihovina, zběžná (tíhová) voda.*
[408] Viz PSM, heslo *synoviální tekutina.*
[409] OSN, heslo *kloub.*

Závěrem podotýkám, že rozhodnout, zda slovo zůstává v českém lexiku cizím prvkem, či již nabylo charakteristiky českého jazykového prvku, je problematické, zvláště s ohledem na nejasnou grafickou stránku středověkých českých (i latinských) textů.

VII.3 Slovní kalky

Charakter slovního kalku můžeme do určité míry sledovat u množství českých názvů týkajících se zdravotních nedostatků, neboť většina je závislá na latinské předloze. V této části práce zmíním jen ty, u nichž je zjevné, že je autor českého textu vytvořil na základě doslovného překladu cizojazyčné předlohy. Tyto výrazy zůstaly v daném významu omezeny pouze na určitou památku (především na Saličetovo a Rhazesovo ranné lékařství). Je to lexikální spojení *macula simplex,* jež je do češtiny přeloženo jako *sprostná špína: o cinku na oce, a slóve latině macula simplex, česky sprostná špína* LékRhaz 5; *v novém neduhu očí, ješto slóve macula* LékRhaz 51. Doslovným překladem je *jablko mrtvé* za *malum mortuum: o nádoru na noze, ješto slóve malum mortuum latině, a česky jablko mrtvé* LékRhaz 188. Výše bylo uvedeno terminologické spojení *gutta rosea,* jemuž odpovídá v Saličetově lékařství doslovný překlad *červená krópě: lék pak otoku všie tváři, jenž slóve...červená krópě* LékSalM 262. Rhazes volí ještě přesnější překlad, *krópě rózená: O krópi róženej* (v nadpisu). *Rózená krópě takto bývá uléčena...* LékRhaz 88.

Zajímavý je přístup autora překladu tzv. Rhazesova lékařství: dílo je rozděleno do pěti knih, které se skládají z jednotlivých kapitol. Na počátku každé knihy je zapsán obsah daného oddílu. 30. kapitola první knihy se nazývá *o suknu a plátnu, latině panus, tela* (LékRhaz 5). Dále v textu, v příslušné kapitole, však je psáno: *o vadě očí, ješto slóve latině pannus a tela, totiž pavlaka a bělmo* LékRhaz 56. Zatímco tedy v obsahu volil překlad, kalk, v samotném pojednání dal autor přednost v češtině obvyklým názvům těchto očních obtíží. Podobný postup je na příklad i u lexému *okno* ‚oční neduh' či *dúpě* ‚střílʻ; oba lexémy jsou uvedeny jen v obsahu Rhazesovy knihy, v textu jsou nahrazeny jiným ekvivalentem či opisem. Nabízí se vysvětlení, že překladatel obsahu první knihy a dalšího textu nebyl týž; pokud ano, není možné vyloučit na příklad zásah další osoby (specialisty), která práci kontrolovala či ovlivňovala atp.

Charakter kalku mají rovněž ekvivalenty, jež se vyskytují v lékařských spisech za latinské sousloví *noli me tangere* – o něm bylo již psáno výše.

I když se tato kapitola pojednává o cizojazyčných lexémech označujících názvy chorob a jejich příznaků, není možno ji z práce o českém názvosloví vynechat. Přejímané a přejaté výrazy byly součástí česky psaných lékařských textů, neboť tyto texty jsou ve velké míře na cizí předloze závislé. Z dokladů vyplývá, že nejčastěji zastávaly místo ekvivalentu, který byl osvětlen českým lexémem, v případě jeho neexistence opisem.

VIII. Specifické rysy sémantického okruhu názvů chorob ve staré češtině

Popis té části staročeské slovní zásoby, která označuje zdravotní nedostatky, byl dosud pojat především z pozice tvoření nových pojmenování – postupy slovotvornými, tvořením sémantickým, spojováním slov – a také přejímáním cizojazyčných lexikálních jednotek.

Druhá část práce je věnována lexikologické charakteristice této části staročeského lexika. Soustředíme se na významové vztahy, které mezi těmito lexémy (případně sémemy) existují, tj. především na polysémii a synonymii. Polysémie a synonymie jsou zároveň jevy, které jsou sledovány i při charakteristice novočeské odborné slovní zásoby. Vedou se diskuse o tom, zda tyto jevy jsou zcela nežádoucí či zda je možné je hodnotit za určitých okolností jako vhodné a přínosné.[410] Staročeské lexikum vážící se k názvům chorob je jako lexikální parasystém ve stadiu zrodu. Jeho fragmentárnost a neustálenost, podpořená, i přes relativně hojné množství textů, v nichž se nachází, stále ještě nízkou frekvencí výskytu, způsobuje, že právě polysémie, a zvláště pak synonymie, jsou jevy, které se zde vyskytují ve velké míře. V této době se jedná o charakteristický rys této části lexika.

Poněvadž zde budou z jiného úhlu pohledu probrána pojmenování, o nichž již bylo hovořeno dříve a která byla doložena doklady ze staročeských děl, upustím v této pasáži, pokud to nebude zvláště nutné, od přesných citací kontextů a pramenů.

VIII.1 Vztahy synonymní

Synonymní vztah předpokládám mezi jednotkami různého druhu; na tomto místě mě zajímá pouze významová synonymie a odhlížím od shod gramatických,

[410] Srov. např. Terminologie, zvl. s. 77-80; Lexikologie, zvl. s. 94-95 aj.

stylistických atd. Protože lexikální význam těchto jednotek není většinou snadno a jednoznačně definovatelný, o čemž svědčí i dosavadní text práce, je značně obtížné stanovit, zda již můžeme hovořit o synonymu, či zda se jedná o lexikální jednotky s významem vzdálenějším.[411]

Ve skupině synonym je možné vyčlenit několik skupin či typů synonymních řad. Za prvé se jedná o řady, v nichž do synonymního vztahu vstupují lexikální jednotky tvořené od stejného kořene,[412] (1) přičemž se může jednat o jednoslovné (1a) i víceslovné lexikální jednotky (1b)[413]; sekundárním lingvistickým znakem této skupiny často bývá postup univerbizace a multiverbizace, jímž jsou jednotky tvořeny. Dalším typem synonymní řady je řada, v níž je lexikální jednotka jednoslovná významově synonymní s jinou (nestejnokořennou) jednoslovnou lexikální jednotkou či ustáleným nebo neustáleným spojením slov (2). Konečně poslední skupinou, jíž se chci zabývat, jsou synonymní řady, v nichž je přítomna jednotka cizojazyčná, jejímž synonymním protějškem je opět domácí lexikální jednotka jednoslovná či do určité míry ustálené spojení slov (3).

VIII.1.1 Synonymní řady stejnokořenné

VIII.1.1.1 stejnokořenné řady tvořené jednoslovnými lexémy

Ve zkoumané části českého lexika se projevuje konkurence u deadjektiv především se sufixy *–ost, –ina* a *–ota*, ale i jiných. Většinou jsou doloženy dvojice lexémů, které jsou odvozeny od stejného kořene za pomoci odlišného sufixu, avšak význam mají totožný; u některých synonymních řad je zachován gramatických rod substantiv: *–ost* x *–ina* (*hnilost – hnilina; chrastavost – chrastavina; ohořělost – ohořělina; opuchlost – opuchlina; trudovatost – trudovatina; porušilost – porušenina; prašivost – prašivina*) či sufixy *–ost* x *–ota* (*dušnost – dušnota; němost – němota; mokrost – mokrota*). Některé lexémy vstupují do více než dvoučlenných řad: *hluchost – hluchotina – hluchota – hluch; osutost – osutina – osutie.* Poslední lexém není ovšem deadjektivum, nýbrž deverbativum.

[411] Tento problém je ostatně řešen i v odborné literatuře týkající se moderní češtiny – srov. např. Lexikologie, s. 132-133.
[412] Srov. též Lexikologie, Praha 1985, s. 136.
[413] Některé teze týkající se stejnokořenných synonym byly publikovány v mém článku *Stejnokořenné synonymní názvy chorob ve staré češtině,* Čeština doma a ve světě, 2003, č. 3 a 4, s. 116-124.

Názvy utvořené od adjektiv deverbativního původu a deverbativ (resp. trpných příčestí) spojuje využití dvou dalších formantů, *–ina* a *–ie: nadutina – nadutie; natrženina – natrženie; oblitina – oblitie; trávenina – trávenie.* Stejného původu jsou substantiva, která jsou vytvořena pomocí nulového sufixu nebo formantu *–ie* (*zápal – zapálenie; zástřěl – zastřělenie; prótrž – protrženie; proval – provalenie; pot – pocenie; tok – tečenie*). V těchto dvojicích se může vyskytnou i femininum na *–ka* a neutrum na *–ie,* dokonce v těsném kontextu: *singultus slóve ščkánie aneboli ščkavka* LékFrantB 192a Výjimečně jsou doloženy i vícečlenné řady, využity jsou i formanty *–icě* a *–ka: plav – plavicě – plavenie; úplav – úplavicě – úplavka; otok – otečenie – oteklost.* Jsou doložena také synonyma se stejným kořenem, která jsou odvozena pomocí sufixu *–ost* a *–stvie/–stvo* (*nechutnost – nechutenstvie; smilnost – smilstvie/smilstvo; opilost – opilstvie/opilstvo.* Také jedno z klíčových slov vážících se k projevům chorob, sloveso *boleti,* vytváří dvě formálně různá substantiva se stejným významem – *bolest* a *bolenie.*

Konkurenčně se projevují femininní sufixy *–(n)icě* a *–ka.* Nutno však zdůraznit, že pro klasickou staročeštinu 14. a 15. století je využíván především a téměř výhradně první sufix. Lexémy, které jsou v mém materiále doloženy se sufixem *–ka,* jsou excerpovány především z mladších památek, až z konce či počátku 16. století. Tento sufix tedy jasně projevuje nástupnický charakter; pro dobu střední má v okruhu femininních jmen nositelů vlastnosti dominantní úlohu:[414] *vozhřivicě – vozhřivka* (*proti vozhřivce a kašli* Apat 129a); *žlúte(n)nicě – žlútenka* (*proti žloutence* Apat 87b); *třeti(n)nicě – třetačka* (*člověk má zimnici pocházející z zapálenie krve a slóve třetinnice nebo třetačka, neb třetí den trápí člověka* LékFrantC 60a).

VIII.1.1.2 stejnokořenné řady tvořené jednoslovnými lexémy i spojeními slov

V této skupině uvádím řady, v nichž je k jednoslovnému lexému přiřazeno (ustálené) spojení slov (adjektivum + substantivum), v němž má dominantní pozici substantivum *nemoc.* Adjektivum ve funkci shodného přívlastku determinuje význam substantiva. Ve staré češtině jsou doloženy tyto synonymní řady: *červenka – nemoc červená; spánlivka – nemoc spánlivá; žlúte(n)nicě/žlútenka – nemoc žlutá; zlate(n)nicě – zlatá nemoc; studenicě – nemoc studená; padúcnicě – nemoc padúcie.* K sousloví se řadí jako jednoslovný ekvivalent také substantiva tvořená jiným způsobem:

[414] Viz HMČ, s. 272.

malomocenstvie / malomocnost / malomoc – nemoc malomocná; súchotina / súchotiny / súchoty – nemoc suchá. Pozoruhodná je situace u názvů vztahujících se k *vodné nemoci;* tomuto sousloví odpovídá mj. další sousloví, *vodné tele,* z něhož jsou pak utvořena jednoslovná pojmenování *vodnotedlnost/vodnotelenstvie.* Zdá se, že uživatelé termínu *vodné tele* cítili jisté rozpaky nad rozporem mezi tímto „podivným" pojmenováním inspirovaným názvem živočicha a realitou, kterou označovalo. Svědčí o tom i řešení, které sice vedlo k jednoznačné interpretaci názvu, avšak zároveň neodstranilo těžkopádnost souslovného pojmenování: *vodnotedlná nemoc* (*o vodnotelné nemoci* LékJádroB). – Nesynonymní je dvojice *nemoc náhlá* x *náhlič.* Zatímco první označuje ‚mrtvici', jednoslovný lexém je pojmenováním prudce nastupující zimnice s rychlým průběhem.

Výjimečná je koexistence jednoslovného kompozita, volného spojení slov (determinovaného substantiva a determinujícího adjektiva) a konečně opisného vyjádření. Doklady jsou z památek velmi pozdního středověku: *Duch smrdutý* (v nadpisu). *Kterak máš pomáhati lidem, kterýmžto z hrdla smrdí* LékChir 264a; *proti smrdoduchu* (v nadpisu) LékVn 155b.

Nabízí se otázka, jaký je časový vztah mezi jednoslovnými a víceslovnými pojmenováními tohoto typu. Odpověď není jednoduchá, i když by se nabízela hypotéza, že vývoj směřoval k názvům jednoduchým, které jsou „ústrojnější a úkonnější".[415] Nicméně nelze s jistotou tvrdit, že jednoslovná synonyma vznikla univerbizačním procesem a že jsou nástupnickou podobou víceslovného lexému; jsou totiž zhruba stejného stáří a někdy se vyskytují společně, spojena výrazem s funkcí ztotožňující:[416] *súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékKřišť 64r; *proti červené nemoci...proti července* (obojí v nadpisu) LékJádroD 186 aj.

U některých případů je naopak téměř jisté, že jednoslovný termín je starší a multivezbizačním procesem byl k němu dotvořen víceslovný protějšek. Jedná se o dvojice typu *božec – nemoc božie; hluchota/hluchotina/hluchost/hluch – nemoc hluchá; blázněnie – nemoc bláznová; zimnicě – nemoc zimničná* aj.

Jednoslovný název existuje i ke spojení, jež neobsahuje výraz *nemoc,* nýbrž *zimnicě;* jedná se o zimnici, jejíž horečnaté stavy přicházejí čtvrtý den, tj. *čtvrt(e)nici;* k tomuto výrazu staročeština dokládá synonymní spojení *zimnicě čtvernie/čtvrtnie.*

[415] Viz Terminologie, s. 81.
[416] Sr. také StčS, heslo *nebo, anebo.*

Pokud chceme sledovat další vývoj těchto synonymních ekvivalentů, nabízí se nahlédnout do slovníků za hranicí středověku. V humanistických slovnících nalezneme srovnatelné synonymní řady; někdy se uvádí pouze jeden z výrazů, buď jednoslovný, nebo naopak víceslovný. Na základě informací z těchto pramenů se opět nedá se tvrdit, že by vývoj směřoval směrem k jednoslovnému, či naopak víceslovnému vyjádření; synonymie tedy z různých důvodů nebyla v této době chápána jako překážka jednoznačnému vyjadřování. Citujme např. z Rešelova slovníku česko-latinského, který uvádí: *črvenka – črvená nemoc, francouzi – franská nemoc; malomocenství, souchoty, žloutenice; padúcie nemoc, spánlivá nemoc.* Také Veleslavín ve svém *Nomenklátoru* nepreferuje jednu formální podobu názvu nemoci: *suchá nemoc – souchotiny, červená nemoc – červenka* (ale také substantivizované adjektivum: *kdož na červenou stůně*), *žloutenice – žloutenka – žlutá nemoc;, malomocenství* atd.

Jinou strukturu mají synonymní spojení označující zimnice, v nichž na jedné straně je jednoslovný název a na druhé straně volné spojení slov (opis), v němž je obsaženo klíčové (tj. určující) slovo, které motivuje jednoslovný název. Jedná se o názvy *třetinicě/třetačka – zimnicě, ješto třetí den jest / má obyčej třetí den trápiti člověka / kteráž bývá třetí den / třetí den připadá* atp. a *čtvrt(e)nicě – zimnicě, ješto bývá čtvrtý den / ješto čtvrtý den člověka trápí / čtvrtého dne zimnicě.* Kromě lexému *zimnicě* se v opisech objevuje také lexikální spojení *nemoc studená (nemoc studená, ješto bývá čtvrtý den* atd.).

VIII.1.2 Synonymní řady tvořené lexémy nestejnokořennými

Je třeba předeslat, že právě v těchto řadách je velmi obtížné rozhodnout, zda považovat jednotlivé lexikální jednotky za synonymní, či nikoliv. Některé případy jsou jasnější, jako na příklad řada označující horečku/zimnici: *třasavka – zimnicě – studenicě – nemoc studená – nemoc zimničná.* Rovněž řada, která se vztahuje k nemoci, projevující se především zažloutlým odstínem kůže, tj. zvláště k žloutence: *žlúte(n)nicě – žlútenka – nemoc žlutá – nemoc zlatá – zlate(n)nicě – pozlátka.*

Problematická jsou spojení (syntakticky několikanásobný větný člen), v nichž je obsaženo několik názvů chorob, přičemž je k jejich spojení užito spojek, které nejsou monosémantické. Taková spojení zdánlivých či skutečných synonym jsou dalším charakteristickým rysem staročeských lékařských spisů. Typickým příkladem

nejednoznačné spojky je výraz *(a)neb(o).* Pod záhlavím *nebo*[1]*, anebo* uvádějí tvůrci *Staročeského slovníku* 5 významů tohoto lexému.[417] V konstrukcích, které obsahují názvy chorob, se dá uvažovat o významu 2 – 4, tj. disjunktivním (eventualitním), rektifikačním (zpřesňujícím) či ztotožňujícím. Synonymní vztah přitom vykazuje hlavně třetí, ztotožňující význam, avšak je přítomen i u významu zpřesňujícího a vyloučen není ani u významu *nebo* ve funkci eventualitní. Dá se totiž předpokládat, že slouží-li ku příklad nějaká terapie dvěma (odlišujícím se) chorobám, budou mít tyto neduhy společné znaky (projevy, příčiny); v krajním případě lze uvažovat i o jedné chorobě v různé fázi vývoje atd.

Co se týče významových (synonymním) vztahů mezi jednotlivými jednotkami, není zdaleka jasný ani význam spojek *a, i* či interpunkční čárky. Jestliže je v syntaktickém celku obsaženo tvrzení, že určitý lék je vhodný pro léčbu více obtíží, jejichž názvy jsou spojeny těmito syntaktickými prostředky, nelze jednoznačně rozhodnout, zda autor užívá několika výrazů pro pojmenování téhož neduhu, či nikoliv. Hromadění synonym v těchto konstrukcích může totiž sloužit nejen jako funkční prostředek stylistický, ale také může fungovat jako způsob, jak zpřesnit informaci. V odborně zaměřených textech, jejichž slovní zásoba často není čtenáři, jenž nemusí být dobře poučen o odborné problematice, jasná a srozumitelná, by to nebyl jev překvapivý. Jako příklad mohu uvést citát z tzv. *Světla apatekářův: hodí se [„flastr"] ve všech tocích starých, v ouplavici i v červené nemoci* Apat 185b. Všechna tři pojmenování z tohoto dokladu se mohou (ale nemusí) vztahovat ke stejné chorobě, která se projevuje především průjmem.

Jednoznačně vyznívají syntaktické struktury, v nichž je obsažena ztotožňující částice *točíš(to);* zde se bez pochyby jedná o synonyma: *v kvartáně, točíš čtvrtý den zimnici* LékFrantA 32b; *chlísty, totižto škrkavice* LékChir 292b. Ve spojení s touto částicí se objevují především cizojazyčné výrazy, u nichž je český výklad velmi žádoucí – o nich bude pojednáno v další bodě.

O synonymech lze uvažovat v případě názvů očních chorob, které označují, obecně řečeno, zákal: *shání [„vrba"] temnost neb mrákotu* LékVodň 284b; *proti bělmu aneb poškvrně* LékVn 31a. V některých citátech je zřejmé, že se jedná o dva názvy téže choroby: *proti povlace na očích...púštěj ji [„vodu"] v uočí, sejdeť bělmo* LékVn 139a. Někdy o tom však lze důvodně pochybovat: *lékařstvie rozličné na oči,*

[417] Srov. StčS, heslo *nebo*[1]*, anebo.*

buďto proti červenosti, bělmu a povlace LékJádroB 40. Jinde se objevují dvě různá česká pojmenování, která doprovází cizojazyčný termín; české sousloví je pak kalkem: *o cinku na oce, a slóve latině macula simplex, česky sprostná špína* LékRhaz 5. Uvedených devět lexikálních jednotek označujících oční neduh (tj. *temnost, mrákota, bělmo, poškvrna, povlaka, červenost, cink, macula simplex, sprostná špína*), je jistě ve vztahu významové blízkosti; jak těsná je tato blízkost, však nelze jednoznačně stanovit. Tento dílčí závěr, který formuluji na základě lingvistických analýz a lingvistického přístupu, mi ostatně potvrdily i konzultace s odborníky z oboru (historie) medicíny.[418]

Dalším obvyklým problémem, s nímž se naši předkové potýkali, byla různá střevní onemocnění projevující se především průjmy atp. Funkce spojek je opět nejednoznačná: *měkkostí neb židkostí břicha trápeny bývají děti* LékŽen 95b; *kto má pruojem nebo úplavici* LékJádroB 212; *židkost nebo úplavice* LékŽen 96a; *kto má úplavici neb červenú nemoc* LékVn 39b; *stavuje[„řeřicha"] sračku i črvenú nemoc* LékVodň. Některé citace jsou informačně jasné: *znamená [vzhled „vody"] břicha rozpuštěnie, totiž že bude míti sračku* LékVn 80a; *Úplavice* (v nadpisu). *Ktož má ustavičnú běhavku na stolici* LékChir 210a.

Také běžná rýma byla ve staré češtině pojmenovávána několika výrazy; protože charakter nemoci je (a byl) obecně známý, lze zde hovořit o skutečných synonymech: *kto má šňupku aneb rému, že se nos zacpá* LékFrantA 48b; *katharus latině, a ta česky slóve reuma neb réma* LékFrantC 76b; *réma aneb sedlsky vozhřivice* LékŽen 90b; *lékařstvie proti vozhřivce neb proti rémě, proti šňupě* LékJádroB 56; *ktož má ozhřivici, vezmi vodu opichovú..., a budeš zdráv od rémy* LékFrantA 131a; *zlé věci, keréž přicházejí z rémy neb z vozhřivky* LékFrantA 16a.

Dalším častým onemocněním starých Čechů byly nemoci kůže, které mohly být jak specifickou kožní chorobu, tak na příklad pouhým příznakem choroby vnitřní: *mravenec neb suché chrásty neb lišej* LékSalM 400; *o okydení neb chrástách..., a slóveť mléčivo od lidí neučených* LékSalM 203; *o molech vlasních nebo o osutí hlavy nebo prašivosti* LékRhaz 4; *proti svrabu a proti prašivosti* LékFrantC 45a.

Problematický je výraz *dna,* lexém, v jehož kontextu se objevují různé další názvy chorob. Bylo již řečeno, že výraz *dna* je polysémický, a synonyma pochopitelně korespondují s jednotlivým významem, nikoliv s celou sémantickou strukturou.

[418] Zmíním alespoň prof. M. Říhovou z 1. lékařské fakulty UK; tímto ji děkuji za čas i informace.

Nesnažím se na tomto místě definovat celé synonymické spektrum lexému *dna;* domnívám se ostatně, že tento úkol není splnitelný. Staročeský lexikální materiál dosvědčuje, že lexému *dně* je významově blízký výraz *pakostnicě* (*paralysis, ta slóve nemoc pakostnice aneb dna* LékFrantA 64a) a snad i výraz *šlak: proti dně a šlaku* LékVn 42b. Dna v noze byla (a dosud je) zvána rovněž *podagra: kto má podahru, totižto hřeben neb dnu na nohách* LékJádroB 353. Přítomnost ztotožňujícího výrazu *hřěben* však otevírá další problém se synonymy a polysémií, neboť lexém *hřěben* je doložen i z tohoto kontextu, v němž se nejedná o onemocnění charakteru *dny: hřeben jest bolest na noze, bývá od chodby, podobná té bolesti, ješto slóve vlas, a bývá najviec v prstech jako bielá nitka* LékJádroM 47a. *Vlasem* je míněno onemocnění *živý vlas,* tedy podebrané místo, jež pudí z rány odumřelou část tkáně. Kromě metaforického sousloví je tento zdravotní problém nazýván *črv (v prstě* atp.). – Konečně dodám, že spojení *dna třěvnie* odpovídá cizojazyčný termín (již adaptovaný?) *colica.*

Novodobému výrazu mrtvice odpovídá ve staré češtině spojení *náhlá smrt* (za latinský výraz *apoplexia*); synonymní je jednoslovný výraz *šlak,* o němž bylo již psáno v předchozím odstavci: *apoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantA 63b. Otázkou zůstává, zda spojení *smrt padúcie,* které je doloženo v uroskopickém kontextu, jenž neposkytuje lexikologicky potřebné informace (*voda červená...znamenává smrt padúcí* LékVn 79a), spojovat spíše s chorobou zvanou dnes mrtvice, či preferovat význam determinujícího adjektiva a vztahovat toto spojení ke staročeskému lexému *padúcnicě.*

Velmi nepřehledný je stav, který nastal v distribuci názvů pojmenovávajících novotvary; je jich značné množství a diferencovat názvy podle konkrétních chorob je dnes zřejmě nemožné. *Hlízy, vřědy, nežity, neštovicě, nádory, žlázy, dýmy* ad. jsou lexémy s obecným, nespecifikovaným významem, který se konkretizuje až na základě aktuálního užití (tj. daného kontextu). Bylo již ostatně řečeno, že tyto výrazy vstupují do různě se ustalujících slovních spojeních. – Časté jsou kontexty, kdy výrazy stojí vedle sebe bez další specifikace (*o nežitech nebo hlízách* LékRhaz 89; *když komu prsi otekú pro vředy a nežity* LékChir 72a). Zdá se, že synonymní vztah můžeme předpokládat častěji u lexémů *žlázy, krticě, sviňky, dýmě* (za lat. *scrophulae – sviňky neb krtice* LékSalM 277; *škrosule, dýmě nebo žlázy* (v nadpisu) LékFrantA 101b). Autoři se ovšem nevyhnuli ani obecnému výrazu *hlízy* (*strosule slovú hlízy nebo žlézy*

LékMuz 46b). A naopak – *žlázy* jsou významově ekvivalentní k lexému *parocidy* (*parocidy, to jest žlázy* LékFrantA 138a).

Rozpad tkáně způsobovaly choroby, pro něž měla staročeština několik výrazů; kromě *raka* to byl *vlk;* tyto choroby se v dokladu z tzv. Rhazesova lékařství objevují jako fáze jednoho onemocnění: *když rak počne smrděti a černěti, znamenie jest, že se obracuje v neduh, ješto slóve vlk* LékRhaz 75. Název *rak* má synonymum v lexému *podjěd* (*ješto [nemoc] slóve rak anebo podjed, neb se vždy pod kuoži podjiedá* LékFrantA 111a) a také v sousloví *nechtěj se mne dotýkati* (*proti nechtěj se mne dotýkati, to slóve rak* LékVn 127a). Toto sousloví je českým ekvivalentem latinského sousloví *noli me tangere.* To je v jiném textu významově vztaženo k výrazu *vlk* (*proti vlku neb noli me tangere*), tedy jednotce, která může označovat chorobu stejných příznaků, jakou pojmenovává lexém *rak.* Pomyslný kruh, který ovšem pouze nastínil problém jmen staročeských novotvarů, se tedy (prozatím) uzavřel.

Do zajímavých kontextů vstupuje také lexikální jednotka *fík: ktož má tu jistú štětku...v lóně neb v zadku, neb to jisté maso roste jako štětka, a také slóve húba anebo fík* LékFrantA 86b. Může se jednat o hemoroidy, avšak také o choroby mnohem závažnější (*ktož má fík, tu nemoc, nebo když komu zadek hnije* LékChir 321a). Historici lékařství uvažují v této souvislosti i o tom, že je za těmito názvy skryta obávaná syfilis.[419] Avšak ne každý *fík* narušoval tkáň: *o otoku netalovatém na plti hlavní, a slóveť tvrdost, fík nebo žláza* LékSalM 223.

Také různá spojení slov zahrnujících lexém *oheň* pojmenovávala různá onemocnění (o nich již bylo pojednáno). Synonymie existovala mezi souslovími *oheň živý, oheň svatý, oheň svatný* a *oheň svatého Antonie,* dále mezi pojmenováními *oheň persidský, oheň perský* a *oheň břěskevní/břěskevný.* Této trojici konkuroval jednoslovný lexém *jáhliny* (*lék jáhlin a ohně perského* LékSalM 404) a také spojení *nežit jáhelný* (*o nežitu jáhelném, o ohni persitském* LékSalM 208). *Jáhliny* však nejsou totožné s *perským ohněm,* jak dosvědčuje sám český autor tzv. Saličetova lékařství: *Znamenie jáhlin a ohně břeskevného: neb na jáhlinách bývají neštovičky jako jáhly, a páléť miesto a rozmáhajíť se počtem, a druhdyť bývají bielé a druhdy červené; a když bielé proděješ, vypúštějíť bielú mokrost jako hnój, ale jestiť jed. Ale v uohni břeskevném bývajíť měchýřkové, jako by se od ohně zprýštili; a nemnožíť se na miestě velmi, ale pálíť a ujžéť.* LékSalM 401.

[419] Viz např. Špott, J., *Vystupování franské nemoci v XIV. a XV. stol. v Čechách,* Časopis lékařův českých 21, 1882, s. 407-409, 419-420.

Bylo již řečeno, že nezřídka se objevují v bezprostředním kontextu tři lexikální jednotky, z nichž jedna často bývá cizojazyčná: *cordiaca slóve nádcha neb mdloba srdečná* LékFrantA 74b; *histericia slóve zlatá nemoc, to jest žlútenice* LékFrantA 80a. Pospolu se však vyskytují i tři domácí synonyma: *přihází se dětem průtrž nebo klín nebo kýla v rozličných místech* LékŽen 107b. Na základě společného cizího ekvivalentu předpokládám blízký významový vztah mezi polysémickým lexémem *žába* a ojediněle doloženým výrazem *slinohoř/slinohor* (*ktož má slinohoř, a latině slóve squinancia* LékFrantC 80a; *squinancia, to jest žába* LékFrantA 57a). Oba lexémy označují chorobu, která se mj. projevuje pálivou bolestí v hrdle, tedy příznakem zánětlivých onemocnění.

Autoři prací o lidovém lékařství soudí, že žádná nemoc nemá tolik jmen, jako padoucnice, epilepsie.[420] Ve staré češtině by mezi ně zřejmě (kromě *padúcnicě*) patřil *božec* (či *nemoc božie*) a *psotník.* Další názvy již jsou ustálenými slovními spojeními: jedná se o *nemoc velikou* a *nemoc sv. Valentina.* V posledním pojmenování se objevuje jméno světce a ochránce těch, jež padoucnice postihla.

Bylo by možné dodávat další a další skupinky slov, u nichž lze předpokládat synonymní vztah: *zbláznění – pominutie; hlísty – škrkavky; hryzenie – klánie – bodenie; mrzkost – nuznost – nemoc malomocná; mor – šelma; zpálenie – zženie* atd. Málokdy však je možné dojít k tvrzení, že existence tohoto vztahu není pouze předpoklad.

VIII.1.3 Synonymní řady obsahující jednotky české a cizojazyčné ekvivalenty

Tento typ synonymie v odborném názvosloví je z pohledu dnešní lingvistiky nejméně problematický;[421] i pro starou češtinu platí, že mezi těmito dvojicemi (ekvivalenty), pokud se vyskytují společně v českém textu, je míra synonymie nejvyšší.

Bylo již řečeno na patřičném místě, že cizojazyčné lexémy, které se vyskytují v česky psaných lékařských textech, jsou především původu řecko-latinského. Výjimečně (jedenkrát) je doložen lexém, který je německý. O různém stupni adaptace, s nímž souvisí i variantnost hláskového záznamu těchto slov, na český jazykový systém již bylo pojednáno (zvl. na s. 174–177).

[420] Viz Čižmář II, s. 146.

Významový vztah mezi cizojazyčným ekvivalentem a domácím výrazem pokládám za synonymní. Jiný přístup ostatně není u izolovaného a periferního prvku, jenž je součástí historického cizího jazyka, dost dobře možný. Podrobný výklad významu, který závisí do značné míry na kontextu, v němž se lexém vyskytuje, je tak možný jen u jednotky české.

Cizojazyčné lexémy jsou zřídkakdy umístěny do českého textu izolovaně, aniž by byl jejich význam objasněn; často jsou opatřeny českým ekvivalentem: *tusis slóve kašel* LékMuz 51b; *o neduhu očí, jenž slóve ungula, totiž nehtu* LékRhaz 62; *caducus morbus, a česky slóve padúcie nemoc* LékFrantA 62a. Ještě frekventovanější je výklad významu perifrází; je zřejmé, že, pokud český ekvivalent vůbec existoval, autor textu jej neznal: *colica jest nemoc, že velmi tratí a velmi na chýšku chodie, až mnie, by střěva z nich chtěla vypadnúti* LékMuz 61b; *pollippus latině a česky slóve komu nos zaroste aneb jeho v nose bolí* LékFrantA 47b; *přihází se opět dětem, že chce se jim velmi na chýšku, a dávíce z sebe, nic nemohú činiti, a to slóve nemoc tenasmon* LékŽen 100b. Avšak doloženy jsou i příklady, kdy se vedle jednoho cizojazyčného výrazu vyskytuje více než jeden lexém český. Otázkou je, zda je tomu tak ze stylistických důvodů, zda autor textu chtěl dokázat bohatost své slovní zásoby, či zda byl naopak veden rozpaky nad jednoznačným rozhodnutím, které z dostupných slov nejvhodněji vystihne význam výrazu původního: *tysis, súchotiny aneb suchá nemoc, ješto jí lidé schnú* LékFrantA 68a; *kardiaka slóve nemoc nádcha a mdloba* LékMuz 57a; *uvla slóve česky list nebo čiepek, a ten bývá pod jazykem, že člověk proň dobře mluviti nemuož* LékFrantA 57a; *lepra slóve mrzkost aneb malomocná nemoc* LékFrantA 83a. – Výjimečně je doložena trojice lexémů, z nichž každý pochází z jiného jazyka. Jedná se o latinský výraz *uvula* (*anula*), jehož ekvivalenty jsou v česky psaných textech *čiepek* a *list* a rovněž německý výraz *blat/blet: uvula latine, a česky slóve list nebo čiepek* LékFrantC 80b; *anula slóve německy blat, toť bývá včas dlúho a padne na jazyk, že člověk mluviti nemóž* LékMuz 50a (*blet* LékFrantB 188a).

Pokud pojednávám o synonymech ve staré češtině, nemohu opominout ještě jeden rys. Ač se jedná o slovní zásobu odborného charakteru, vyskytují se v ní, sice výjimečně, také stylové diference. Už přítomnost cizojazyčných názvů v českém kontextu má stylistický dopad. Avšak stylistické rozdíly existují i ve využití výrazů domácích. Neopírám se zde o svou lingvistickou analýzu, nýbrž o explicitní vyjádření

[421] Viz např. Terminologie, s. 78.

autorů starých pojednání. Ve staročeských lékařských textech se lze dočíst, že jiné odborné názvy užívá odborník či člověk s vyšším vzděláním, jiné pak člověk prostý. Týká se především názvů léčiv a jejich ingrediencí,[422] avšak také u názvů chorob jsou stopy těchto rozdílů patrné. Opakuji již uvedené citáty: *apoplexia, ta nemoc, slóve náhlá smrt a obecně šlak* LékFrantA 63b; *réma aneb sedlsky vozhřivice* LékŽen 90b; *o okydení neb chrástách..., a slóveť mléčivo od lidí neučených* LékSalM 203; *blívanie a omdlenie, ještoť slóve od lidí obecných sen, a toť jest znamenie smrti* LékSalM 391; *slóveť [neduh] od lidí obecních pro obyčej porušenie a rozcházenie vlk neb svatný oheň, ale jestiť rozdiel mezi vlkem a svatným ohněm* LékSalM 386. Tento poslední doklad z tzv. Saličetova lékařství svým způsobem shrnuje celou pasáž o synonymech, neboť sám středověký autor v něm zdůrazňuje, že synonymní vztah může být u některých jednotek jen zdánlivý.

VIII.2 Polysémie

Vydělování jednotlivých významů polysémického lexému, resp. rozhodnutí, zda se již jedná o lexém polysémický, či ještě lexém monosémický, patří k jednomu z nejobtížnějších úkolů historické lexikologie a lexikografie. Tento úkol se ještě komplikuje u lexikálních jednotek, které, patříce na periferii slovní zásoby, zdaleka nejsou bohatě doložené. Navíc jejich formální i významové charakteristiky mohou být zastřené, neboť se jedná o jednotky, které se často v textech vyskytují nepatřičně zaznamenané a zkomolené. Písař, který spis opisoval, nebýval většinou odborníkem v dané oblasti, opisoval text pro něho neznámý a nesrozumitelný, často z předlohy, která nebyla přehledná a úpravná. Bylo již řečeno, že lékařské texty měly „spotřební charakter", nebyly psány kaligrafickým písmem, obsahovaly řadu vpisků a komentářů jejich pozdějších uživatelů.

Odborná literatura stanoví zásady, jak postupovat při definici polysémické struktury lexému. Pro novou češtinu je možné užít hledisek, které formuluje J. Filipec s F. Čermákem – tj. hlediska morfologického a syntaktického, hlediska slovotvorného, distribuci a frekvenční charakteristiku a stylistickou charakteristiku.[423] Většinu z nich ovšem pro staročeské odborné názvy nelze použít, případně je lze užít jen v míře omezené. Překážkou je především mizivá doloženost sledovaných lexémů; lze odhadem říci, že průměrně je každý název doložen v pěti výskytech, ovšem výjimečné

[422] Např. *jest spomocno proti jědu, protož lékaři řiekají jemu dryák a sedlák česnek* LékVodň 262b.

nejsou ani výskyty v nižším počtu, ani výskyty ojedinělé. Naopak, výjimkou je frekvence vyšší než deset výskytů. Zřetelnějším rozlišujícím činitelem pro vyčlenění jednotlivých sémémů bývá valence a kompatibilita; ta je ovšem zřetelnější u jiných slovních druhů, než jsou substantiva, která především tvoří názvy chorob. Jako velmi významný se jeví charakter kontextu, v němž je daný výraz zaznamenán, a také případná přítomnost cizojazyčného ekvivalentu, jenž může interpretaci významové stavby alespoň do určité míry vyjasnit.[424]

Tyto vnější ukazatele není možné při sémantické analýze opominout. Mimořádně důležité je ovšem vymezení struktury významu, tj. stanovení struktury sémů, stanovení sému generického i sémů diferenčních. Pro odbornou slovní zásobu je třeba stále mít na mysli pojmovou strukturu lexémů (resp. sémému), která existovala ve zkoumaném období, nikoliv pojmovou strukturu, kterou u daného jevu známe dnes.[425] Staré odborné názvy byly v porovnání se současnými termíny pochopitelně mnohem méně diferencovány. Nelze v žádném případě klást rovnítko mezi historický pojem a současný pojem. Je-li ovšem jedním ze základních úkolů historické lexikografie poznání historického pojmu, je na místě otázka: jak? A lze jej vůbec poznat?

V případě názvů chorob lze shrnout, že pod jedním názvem bylo často zahrnuto i několik druhů onemocnění, které bychom dnes bez pochyby rozlišovali. Jako příklad uvedu staročeský lexém *padúcnicě*. Zjevně souvisí se slovesem *padati,* označuje tedy bez pochyby onemocnění, jehož projev (upadnutí, padání) byl tak charakteristický a nepřehlédnutelný, že dal vzniknout názvu této choroby. Lexém *padoucnice* se zachoval do nové češtiny. *Slovník spisovného jazyka českého* definuje pod příslušným heslem tento význam: ‚vleklá nervová choroba záležející v občasném zakalení n. ztrátě vědomí n. v záchvatech spínavých a škubavých křečí; epilepsie'.[426] Tento význam mohli autoři formulovat na základě poznatků jazykovědných i mimojazykových (medicínských). Ovšem pro interpetaci staročeských slovních jednotek se o tyto poznatky opřít nemůžeme. Rozhodující je kontext, v němž se daný, poměrně hojně doložený výraz vyskytuje. Podstata, původ a projevy choroby zvané dnes *epilepsie* byly popsány mnohem později, proto není možno staročeskou

[423] Lexikologie, s. 137-140.
[424] K vymezení lexikálního významu ve staročeštině viz především Zkratky, s. 22n.
[425] Zásadní prací v tomto ohledu je stať E. Michálka *Pojmová diferenciace – ústřední problém terminologie viděné historicky,* SaS 32, 1971, s. 312-317.
[426] SSJČ, heslo *padoucnice.*

padúcnici ztotožnit s chorobou, která je v moderní době označovaná jako *epilepsie.* Nelze bez výhrad souhlasit se *Staročeským slovníkem,* který *padúcnici*[427] objasňuje ve výkladu slovy ‚padoucnice, padoucí nemoc'. Opírá se o jediný doklad (*pomáhá [kýchavka] proti padúcnici* LékVodň 269b), který pochází z herbáře vodňanského, v němž je pozornost soustředěna a charakter léčivých rostlin, nikoliv na popis choroby, k jejíž léčbě je určitá léčivka vhodná. Ve výkladu významu ještě autoři *Staročeského slovníku* uvádějí odkaz na heslo *padúcí,* v jehož rámci je zahnízdováno sousloví *padúcie nemoc.* Jeho definice je formulována šíře, méně „přesně", ale podle mého názoru více odpovídá staročeskému pojmu, který byl tímto souslovím označen: ‚nemoc se záchvaty spojenými s upadnutím, zvl. padoucnice'. Ve výkladu významu jsou zdůrazněny nepochybné rysy choroby, tj. padání, novočeský název *padoucnice* je uveden až v závěru definice jako jedna (i když velmi pravděpodobná) z možností.

Uvedený lexém *padúcnicě* (ani *padúcie nemoc*) nejeví rysy polysémie, avšak obdobný, poněkud zdrženlivý přístup, jaký je vhodný při interpretaci tohoto lexému, je nutno ještě ve větší míře uplatnit při vydělování sémémů u jednotek, u nichž polysémickou strukturu předpokládáme. Vždy vyvstává otázka, zda jsou diferenční sémy natolik průkazné, aby dávaly spolehlivý důvod k vydělení dalšího sémému, či zda je výhodnější definovat obecněji sém generický, případně společné rysy diferenční, a tedy formulovat výklad významu natolik široce, aby pokryl jednotky naznačující další významové rysy.

Polysémický charakter uvádí *Staročeský slovník* u hesla *podjěd;*[428] rozlišuje pouze dva významy, oba lékařské. První je ‚zánět v ústech, zvl. zduření dásní a jazyka', druhý ‚chorobný novotvar šířící se do okolní tkáně, rakovina'. Slovotvorný význam lze formulovat ‚onemocnění, které „rozjídá" okolní tkáň', proto bych jako primární volila tento význam. Druhý význam byl definován především na základě slovesa *oprýščiti sě,* které se skrývá za odkazem u dokladu z tzv. ženského lékařství. Slovník uvádí: *podged [na dásních n. jazyku]* LékŽen 86b (viz *oprýščiti sě*). Doplním doklad do „srozumitelnější" podoby: *když se i oprýštie dásně dítěti anebo jazyk, ješto tomu říkají podjed.* Jako lék na tento neduh se používalo: *diamoron*[429] *a voda vydávená z morských jahod, z ořechuov* (LékŽen 86b), pravděpodobně k vymývání ústní dutiny, což opět svědčí o nepříliš závažném charakteru onemocnění.

---

[427] Viz StčS, heslo *padúcnicě.*
[428] Viz StčS, heslo *podjěd.*
[429] Tj. složený lék, jehož hlavní složkou jsou moruše či jejich šťáva.

Jednoznačná je polysémie u lexému *plavičě:* zatímco první doklad hovoří o chorobě typu úplavice, v druhém dokladu se jedná o menstruační krvácení: *pak umřel Abraham...červenú nemocí nebo plavicí* BřezSvět 16b x *která žena má přielišnú plavici, to jest tok měsěčný* LékFrantA 97a.

Polysémickou strukturu předpokládám u výrazu *tracenie.* Výraz označoval jak ‚zvracení', tak ‚průjem, řídkou stolici'. Při této hypotéze se opírám především o kontexty, v nichž se výraz vyskytuje. Rovněž motivující verbum má oba tyto významy, ‚zvracet' i ‚trpět průjmem atp.'. Důležité je i vyhodnocení léčebných postupů, které jsou v kontextu uvedeny, a synonym či lokalizace zdravotního problému: *to [pokrm] všeckna tracenie stavuje a jiné nedostatky žalúdkové odhoní, a zvláště snědek* LékChir 150a (‚zvracení') x *lesnie jablka stavují tracenie a sračku i červenú nemoc* LékVodň 277a (‚průjem').

Metaforické pojmenování *žába* je dalším příkladem na možnou polysémii v odborném lékařském lexiku. Lékařské spisy dokládají lexém *žába* ve významu vnitřního či vnějšího nádoru, který se vyskytuje nejčastěji v hrdle (*ktož má žábu v hrdle jakúž kolivěk* LékChir 168a; *Squinancia, to jest žába. Squinancia, to jest nežit včas v hrdle a včas vně na hrdle* LékFrantA 57a). Jiné doklady svědčí o tom, že staročeské slovo *žába* znamená jakousi vyrážku či osutinu na tváři: *lékařstvie proti tváři pěhavé, zbadané a proti žábě na tváři* LékJádroB 86; *proti žábě na tváři anebo jiné poškvrně* LékJádroB 90).

Lexém *hřěben* je v blízkém významovém vztahu k lexému *dna, podagra* (*kto má podagru, totiž hřeben nebo dna v nohách* LékFrantC 45b). V jednom z rukopisů tzv. jader lékařských se ale výjimečně objevuje v jiném významu, který je blízký významu sousloví *živý vlas* (*hřeben jest bolest na noze, bývá od chodby, podobná té bolesti, ješto slóve vlas, a bývá najviec v prstech jako bielá nitka* LékJádroM 47a). Zřejmě by nebylo možné sloučit do jednoho významu onemocnění revmatického charakteru a otlačeninu či podebrané místo na noze, které je následkem dlouhé chůze.

Je patrné, že názvy neduhů, které vznikly sémantickou motivací, jsou náchylnější k tvorbě polysémických struktur než názvy, které prokazují průhlednou slovotvornou motivaci. O polysémii bychom mohli uvažovat i u jiných názvů, ku příkladu i u výrazů vztahujících se k novotvarům na lidském těle, tj. u *raku, výru, fíku* atd. Na závěr zmíním ještě posledně jmenovaný lexém, *fík.* Některé doklady svědčí o významu ‚hemoroidy': *z nich [žilek] bývají fíci v zadku a sužují zadek s velikú bolestí* LékRhaz 165. Jiný doklad pojmenovává nespecifikovaný nádor na hlavě:

o otoku netalovatém na plti hlavní, a slóveť tvrdost, fík nebo žláza LékSalM 223. O některých citátech se soudí, že jde o doklady na výskyt tzv. franské nemoci: *o fíciech a nežitech a nádorciech v zadku aneb u vatni* LékSalM 349. Onemocnění, které neslo ve staré češtině pojmenování *fík*, se mohlo vyskytovat na různých částech těla: *takto máš léčiti a hojiti tu nemoc, jakoť slóve fík, kteryžto roste v zadku nebo u mužském stroji nebo v nose nebo při voku* LékChir 132a. Těžko tedy předpokládat, že pojmenovávalo jednu zdravotní obtíž. Avšak rozčleněním významové struktury lexému *fík* na několik významů odborného charakteru bychom se mohli dopustit zkreslení pojmového obrazu středověkého člověka. Pro středověkého uživatele mohl být výraz *fík* jazykovým ztvárněním nádor(k)u, který měl vzhled exotického ovoce a visel na tkáni jakoby za špičku (nabízí se otázka, nakolik bylo ovoce zvané *fík* známo v českém prostředí, jaká tedy tato představa ve skutečnosti byla). Paralelu mezi nádorem a ovocem poskytuje tzv. Saličet, tedy autor nepocházející z českého prostředí, nýbrž z jižní Evropy: *znamenie fíkóv jsúť, že mají špičku, na niež visí, a zpuosobu mají fíkóv, nevypúštějíť ani mokrosti, ani krve* LékSalM 349. Je možné i takové lexikografické řešení, kdy bude formulován pouze jeden lékařský význam, např. ‚nádor(e)k připomínající svým vzhledem ovoce zvané fík', s případným doplněním dalších možných specifikací (‚na příklad hemoroidy, bradavice atp.').

Polysémie u staročeských termínů je úkolem, jehož řešení není snadné a není jednoznačné. Každý přístup má své opodstatnění i svá úskalí. Při stanovení historické polysémie odborného lexika je nezbytné mít stále na mysli základní premisu o nerovnosti vztahu historický pojem – současný pojem.

VIII.3 Úloha kontextu při interpretaci staročeských odborných názvů

Mezi znaky charakterizující současný termín patří jeho výrazná nezávislost na kontextu,[430] tedy fakt, že i z izolované lexikální jednotky je zřejmá nejen její terminologická podstata, ale je z ní také přesně definovatelná sémantická hodnota. Z předchozích stránek vyplývá, že ve staré češtině tomu tak není. Obecným rysem staročeského termínu,[431] nejen termínu lékařského, je podstatná závislost jednotky na kontextu, v němž se vyskytuje. Především je kontext důležitým hlediskem

[430] Viz např. Lexikologie, s. 94.
[431] K tomu viz např. Michálek, E., *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy,* Praha 1970, s. 59 aj.

při identifikaci odborné slovní jednotky a k jejímu odlišení od neterminologické slovní zásoby.[432] Staročeská terminologie nezřídka využívá jednotek polysémantických, u nichž je třeba stanovit jejich příslušnost k patřičné části slovní zásoby. Jsou doloženy i termíny, které jsou součástí více terminologických soustav, např. terminologie lékařské a terminologie botanické (srov. např. název bradavice a rostliny *vranie oko*). Obtížně prokazatelná, avšak předpokládaná, je polysémie v rámci termínu stejné terminologické soustavy (viz výše, např. lexém *podjěd, žába*). V těchto případech je vyloučeno provést sémantickou analýzu lexému bez analýzy kontextu, v němž se analyzovaná jednotka nachází. Mimořádnou důležitost má kontext v diachronní lingvistice (především v lexikologii a lexikografii) nejen při interpretaci sémantické stránky, ale samozřejmě i při interpretaci formy lexému, jeho syntaktických a stylistických hodnot atd. Nezřídka však lze nalézt i příklady na lexémy, u nichž ani obsáhlý kontext neumožňuje interpretovat výraz v jednoznačně a v dostatečné míře.[433]

Specifickým druhem kontextu je kontext, v němž dochází k mísení více jazyků. V české lékařské středověké literatuře, s níž jsem pracovala, jde především o latinská slova či (různě ucelené) pasáže, které jsou různým způsobem začleněny do českého textu. Stranou nechám celky, které se většinou vyznačují samostatností (někdy izolovaností) a přímý vliv na interpretaci českých lexémů nemají (srov. např. latinské zaříkávadlo v pojednání o zimnicích v textu tzv. františkána: *Tento nápis jest proti rozličným zimniciem: Napiš na prvniem lístku takto † Criste in nomine tuo † pax pater † vita filius † medicamenta † spiritus † sanctus. Na druhém, na třetiem i na čtvrtém napiš táž slova jako na prvniem. A ktož by měl zimnici na každý den nebo třetí den nebo čtvrtý den, aby u sebe nosil.* LékFrantA 78a). Stranou nechávám řecko-latinské odborné názvy léčiv (především tzv. komplexních léků), které se v lékařských textech také velmi často vyskytují; často jsou zachyceny ve výčtech jednotlivých ingrediencí, z nichž je složen výsledný lék (*daj mu plnú lžíci diamoron, v apatéce, přičině horké vody tolikéž* LékFrantA 57b; *vezmi jitrocilu, ruoži, kadidla, skořice a tymiánu, to jest černé kadidlo, mastiku, tormentille, balanstie spisse, sangvis draconis, dubové šišky každého quintin* LékFrantA 81a). Jejich charakteristickým rysem bývá to, že jsou často zapsány v nesprávné, zkomolené podobě, což bývá důsledek odborné

[432] Tamtéž; též *Zkratky*, s. 28.
[433] K tomuto problému viz také Černá, A. M., *Možnosti a meze využití kontextu při sémantické analýze staročeských lexikálních jednotek*, NŘ 86, 2003, s. 133-138.

nedostatečnosti písařovy. Tyto lexémy, jejichž analýza není předmětem této práce, rovněž nemívají velký vliv na interpretaci ostatních jednotek vyskytujících se v blízkém kontextu.

Pro kontext jsou naopak velmi důležité cizojazyčné výrazy, které autor v českém textu vysvětluje, buď ekvivalentem, či jinak (parafrází): *Šťkavka, latine singultus, štkánie přichodí od přielišné lepkosti, z lačnosti* LékFrantC 102a; *sangvis cum urina slóve nemoc, ktož krvi močí* LékMuz 74b). Hledisko cizojazyčného ekvivalentu je však nutno uplatňovat obezřetně; význam cizího lexému nemusí být shodný s významem, který plyne z českého výkladu.

Specifický cizojazyčný kontext poskytují vícejazyčné slovníky. Jejich hodnota záleží mj. na rozsahu kontextu, v němž se heslo v daném jazyce prezentuje. Menší význam většinou má cizojazyčný ekvivalent, který se vyskytuje na příklad v Klaretových slovnících (nehledě na charakter těchto slovníků), přínosnější je kontext výkladového typu, který uvádí na příklad Jan Vodňanský ve svém slovníku zvaném *Lactifer.*

Dosud jsem hovořila o kontextu rozsahem omezeném. Avšak výjimečné nejsou ani případy, kdy k objektivní a komplexní analýze lexikální jednotky by bylo zapotřebí použít kontext celého díla (v případě genetické vazby několika textů pak dokonce děl několika), v němž se lexém vyskytuje. Z dosavadního textu vyplývá, že lékařské texty českého středověku jsou propojeny různými vztahy. Za prvé se jedná o vztahy k archetypálnímu celku. Z tohoto pohledu můžeme vydělit okruh textů vážících se k tzv. františkánskému lékařství či k osobě Křišťana z Prachatic (LékFrantA, LékFrantB, LékFrantC, LékKřišť), poté texty, které se rovněž spojují se jménem tohoto učence z doby husitské, avšak vyskytují se v souborech jinak koncipovaných (tzv. jádra lékařská, která jsou uložena především v Knihovně Národního muzea). Někde na pomezí obou (a ještě dalších) spisů je mimořádně kompilační text zvaný chirurgické lékařství (LékChir).

Zcela odlišný charakter mají texty, o nichž jsme bezpečně přesvědčeni, že byly přeloženy z latiny,[434] a to velmi pravděpodobně týmž překladatelem. Jedná se o tzv. lékařství ranná Viléma ze Saličetu a Rhazese. Současně mohu na základě excerpce z těchto i výše zmíněných textů a jejich analýzy potvrdit hypotézu, že překladatelem

[434] Zda se u spisů spojovaných s Křišťanem jedná o překlady z latiny, není jisté. Dosud nebyla provedena žádná filologická analýza. Některé jazykové jevy (např. syntaktické), to, podle mého názoru, naznačují. Nesouhlasím s jednoznačným názorem J. Vlčka, který ve svých *Dějinách české literatury* soudí, že *docela česky pak napsal [Křišťan z Prachatic] své Lékařské kniehy* (Praha 1951, s. 201).

nebyl Křišťan z Prachatic, jak usuzovali badatelé ve starších obdobích.[435] Excerpce názvů chorob atd. z těchto překladových spisů prokazuje silnou závislost na jazyce předlohy, časté jsou kalky. Takto tvořené termíny jsou pak jedinečně doložené pouze z těchto dvou rukopisů.

U těchto *ranných lékařství* je velmi zajímavý také fakt, který jsem zmínila již dříve, totiž rozdíly mezi překladem obsahu jednotlivých částí spisu (knih = kapitol) a samotného výkladu. Stejný latinský lexém je v obsazích, které jsou uvedeny na počátku jednotlivých kapitol, často přeložen jiným způsobem než v záhlaví pasáže, která pojednává o tomto problému. V části obsahu je překlad většinou více vázán na předlohu, případně je zde obsažen pouze cizí název; časté jsou záměny výrazů s méně specifikovaným významem (*hlíza – nežit* atp.), jak plyne z následujících příkladů: z tzv. Rhazesova lékařství (na prvním místě je vždy uveden doklad z obsahu knihy) – *O suknu a plátnu, latině pannus, tela* x *O vadě očí, ješto slóve latině pannus a tela, totiž pavlaka a bělmo*; *O oknu na zřietedlnici oka, ješto slóve latině catheracta* x *O nedostatku očí, jenž slóve cataracta*; *o fleku, jenž slóve gutta rosea* x *O krópi róženej*; *Brancis* x *O žlázách, ješto slovú branci*; *O nežitu z kolery* x *O hlíze z kolery*; *O nežitu z flegmy* x *O hlíze z flegmy narozené*; *O nežitu, jenž slóve herispila* x *O erispila, totiž o lítém pryskýři, a slóve oheň sv. Antoniae*; *O kamenu potvrzeném* x *O kameni utvrzeném*; *O ztrnutí* x *O křeči z naplněnie*; *O tom neduhu na noze, ješto slóve malum mortuum, mrt na noze* x *O nádoru na noze, ješto slóve malum mortuum latině a česky jablko mrtvé*. Doklady z tzv. Saličetova lékařství – *O prašivosti a zsedání na hlavě* x *O práchnivosti neb otrubiech a rozsedlinách na hlavě*; *O návné kosti na zápěstí* 205 x *O žláze neb svalu na nicí dlani, totiž na ruce, jenž jest pod prsty až do klúbu neb na přiehbí ruky neb na předloktí* 299; *O lupinách a morkosti lepké, slané, a vředech na nohách a na hlezniech* 207 x *O strupiech a mokrosti slané a chrástách na nohách neb hleznách* 372; *O žilách trudných* 207 x *O žíle, kterážto slóve vinný kořen neb městka* 375 atd.

Tyto rozdíly se týkají, jak je patrné, obou chirurgických spisů, tzv. Saličeta i Rhazese. Na otázku, čím jsou způsobeny tyto rozdíly, by mohla odpovědět pouze podrobná lingvistická analýza obou textů. Snad překládal obsahy jiný překladatel, snad týž, který později svou práci (třeba po konzultaci s odborníkem v lékařství)

[435] Např. Flajšhans, V., *Písemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*, Praha 1901, s. 255 a 287.

revidoval a upřesňoval. Nicméně jsou tyto dvě práce příkladem textu, kde je nutné odlišovat dva „hyperkontexty".

Tři výše uvedené rysy, synonymie, polysémie a závislost na kontextu, jsou výraznými znaky staročeského (nejen lékařského) odborného názvosloví, kterými se zásadně liší od požadavků, které jsou na terminologii kladeny dnes. Jsou to rysy parasystému, jenž se v českém jazyce teprve formuje.

IX. Charakter staročeské slovní zásoby označující choroby a jejich příznaky (shrnutí)

Část staročeského lexika, o níž pojednávala tato práce a kterou představuje na 650 lexikálních jednotek, vykazuje stále ještě poměrně silnou vazbu na první lékařské teoretické učení, tj. na teorii založenou za rozlišování čtyř kosmických prvků, jež jsou ve vztahu ke čtyřem tělesným šťávám. Toto učení o humorální fyziologii a patologii našlo v našich zemích odezvu díky šíření antické vzdělanosti, na niž ve středověku navazovali (středo)evropští myslitelé a která tvořila jádro učební látky na nově založené univerzitě v Praze.[436] Humorální teorie se vyskytuje v středověkých lékařských textech ve společnosti lidových názorů o vzniku a léčbě nemocí. Terapie pak mohla spočívat jak v podávání složitých léků vytvářených z exotických ingrediencí, tak v zaříkávání či v aplikaci postupů, o nichž ani staří lékaři neváhali vyslovit negativní soud (*kto má opar, vezmi rúšku a utieraj sobě nos, a tiem maž sobě, toť jest jisté, ačkoli ohavné* LékJádroB 101).

Staročeská slovní zásoba pojmenovávající choroby je různě strukturovaná; nacházejí se v ní lexikální jednotky jednoslovné i víceslovné, formované na základě přenosu významu, přejaté z cizích jazyků atd.

Odvozování je základním slovotvorným způsobem, jímž se tvoří lexémy označující choroby. Zanedbatelný je postup kompozice (*krvotok*) i konverze (*črvená*). Kompozice je přitom jedním z velmi produktivních způsobů, kterým se tvoří novočeské termíny.

Pokud se jedná o jednoslovné české názvy chorob vzniklé derivací, nejvíce je doloženo feminin, nejméně neuter; v rámci neuter se však vyčleňuje velmi silně zastoupená skupina deverbativních jmen na *–nie/–tie*.

[436] Srov. též *Dějiny univerzity Karlovy I*, Praha 1995, s. 192-193.

Deriváty byly v práci roztříděny podle sufixů, od členění podle prefixů bylo upuštěno. Mezi odvozenými lexémy se u feminin nejčastěji objevují sufixy *–icě* (*zimnicě*), *–ina* (*zhnilina*) a *–ka* (*črvenka*) a jejich varianty. Sufix *–ka* vykazuje nástupnický charakter (zvláště za sufix *–icě*); ve století šestnáctém již jeho frekvence silně narůstá. Velmi frekventovaný je také sufix *–ost,* jímž se tvoří především názvy příznaků nemocí (*horkost*). Nečetně jsou doloženy sufixy *–ota* (*chromota*), *–oba* (*mdloba*) a *–a* (*zpara*). Další sufixy se vyskytují spíše ojediněle. Nejvíce maskulin, která pojmenovávají zdravotní nedostatky, je bez sufixu (resp. se sufixem nulovým) – např. *tok.* Jiné sufixy se téměř nevyskytují. U neuter je nejvíce zastoupena skupina deverbativ končících na *–nie/–tie* (*oblitie*). Spíše okrajově je zastoupen formant *–stvo/–stvie* (*smilstvie, smilstvo*).

Staročeské neduhy jsou velmi často pojmenovávány spojením slov. Je to vhodný způsob, jak reagovat na postupující pojmovou diferenciaci a nenarážet přitom na omezené možnosti stávajícího lexikálního systému. U tohoto typu pojmenování nelze většinou přesně rozlišit, která slovní spojení mají charakter ustáleného pojmenování (sousloví – *vodné tele*) a kdy se jedná pouze o volné spojení slov (*nemoc plicnie*). Ve skupině názvů tvořené spojeními slov lze shledat projevy univerbizace (*nemoc črvená → črvenka*) i naopak multiverbizace (*božec → nemoc božie*).

Nejvíce jsou mezi (relativně) ustálenými spojeními slov zastoupeny struktury substantivum (často s obecnějším významem) + determinující adjektivum v pozici shodného atributu (*nemoc vodná*). Množství ustalujících se slovních spojení je vázáno k označení různých typů zimnic, tzv. střídavých (*zimnicě čtvrtého dne* atd.). Výjimečný je název ve formě větné struktury *nechtěj se mě dotýkati* (s obměnami), která je kalkem za latinský termín *noli me tangere.*

V okruhu jmen tohoto typu se vyskytuje množství přejatých jmen, především původu řecko-latinského (*squinantia*), výjimečně také německého (*blat, šlak*). Grecismy a latinismy jsou důsledkem závislosti českých textů na latinsky psané předloze (závislost je různého druhu, od překladu po inspiraci). Cizí substantiva jsou přejímkami různě starými a různě adaptovanými na český jazykový systém. Jsou zde zastoupena jako slova citátová, která se následně v českém textu česky interpretují (*singultus slóve štkánie*), jsou zde výrazy, které se vyskytují jak neadaptované, i lexémy již nesoucí znaky českého jazykového systému (*carbunculus* x *karbunkl*). Některé výrazy jsou již zcela adaptovány a jejich původní „cizost" nečiní žádné překážky v jejich začlenění do tvarového či syntaktického systému příjmového jazyka

(*kto má podagru*). Některé přejímky naopak silně prokazují svou vazbu na předlohu, mají kalkový charakter (*macula simplex – sprostná špína*).

Nejstarší slovní zásoba označující choroby vznikla sémantickým tvořením, tj. na základě přenosu významu. Zdrojovou oblastí pro tento typ tvoření byly názvy věcí a jevů, které středověký člověk vnímal kolem sebe, především jevů přírodních. Velká skupina jmen je tvořena přenesením názvu zvířete na pojmenování choroby (*vlk*). Kromě názvů zvířat byly využívány i jiné zdroje – názvy rostlinné (*fík*), názvy přírodnin (*piesek*), přírodních jevů (*mlha*) atd. Několik jmen označujících kožní choroby však vykazuje protichůdný směr pojmenovávacího aktu; východiskem jsou jména nemocí, od nichž jsou utvořeny názvy živočichů (*lišěj* ‚vyrážka'→ *lišěj* ‚motýl').

Jména vzniklá na základě přenosu významu převážně označují skutečné choroby, nikoliv pouze příznaky. Zčásti byla tato jména nahrazena jinými názvy, jejichž motivační souvislosti lépe odpovídaly měnícím se názorům na původ a charakter nemoci, zčásti se však uchovala až do moderní doby, a to především v lidovém lékařství, kde plní často funkci synonyma k jiným výrazům.

Některá jména ztratila již v historické češtině svou motivační průhlednost a mohou být pro historické období chápána jako jména nemotivovaná. Z toho plynou jejich další formální a tvarové změny (f. sg. *dna* → n. pl. *dna; nežit* základ *žíti* → *nežid* základ *Žid*), které je možno, byť časově i lokálně omezeně, v českém jazyce zaznamenat.

Zkoumané lexikum se vyskytuje především v dílech, která můžeme označit jako texty odborné, vykazuje zvláštní znaky. Tyto znaky ho odlišují od novočeského terminologického systému dané oblasti, tj. od požadavků, které jsou v moderní terminologii kladeny na funkční termín. K specifickým znakům lékařských odborných názvů patří synonymie mezi jednotkami tohoto systému. V rámci jednoho oboru (jednoho sémantického okruhu) jsou tvořeny synonymní řady, v nichž jsou účastny lexikální jednotky jednoslovné, víceslovné, volná spojení slov i jednotky přejaté (*žlúte(n)nicě – žlútenka – nemoc žlutá – nemoc zlatá – zlate(n)nicě – pozlátka – aurugo; běhavka – úplavicě – úplavka – měkkost břicha – židkost břicha – tok břicha – nemoc červená – červenka – sračka – prójem – dysenteria*). Množství synonym je tvořeno od stejného kořene, tj. za využití různých slovotvorných formantů (resp. sufixů): *hluchost – hluchotina – hluchota – hluch.* Existence synonymních řad svědčí nejen o vývoji jazykového systému a o reflexích mezi jazykovým systémem a

zdokonalujícím se pojmovým zpracováním reálie, ale také o četnosti výskytu onemocnění daného typu.

U mnohých staročeských lexikálních jednotek lze uvažovat o polysémii v rámci „lékařských" významů. Polysémní strukturu však často nelze vyčlenit jednoznačně, neboť je problematické rozhodnout, zda se jedná obecněji zpracovaný (pojmově i jazykově) význam jeden, či již o významy dva. Přesto lze u některých lexémů polysémii prokázat (*podjěd, fík, žába*).

U novočeských odborných názvů je žádoucí jejich autonomie, nezávislost na kontextu. Ve staročeských textech je naopak lexém silně závislý na kontextu, bez něhož nelze jednotku interpretovat ani po stránce formální, ani po stránce významové. U některých textů se projevuje závislost jednotky na textu celého díla či jeho částí (překladové spisy tzv. Saličeta a Rhazese). Do úvahy je třeba brát i závislost lexému na skupině textů vážících se ke stejnému archetypálnímu textu (soubor textů tzv. františkánského lékařství, soubor tzv. jader lékařských). Staročeský odborný název tedy prokazuje závislost na kontextu těsném (větném, nadvětném), textovém i mezitextovém.

Analýza středověkých názvů chorob poskytla kromě informací lingvistických také údaje z jiných oborů, především o tom, kterými neduhy středověký člověk trpěl, resp. co vše bylo předmětem zájmu lékařů. Prokázalo se, že velké množství názvů je využíváno k označení kožních problémů, např. vyrážek a poškození kůže vůbec. Někdy může jít o konkrétní onemocnění, jindy o pouhý příznak nemoci jiné (*lišěj, svrab, mol, zpara* atd.). Lidské tělo bylo postihováno různými novotvary (*nežit, hlíza, rak, bradavicě* atd.). Velmi častá byla onemocnění zažívacího traktu (*snědek, tracenie*), spojená nezřídka s průjmy (*úplavicě, črvená nemoc, běhavka* atd.). U vnitřních orgánů se léčila především jejich nedostatečnost, špatné fungování, které se projevovalo navenek (*zlé srdcě*). Mnohé choroby by z dnešního pohledu spadaly do působnosti vyhraněných specialistů: gynekologů a porodníků (*plavenie*), očních lékařů (*mrákota, bělmo*), ušních lékařů (*zněnie*) atd. Kromě nemocí tělesných byla velmi často věnována pozornost rovněž léčbě duševních chorob (*vztěkánie, melancolia*). O tom, že byly léčeny i různé nedostatky estetické, bylo již pojednáno.

Tato práce byla časově omezena na období středověku a velmi raného novověku. Zajímavým faktem je, že lexikum, o němž pojednávala, se objevuje často v odborné lékařské literatuře 19. století, především ve *Slovníku lékařské*

terminologie,[437] který měl za úkol sjednotit užívanou lékařskou terminologii, a na stránkách *Časopisu lékařův českých* (např. *jáhlina, snědek, mol*). Otázkou je, zda byly tyto lexémy zachovány v českém jazyce po celou historickou dobu, od středověku až do 19. století, či byly do českého odborného lexika znovu uvedeny až v období národního obrození, v souvislosti se zájmem o středověké rukopisy, literaturu a jazyk vůbec. Pokud platí druhá možnost, pak by spojovacím článkem mezi středověkými lékařskými texty a „moderní" lékařskou literaturou byla jistě také osobnost lékaře Antonína Jungmanna, jehož filologická činnost nenalezla uplatnění jen na stránkách slovníku jeho bratra Josefa, nýbrž patrně měla mnohem větší vliv.

Staročeská lékařská literatura patří mezi odvětví písemnictví, jejichž památky, jež jsou prozatím skryty v archivech a knihovnách, jsou zachovány v udivující šíři a v neobyčejně velkém množství. Konkurovat jí může pouze literatura teologická. Tento stav přetrvává i do doby pozdější, o čemž svědčí ku příkladu výrok J. Hanuše: *literatura lékařských spisův a kněh rovná se co do hojnosti v středním věku téměř literatuře bohoslovecké.*[438] Protože ani lékařská literatura, kterou máme dochovánu z následujících období (tedy z doby střední), nebyla doposud předmětem zkoumání, rozevírá se před lingvisty, filology a ostatními badateli neobyčejně rozsáhlé „pole neorané". Spojujícím znakem všech těchto lékařských textů je lexikum, z něhož se postupně vytváří novodobé české lékařské názvosloví. Ve středověkých památkách vykazuje rozkolísanost, nepevnost a nejednoznačnost po stránce formální i významové, tedy jevy, které jsou beze sporu znameními zrodu.

[437] Praha 1863.
[438] Hanuš, J., *O české literatuře zdravovědy v šestnáctém století,* Časopis musea království českého 37, 1863, s. 294.

X. Přílohy a doprovodný aparát

X.1 Zkratky

X.1.1 Zkratky nejčastěji citované literatury a pramenů

Čižmář I	Čižmář, Josef, *Lidové lékařství v Československu I,* Brno 1946.
Čižmář II	Čižmář, Josef, *Lidové lékařství v Československu II,* Brno 1946.
ČLČ	*Časopis lékařů českých*
GbMluv I	Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého I, Praha – Vídeň 1894.*
GbMluv III/1	Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 1. Skloňování.* Praha 1960.[2]
GbMluv III/2	Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 2. Časování.* Praha 1958.[2]
GbMluv IV	Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého IV.* Praha 1929.
GbSlov	Gebauer, Jan, *Slovník staročeský,* Praha 1970.[2]
HMČ	Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer, Jaroslav, *Historická mluvnice češtiny,* Praha 1986.
Holub-KopečnýSlov	Holub, Josef – Kopečný, František, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1952.
Isidor IV	Isidor ze Sevilly, *Etymologiae IV. Etymologie IV,* Praha 2003 (eds. K. Hušková a H. Florianová).
Isidor XVI	Isidor ze Sevilly, *Etymologiae XVI. Etymologie XVI.* Praha 2000 (ed. H. Šedinová).
JgSlov	Jungmann, Josef, *Slovník česko-německý I-V,* Praha 1990.[2]
Kott I-VII	Kott, Š. František, *Česko-německý slovník I-VII,* Praha 1878-1906 (vč. dodatků)
Lexikologie	Filipec, Josef – Čermák, František, *Česká lexikologie,* Praha 1985.
LF	*Listy filologické*
MachekSlov	Machek, Václav, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1971.[3]
Matiegka	Matiegka, Jindřich, *Lidové léčení.* In: Československá vlastivěda II. Národopis. Praha 1936, s. 300-340.
MStčS	Bělič, Jaromír – Kamiš, Karel – Kučera, Karel, *Malý staročeský slovník,* Praha 1979.
NŘ	*Naše řeč*
OSN	*Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí.* Praha 1888-1909 (včetně dodatků).
PSJČ	*Příruční slovník jazyka českého I-VIII,* Praha 1935-1957.
PSM	Vokurka, Martin, *Praktický slovník medicíny,* Praha 1994.[2]
RejzekSlov	Rejzek, Jiří, *Český etymologický slovník,* Praha 2001.
RešČes	Reschelius, Thoma, *Dictionarium bohemicolatinum,* Olomouc 1562.
RešLat	Reschelius, Thoma, *Dictionarium latinobohemicum,* Olomouc 1560.
SaS	*Slovo a slovesnost*
SJS	Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1966-2003.
SlovČesLat	Quitt, Zdeněk – Kucharský, Pavel, *Česko-latinský slovník starověké i současné latiny,* Praha 2003.[2]
SlovLatČes	Kábrt, Jan a kol., *Latinsko-český slovník,* Praha 1991.[3]
SSJČ	*Slovník spisovného jazyka českého I-VIII,* Praha 1989.[2]
SSL	*Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum,* Praha od 1977.

StčS	*Staročeský slovník,* Praha od 1968.
Terminologie	Poštolková, Běla– Roudný, Miroslav – Tejnor, Antonín, *O české terminologii,* Praha 1983.
Tvoření	*Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen.* Praha 1967.
VelesNom	z Veleslavína, Daniel Adam, *Nomenclator quadrilinguis boemico-latino- graeco-germanicus,* Praha 1598 (citovány jsou sloupce).
Zkratky	*Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek.* Praha 1968.

X.1.2 Zkratky nejčastěji citovaných starších českých (zvl. lékařských) textů

(zkratky ostatních citovaných staročeských literárních památek uvádí *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek,* Praha 1968, s. 55-118.)

KlarGlosA	*Glossarius* Bartoloměje z Chlumce (zv. Klareta), konec 14. stol.
LékFrantA	sborník pojednání zvl. lékařských, sestavený neznámým františkánem, pol. 15. stol.
LékFrantB	sborník pojednání zvl. lékařských, sestavený neznámým františkánem, pol. 15. stol.
LékFrantC	sborník pojednání zvl. lékařských, sestavený neznámým františkánem, 1498/1503
LékChir	sborník pojednání zvl. chirurgických, přelom 15. a 16. stol.
LékJádroB	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, 2. pol. 15. stol.
LékJádroD	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, 1518
LékJádroM	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, pol. 15. stol.
LékJádroM2	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, 2. pol. 15. stol.
LékKřišť	sborník pojednání zvl. lékařských, připisovaný Křišťanovi z Prachatic, pol. 15. stol.
LékMuz	sborník lékařských pojednání, 1444
LékNeduh	léky proti 11 neduhům, přelom 14. a 15. stol.
LékRhaz	Rhazesovo Ranné lékařství, pol. 15. stol.
LékSalM	Saličetova Ranná lékařství, pol. 15. stol.
LékVn	sborník lékařských a hospodářských pojednání, počátek 16. stol.
LékVodň	herbář se zdravovědou z kodexu vodňanského, ok. 1400
LékŽen	sborník pojednání z ženského a dětského lékařství, konec 15.stol.
VodňLact	slovník Jana Vodňanského zvaný *Lactifer,* 1511

X.2 Charakteristika a popis pramenů – středověkých lékařských rukopisů

Tato příloha je věnována zdrojům, z nichž jsem především čerpala materiál pro disertační práci. Jedná se o rukopisné památky 14.-15., výjimečně počátku 16. století, které nikdy nebyly vydány tiskem. Výjimkou jsou chirurgická lékařství Saličeta a Rhazese – ovšem i v těchto případech jsem primárně užívala rukopisné znění textů. Manuskripty jsem měla k dispozici ve fotokopiích, které byly pořízeny v 2. polovině 20. století pro potřeby oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR a které v některých případech mohou zachycovat originál v lepším stavu, než v jakém se nalézá nyní. Protože bylo mým zájmem rovněž ověřit současné uložení a současný stav středověkých kodexů, pracovala jsem i s rukopisnými památkami.

V následujících řádcích přináším knihopisné údaje o manuskriptech, včetně stručného vypsání jejich obsahu. Informace, které je možno nalézt v příslušných knihopisných soupisech,[439] byly ověřeny a doplněny o chybějící údaje, případně o údaje o stavu rukopisu na počátku 21. století.

V dataci rozlišuji termín *památka* (tj. literární památka) a *pramen* (tj. konkrétní opis určité památky). Jedna památka může tedy mít několik pramenů.

K identifikaci pramene užívám vedle signatury také zkratky dle úzu *Staročeského slovníku.*[440]

Tzv. Rhazesovo Ranné lékařství

Památka:

1. pol. 15. století.

Pramen:

2. pol. 15. století. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV D 56 (spolu s LékSalM, viz níže), s. 1-193, 22 x 15,5 cm. Zkratka LékRhaz.

Rukopis je psán jednou rukou, dobře čitelnou bastardou, není významněji vyzdoben, obsahuje jen červené iniciály (místy jen reklamantu na místě neprovedené iniciály), rubrikace. Vazba je dobová, rukopis je v dobrém stavu, místy je inkoust

[439] Především jsou to tyto soupisy: Patera, A. – Podlaha, A., *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské I,* Praha 1910; Podlaha, A., *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské II,* Praha 1922; Truhlář, J., *Katalog českých rukopisů c.k. veřejné a universitní knihovny pražské,* Praha 1906; Dokoupil, V., *Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na St. Brně,* Praha 1957; Bartoš, F. M., *Soupis rukopisů Národního musea v Praze I-II,* Praha 1926-1927; Svobodová, M., *Katalog českých a slovenských rukopisů sign. XVII získaných Národní (Universitní) knihovnou po vydání Truhlářova katalogu z roku 1906,* Praha 1996.

[440] *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek,* Praha 1968.

rozpitý vlivem vlhkého prostředí. Mladší rukou jsou u textu připisovány marginální poznámky, celkově však stav rukopisu svědčí o tom, že nebyl mnoho studován, neboť nenese známky poškození z užívání.

Obsah:

Léčení ran, otoků, zlomenin, nedostatků očí, uší, zubů, léčba nežitů, nádorů, poranění a nedostatků vnitřních orgánů, pouštění žilou, spáleniny atd. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[441]

Edice:

Vydal K. J. Erben, *Rhazesovo Ranné lékařství,* Praha 1864, ve spolupráci s lékařem V. Staňkem. Transkribované vydání je spolehlivé, leč neodpovídá již dnešním poznatkům o stavu a vývoji češtiny 15. století a nesplňuje požadavky kladené na kritickou edici.

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Tzv. Saličetova Ranná lékařství

Památka:

1. pol. 15. století

Pramen:

2. pol. 15. století. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV D 56 (spolu s LékRhaz, viz výše), s. 193-848, 22 x 15,5 cm. Zkratka LékSalM.

Obě lékařství, Rhazesovo i Saličetovo, bylo záměrně zapsáno do jednoho knižního svazku, nejedná se o pozdější společné svázání. Svědčí o tom nejen stejná ruka písařova, ale také fakt, že titul k Saličetovu lékařství je zapsán na s. 193 bezprostředně za závěrem Rhazesovy chirurgie. – K popisu rukopisu viz výše Rhazesovo lékařství. Rukopis psán úhledným písmem, leč nedbalým a věci neznalým písařem, o čemž svědčí mnoho chyb a přepsání z neporozumění. Písař psal na zakázku, opisoval text zřejmě několikrát – dosvědčuje to svázání několika stejných listů dvakrát nepozorností knihvazačovou. Dva duplikátní listy mezi stranami 632-633 vyřízl Antonín Jungmann a přidal je ke svému opisu lékařství na důkaz potvrzení existence rukopisu, kdyby došlo později k jeho ztrátě (viz zpráva V. Staňka na zadním přídeští).

Obsah:

Text rozdělen do pěti knih: kniha první pojednává o neduzích vznikajících z příčin vnitřních a projevujících se na vnějším těle člověka, knihy druhé a třetí knihy jsou věnovány léčení ran a napravování pohmožděných a zlomených kostí, čtvrté knihy pojednávají o stavbě lidského těla, v pátých knihách se píše o užívaných chirurgických nástrojích, o přípravě léčiv (mastí, flastrů, pilulí, sirupů atd.). Chybí 10. kapitola 5. knih – o změnění i rozšíření sprostných lékařství), kterou písař z nějakých důvodů nenapsal – text končí uprostřed věty, následuje několik ke psaní připravených (nalinkovaných) stran. Tato kapitola je zachována v tzv. pardubickém rukopise Saličetova lékařství ze 17. století (viz níže); středověký zápis této kapitoly je zaznamenán v tzv. vodňanském lékařství (LékVodň, viz níže). – Podrobněji viz Bartošův katalog.[442]

Variantní rukopis z mladší doby:

LékSalP, Pardubice, Okresní muzeum E 22, na fol. 372-381 zapsána X. kapitola 5. knih, zač. 17. století.

---

[441] Viz pozn. 1.
[442] Viz pozn. 1.

Edice:

Vydal K. J. Erben, *Saličetova Ranná lékařství,* Praha 1867, ve spolupráci s lékařem V. Staňkem. Transkribované vydání je spolehlivé, leč neodpovídá již dnešním poznatkům o stavu a vývoji češtiny 15. století a nesplňuje požadavky kladené na kritickou edici.

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Tzv. vodňanské lékařství

Památka:

konec 14. století

Pramen:

přelom 14. a 15. století. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. II F 2 (stará sign. 558), fol. 259a až 285b, 21 x 14 cm. Zkratka LékVodň.

Jednou rukou hustě a drobně popsané stránky jsou doplněny vloženými nestránkovanými listy menšího formátu. Zdobení rukopisu spočívá jen v rubrikaci (nadpisech, margináliích); absence bohatší výzdoby je v souladu s informativně-naučným obsahem. Místy jsou okraje rukopisu využity pro poznámky psané mladší rukou, které se vztahují k příslušnému textu. Současný stav rukopisné památky je uspokojivý. Zdá se, že inkoust, kterým písař psal, nebyl příliš kvalitní, neboť je dnes na některých místech značně vybledlý, což ještě více ztěžuje četbu a výklad zapsaného textu.

Obsah:

Herbáři předchází na fol. 259a-259b krátká zdravověda. Následuje herbář, jehož předlohou je latinské pojednání o léčivech, které tvořilo součást chirurgického spisu italského lékaře Viléma ze Saličetu (viz výše). Herbář vodňanského rukopisu uvádí krátká předmluva o zachování lidského zdraví, následuje popis léčiv. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[443]

Edice:

neexistuje

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Tzv. lékařství ranné (Chirurgia)

Památka:

přelom 15. a 16. století

Pramen:

začátek 16. století. Národní knihovna v Praze, sign. XVII H 23, 343 fol. 16 x 10,5 cm. Zkratka LékChir.

Obsah:

Některé texty z tohoto sborníku jsou v různých obměnách zapsány na příklad ve sbornících neznámého františkána, což jsou pravděpodobně práce Křišťanovy. V katalozích je popisován jako spis chirurgický; jeho obsah je však mnohem pestřejší. Kromě návodů k léčení nejrůznějších ran a úrazů a kromě popisů chirurgických zákroků se zde píše o léčbě mnohých vnitřních nemocí (zranění šípem, sečné a střelné rány, zastavení krve, zlomeniny, úrazy, otoky, žilní onemocnění, kašel, paraziti, onemocnění pohlavního ústrojí, malomocenství, kožní onemocnění, pakostnice,

[443] Viz pozn. 1.

úplavice, zažívací potíže, zimnice, žloutenka, šlak, křeč, výroba mastí, lékařské vody, prachy na rány, oleje, smrtelná znamení, nespavost, fistule, nádory, neštovice, kámen, uštknutí hadem, pokousání psem, souchotiny, ženské nemoci, klání, vnitřní otoky, dýchavičnost, rýma, zubní problémy, bolesti hlavy, onemocnění očí, průtrž, otrava, škrkavky, padoucnice, nezdravé vlasy, onemocnění vnitřních orgánů, zbláznění, popálení, ztráta řeči, ohluchnutí, poporodní obtíže). V textu je zmíněno množství jmen lékařských autorit i domácích léčitelů.

Sborník obsahuje rozsáhlé návody pro přípravu léčiv – hlavně mastí, léčivých vod a prášků. Výjimečnou pasáží v chirurgickém sborníku je oddíl věnovaný zažehnávání ran, nazvaný *Ktož chce rány slovy a žehnáním rozličným hojiti*. Od fol. 334a jsou na stránkách zapsány mladší rukou předpisy proti různým chorobám a modlitby. V závěru je rejstřík, psaný stejnou rukou jako hlavní text. –Viz též Truhlářův katalog.[444]

Edice:

neexistuje

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Digitalizovaná verze byla pořízena v NK ČR v rámci projektu *Memoriae Mundi Series Bohemica* (www.memoria.cz).

Tzv. Vnoučkův sborník lékařsko-hospodářský

Památka:

přelom 15. a 16. století

Pramen:

počátek 16. století. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. III F 53, 218 fol. 19 x 15,5 cm.

Vazba je opravovaná, zdobení skromné, rubrikace. Rukopis je v dobrém stavu.

Obsah:

Z oboru lékařství prezentuje texty staršího období (Křišťan, Albík, tzv. ženské lékařství). Kromě lékařství obsahuje také návody hospodářské (zakládání šafránice, hubení škůdců atd.), právo koštérské, pojednání o penězích atp. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[445]

Edice:

neexistuje

Elektronická verze textu:

neexistuje

Tzv. jádro, sborník lékařských pojednání

Památka:

polovina 15. století

Pramen 1:

2. polovina 15. století. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV H 60 (kdysi Brožovského z Pravoslavů), 464 fol. 15,5 x 10,5 cm. Zkratka LékJádroB.

Vazba opravovaná, manuskript je v dobrém stavu. Zdobení skromné, rubrikace, žluté stínování, zdobení drobných iniciál. Na 1. listě ozdobné ornamentální

[444] Viz pozn. 1.
[445] Viz pozn. 1.

W. Černobílé perokresby k tématu vlasy, hluchota. Většina textů je českých, ale jsou zde zapsány též texty v latině a v němčině.
Obsah: o léčbě všech nemocí, o mastech, o pouštění krve, koňské lékařství. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[446]
Edice:
neexistuje
Elektronická verze textu:
neexistuje

Pramen 2:

2. pol. 15. století, Knihovna Národního muzea v Praze, sign. III H 57 (rukopis není obsažen v Bartošově soupise), 234 fol. 15,5 x 10,5 cm. Zkratka LékJádroM (rukopis není zahrnut mezi prameny *Staročeského slovníku*).

Vazba nová (restaurován 1991), rukopis je nyní v dobrém stavu. Chybí zřejmě mnoho listů, okrajové části některých listů jsou nenávratně poškozeny. Přibližně do fol. 195 je na stránkách zapsán text písaři 15. století, ostatní listy a zbylé volné místo je popsáno různými předpisy a návody ze 16.-17. století. Rukopis není nikterak zdoben.
Obsah:
f. 1a-1b fragment, předpisy na ženské obtíže
f. 2a-43b herbář – zřejmě shodný s LékVodň
f. 44a – naučení o sběru bylin a čtyřech lidských šťávách atd.
f. 47a-55b spis o flebotomii
f. 56a-167b předpisy proti různým nemocem jako v jiných jádrech
f. 168a-182b latinské předpisy proti různým nemocem
Edice:
neexistuje
Elektronická verze textu:
neexistuje
Pozn.: ve staročeském oddělení ÚJČ AV ČR nejsou k dispozici fotokopie textu

Pramen 3:

1518, Knihovna Národního muzea v Praze, sign. 1 F 11, 369 s., 21 x 15,5 cm. Zkratka LékJádroD.

Vazba původní, rukopis je v dobrém stavu. Patřil v minulosti J. Dobrovskému (podle informace na přídeští). Výzdoba je skromná, rubrikace (nadpisy, živá záhlaví).
Obsah: o léčbě všech nemocí počínaje od hlavy, o mastech, o pouštění krve, herbář, o štěpování. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[447]
Edice:
neexistuje
Elektronická podoba textu:
Na pracovišti staročeského oddělení ÚJČ AV ČR je dostupná jen část pojednávající o štěpování (s. 362-369).

Pramen 4:

[446] Viz pozn. 1.
[447] Viz pozn. 1.

okolo 1500. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. I F 33 (kdysi Josefa Devotyho, rukopis není obsažen v Bartošově soupise), 144 fol. 20 x 15,5 cm. Zkratka LékJádroM2 (rukopis není zahrnut mezi prameny *Staročeského slovníku*).
Vazba nová, rubrikace, žluté stínování, mladší rukou vpisy na původně volná místa, první strana bohatě zdobená rozvilinami.
Obsah:
f. 1a-116a Lékařské jádro. Ve jméno sv. Trojice ... x (proti vojenskému masu) posypati tú múkú.
f. 116b-130b Drobné stati, pojednání o dubovém jmelí.
f. 132b-144b Drobné prostředky. Trank páně podkomořieho, kterýž žaludek posilňuje x (item proti dně) dna stojí.
Edice:
neexistuje
Elektronická podoba textu:
neexistuje
Pozn.: ve staročeském oddělení ÚJČ AV ČR nejsou k dispozici fotokopie textu

Tzv. muzejní lékařství

Památka:
1. pol. 15. století
Pramen:
1444, Knihovna Národního muzea v Praze, sign. IV H 28, 340 fol. 13,5 x 10 cm. Zkratka LékMuz.
Skromná výzdoba, rubrikace, vazba opravovaná, s jednou novou přezkou, v dobrém stavu.
Obsah: ohledání moči, žil a pulsu, léčení všech nemocí počínaje od hlavy (nemoci hlavy, spavá nemoc, padoucnice, pakostnice, rýma, nádory, zápach z úst, bolest zubů, otok jazyka, hlízy, ztráta řeči, kašel, souchotiny, kolika, nemoci žaludku, sleziny, ledvin, jater, průjem, neštovice, kámen, nemoci močového a pohlavního ústrojí, ženské nemoci, otrava, pokousání od psa, masti na rány atd.), koňské lékařství, čes.-lat. botanický slovníček. Většina textů českých, některé latinské. – Podrobněji viz Bartošův katalog.[448]
Edice:
neexistuje
Elektronická podoba textu:
neexistuje

Tzv. františkánské lékařství

Památka:
pol. 15. století
Pramen 1:
pol. 15. století, Národní knihovna v Praze, sign. XVII B 18, 174 fol., 32,5 x 22 cm. Zkratka LékFrantA.
Obsah: kalendářní tabulky a pomůcky, o zachování zdraví v době moru, chiromantie, ohledání moči a pulsu, znamení smrti, lékařství proti neduhům od hlavy počínaje (nedostatky vlasů, nemoci hlavy, rýma, nedostatky na tváři, ušní, nosní a oční nemoci, nemoci rtů, dásní a zubů, nádory, spavá nemoc, zbláznění, závrať, padoucnice, šlak,

[448] Viz pozn. 1.

pakostnice, dna, souchotiny, nemoci na prsou, kašel, nežity, nemoci žaludku, srdce, jater, plic, ledvin, sleziny, zimnice, vodné tele, červenka, průjem, malomocenství, otrava, pokousání od psa, kámen, nemoci močového a pohlavního ústrojí atd.), ženské choroby, o moci supa, herbář, astrologie, o pouštění krve, o vodách lékařských. – Podrobněji viz Truhlářův katalog.

Edice:

ukázky ve Výboru z literatury české 2, Praha 1868, Výboru z české literatury 2/2, Praha 1964

kritická edice vzniká v rámci grantového projektu GA ČR č. 405/05/2084

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Pramen 2:

2. polovina 15. století, Národní knihovna v Praze XI C 2, 299 fol. 21,5 x 15 cm. Zkratka LékFrantB

Obsah: kalendářní pomůcky, astrologická pojednání, o letorách, o pouštění krve, příprava mastí, ohledání moči, léčení všech neduhů, koňské lékařství, lapidář. Další mnohé spisy v latině. – Podrobněji viz Truhlářův katalog.[449]

Edice:

neexistuje

Elektronická podoba textu:

neexistuje

Pramen 3:

1498/1503, Národní knihovna v Praze XVII D 10, 251 fol. 31,5 x 21 cm. Zkratka LékFrantC.

Český text má latinské marginální poznámky a naopak. Při nové vazbě byly některé listy zpřeházeny, text je velmi nepřehledný.

Obsah: kalendářní pomůcky, o zachování zdraví v době moru, léčení všech neduhů počínaje od hlavy (nemoci hlavy, nedostatky vlasů, rýma, nemoci uší, očí, nosu, nespavost, nemoci rtů, dásní, zubů, jazyka, spavá nemoc, bolesti krku, ztráta hlasu a paměti, závrať, padoucnice, šlak, pakostnice, dna, souchotiny, bolesti na prsou, kašel, nemoci žaludku, ledvin, jater, sleziny, srdce, plic, škytavka, zimnice, vodné tele, žloutenka, průjem, kožní nemoci, malomocenství, otrava, pokousání od psa, uštknutí hadem, neštovice, nádory, ženské nemoci, dětské nemoci, porod ad.), ohledání moči a pulsu, znamení smrti, chiromantie, herbář, astrologická pojednání, o moci supa atd. Mnohá pojednání jsou zapsána v latině. – Podrobněji viz Truhlářův katalog.[450]

Edice:

neexistuje

Elektronická verze textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení (české texty).

Digitalizovaná verze byla pořízena v NK ČR v rámci projektu *Memoriae Mundi Series Bohemica* (www.memoria.cz).

Pramen 4:

[449] Viz pozn. 1.
[450] Viz pozn. 1.

pol. 15. století. Archiv Pražského hradu, sign. L 19, 211 fol., 27 x 20,5 cm. Zkratka LékKřišť (Mistra Křišťana lékařské kniehy)

Rubrikace, místy živé záhlaví, vazba původní, ve výborném stavu.

Obsah: kalendářní pomůcky, životospráva, o moči, žilách a pulsu, znamení smrti, léčení všech neduhů počínaje od hlavy (nemoci hlavy, nedostatek vlasů, rýma, nedostatky na tváři, neduhy uší, nosu a očí, onemocnění rtů, dásní, zubů, nežity, nádory, spavá nemoc, zbláznění, padoucnice, šlak, dna, pakostnice, souchotiny, nemoci na prsou, kašel, zažívací obtíže, paraziti, nemoci jater, plic, sleziny a ledvin, zimnice, vodné tele, žloutenka, červenka, průjem, malomocenství, otrava, pokousání od psa, neštovice, kámen ad.), ženské nemoci, očarování, moci supa, dubové jmelí, chirurgické lékařství, o masech, herbář, astrologická pojednání atd. – Podrobněji viz Podlahův katalog.

Edice:

neexistuje

Elektronická podoba textu:

neexistuje

Léky proti 11 neduhům

Památka:

konec 14. století

Pramen:

přelom 14. a 15. století. Národní knihovna v Praze XI E 4, fol. 61b-62a. Zkratka LékNeduh.

Obsah:

Fragment lékařské knihy - obsahuje přehled léků proti 11 neduhům, z čehož je podrobněji rozepsána jen příprava léku proti malomocenství.

Edice:

Listy filologické 27, 2004, č. 1-2, s. 93-101 (ed. A. M. Černá)

Elektronická podoba textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

Tzv. ženské lékařství

Památka:

polovina 15. století

Pramen:

konec 15. století. Moravská zemská knihovna A 112 (dříve Brno, knihovna kláštera augustiniánů), 122 fol., 15,5 x 10 cm. Zkratka LékŽen.

Obsah: ženské nemoci (toto pojednání je zapsáno v kodexu odlišnou rukou dvakrát, obsahuje pojednání o početí, o porodu, vlivu planet, o „potvorách", o pohlavní orgánech, smilstvu ad), dětské lékařství (padoucí nemoc, božec, bolest očí, neštovice v uších, kašel a rýma, zažívací potíže, průjem, nespavost atd.); hodnoty lékařských vah atd. – Podrobněji viz Dokoupilův katalog.[451]

Edice:

neexistuje

Elektronická podoba textu:

Byla pořízena autorkou této práce a je v jejím držení.

[451] Viz pozn. 1.

X.3 Použitá literatura a literatura k tématu

Adámek, Karel, *O léčení lidovém. Lidové rozpravy lékařské.* Praha 1904.

Adlafová, Alena, *Vznik a vývoj lékařské terminologie,* Časopis lékařů českých 128, 1989, s. 762-763.

Albert, Ed., *Zdroje lékařského vědění a umění,* Praha 1900.

Antl, Theodor, *Choroby a léky našich předků,* Český lid 11, 1902, s. 283-286.

Antl, Theodor, *Lidová zdravověda staročeská,* Český lid 12, 1903, s. 102-103.

Antl, V., *Zprávy starodávné a čárech a kouzlech,* Český lid 21, 1912, s. 454-459.

Avicenna, *Kniha definic,* Praha 1954.

Avicenna, *Z díla,* Praha 1954.

Bačovský, Jindřich, *Zažehnávání uštknutí, nátchy a vymknuté žíly,* Český lid 13, 1904, s. 90-92.

Bartoš, František Michálek, *Z lékařského písemnictví XV. století,* Časopis českého muzea 91, 1917, s. 323-326.

Bartoš, František Michálek, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze I-II,* Praha 1926-1927.

Bartoš, František, *O domácím lékařství lidu moravského,* Časopis Matice moravské 1891.

Bartunek, Anton, *Život a dielo lekárnika Jána Webera. Ján Weber: Amuletum alebo správa o more.* Martin 1984.

Barvíř, Jindřich Ladislav, *Dryáčnické vyhlášky staročeské o petroleji a člověčím sádle,* Český lid 23, 1914, s. 368-371.

Bečka, Josef Václav., *Česká stylistika,* Praha 1992.

Bečka, Jiří – Mendel, Miloš, *Islám a české země,* Praha 1998.

Bečka, Jiří, *Abú Alí ebne Síná – Avicenna v české a slovenské literatuře,* Dějiny věd a techniky 29, 1996, s. 193-215.

Bělič, Jaromír – Kamiš, Karel – Kučera, Karel, *Malý staročeský slovník,* Praha 1979.

Beneš, Vladimír, *Věčná chirurgie. Jedenáct příběhů.* Praha 1996.

Beránek, Karel, *O počátcích pražské lékařské fakulty 1346-1622,* AUC-HUCP IX-2, 1968, s. 44-87.

Bílek, Vilibald – Niklíček, Ladislav, *Úvod do studia dějin zdravotnictví a sociálního lékařství* (skriptum), Praha 1981.

Bogdanov, I., *Avicenna. Historická studie.* Praha 1978.

Bokesová-Uherová, Mária, *Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalismu,* Bratislava 1973.

Bouchal, F. V., *Pověry o můře,* Český lid 16, 1907, s. 167.

Brůna, R., *Zaříkadla z Neverklovska,* Český lid 22, 1913, s. 139-140.

Bulíř, Karel, *Mor (černá smrt): dějiny, podstata a ráz nemoci této, jakož i obranná opatření,* Praha 1911.

Bulíř, Karel, *Porod a šestinedělí,* Lidové rozpravy lékařské. Praha 1901.

Cristannus de Prachaticz, *De sanguinis minucione. O pouštění krve.* Praha 1999 (ed. Hana Florianová-Miškovská).

Čermák, František, *Idiomatika a frazeologie češtiny,* Praha 1982.

Čermák, František, *Termín a frazém (případ překrývání a periférie dvou nominativních oblastí),* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha 2001, s. 31-36.

Černá, Alena M., *Dvaasedmdesát jmen božích – jejich původ a využití* (s V. Chládkovou, Listy filologické, v tisku).

Černá, Alena M., *Fragment středověkého lékařského spisu z doby kolem roku 1400.* Listy filologické 127, 2004, č. 1-2, s. 93-101.

Černá, Alena M., *Herbář z kodexu vodňanského a jeho ortografické zvláštnosti,* Naše řeč 88, 2005, č. 2, s. 71-82 (v tisku).

Černá, Alena M., *Kalostudnek a ti druzí.* (K počátkům české terminologie psychologické). Naše řeč 79, 1996, s. 124-128.

Černá, Alena M., *Kočka léčivá.* Naše rodina 32, 2000, č. 15, s. 9.

Černá, Alena M., *Lékařský sborník o chirurgii – mimořádný zdroj ke studiu staročeského jazyka,* in: Verba et historia: Igoru Němcovi k 80. narozeninám, Praha 2005, s. 41-47.

Černá, Alena M., *Nejstarší české názvy prstů.* Naše řeč 81, 1998, s. 189-196.

Černá, Alena M., *O názvosloví chiromantickém.* Naše řeč 83, 2000, č. 3, s. 140-151.

Černá, Alena M., *Pan baba i pan tovaryš,* Čeština doma a ve světě, 2003, č. 3 a 4, s. 105-108.

Černá, Alena M., *Popis lidského těla ve slovnících mistra Klareta a jeho následovníků.* In: Varia VII, Zborník materiálov z VII. kolokvia mladých jazykovedcov, Bratislava-Modra 1997, s. 115-122.

Černá, Alena M., *Slovní okruh lékařský v Rešelově slovníku.* Jazykovědné aktuality

38, 2001, č. 3, s. 7-13.

Černá, Alena M., *Stejnokořenné synonymní názvy chorob ve staré češtině,* Čeština doma a ve světě, 2003, č. 3 a 4, s. 116-124.

Černá, Alena M., *Středověký písař - opisovač, tvůrce, mystifikátor?* (Jazykový rozbor lékařského pojednání O ženských tajemstvích), Naše řeč 87, 2004, s. 1-13.

Černá, Alena M., *Sup.* Naše rodina 32, 2000, č. 18, s. 9.

Černý, Jan, *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář,* Praha 1981.

Československá vlastivěda II – Člověk. Praha 1933.

Čížková, Blandina, *Jak lid východoslezský „doktoří",* Český lid 7, 1898, s. 126-129, 8, 1899, s. 367-369.

Čižmář, Josef, *Lidové lékařství v Československu I-II,* Brno 1946.

Dějiny Univerzity Karlovy I, Praha 1995.

Dobiáš, Václav, *Přehledné dějiny všeobecného a vojenského lékařství,* Praha 1958.

Dokulil, Miloš, *Nová skutečnost v zrcadle slovní zásoby češtiny,* Naše řeč 35, 1951-2, s. 121-131.

Doležal, Antonín, *Od babictví k porodnictví,* Praha 2001.

Doležal, Antonín, *Úvod do studia historie porodnictví.* Moderní gynekologie a porodnictví 4, 1994, s. 241-263.

Domácí lékař. Moderní zdravovědný rádce. Praha, 1991 (5., dopl. vydání).

Duchoň, J., *Odborná terminologie v chemii, biochemii, biologii a medicině,* in Termina 1994, Liberec 1995.

Duin, Nancy, *Historie medicíny: od pravěku do roku 2020.* Praha 1997.

Duka, Norbert, *Rôzne funkcie talianských lekárov na Slovensku v stredoveku z medicínského hľadiska,* Dějiny věd a techniky 3, 1970, s. 24-34.

Dvorský, František, *Nakažlivá nemoc v Čechách 1500,* Časopis lékařův českých 5, 1866, s. 136.

Dvorský, František, *Příspěvky k dějinám lékařství českého,* Časopis lékařův českých 19, 1880, s. 96-97, 111-112, 159-160, 174-176, 190-192, 208, 270-272, 286-288, 406-408, 423-424, 440, 450, 464-466, 497-498, 529-530.

Dylevský, Ivan – Hlaváčková, Ludmila, *Kapitoly z dějin české anatomie,* Praha 1993.

Englert, L., *Paracelsus. Člověk a lékař.* Praha 1943.

Erben, Karel Jaromír, *Česká zaříkadla v nemocech,* Časopis musea království českého 34, 1860, s. 50-58.

Fiedlerová, Alena a kol., *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů,* Slovo

a slovesnost 38, 1977, s. 53-64; 43, 1982, s. 218-221; 47, 1986, s. 289-297.

Filipec, Josef – Čermák, František, *Česká lexikologie,* Praha 1985.

Filipec, Josef, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikografie,* Praha 1961.

Filipec, Josef, *Funkce odborného a běžného lexika v odborných textech a v lexikálním systému,* in Termina 1994, Liberec 1995, s. 37-43.

Filipec, Josef, *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciace,* Slovo a slovesnost 16, 1955, s. 37n.

Franěk, Boh., *Zaříkávání nemocí z Rakovnicka,* Český lid 12, 1903, s. 432.

Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého I,* Praha – Vídeň 1894.

Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 1. Skloňování.* Praha 1960.[2]

Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 2. Časování.* Praha 1958.[2]

Gebauer, Jan, *Historická mluvnice jazyka českého IV.* Praha 1929.

Gebauer, Jan, *Slovník staročeský I-II,* Praha 1970.[2]

Gebauer, Jan, *Slovník staročeský,* Praha 1970.[2]

Gellner, Gustav, *Životopis lékaře Borbonia a výklad jeho deníků,* Praha 1938.

Glaser, Hugo, *Objevitelé člověka,* Praha 1959.

Glaser, Hugo, *Vývoj moderního lékařství,* Praha 1962.

Gordon, R., *Podivuhodné dějiny lékařství,* Praha 1995.

Hajný, Aug., *Paběrky lidového léčení z okolí Nymburka,* Český lid 31, 1931, s. 104-115.

Hanuš, J. J., *O české literatuře zdravovědy v šestnáctém století,* Časopis musea království českého 37, 1863, s. 294-305, 346-351.

Hausenblas, Karel, *K specifickým rysům odborné terminologie,* in Problémy marxistické jazykovědy, Praha 1962, s. 248-262.

Hausenblas, Karel, *Termíny a odborný text,* Československý terminologický časopis 2, 1963, s. 7n.

Hausenblas, Karel, *Učební styl v soustavě stylů funkčních,* Naše řeč 55, 1972, s. 150n.

Havránek, Bohuslav, *O lékařském slovníku,* Naše řeč 3, 1919, s. 72-80.

Havránek, Bohuslav, *Terminologie (heslo v OSNND 6/2),* Praha 1943, s. 1074-1078.

Hippokrates, *Aforismy. Prognostikon. O vzduchu, vodách a místech,* Praha 1993.

Hippokrates, *O lékařském umění,* Časopis lékařův českých 34, 1895, s. 262-263, 285-286, 308-310.

Hippokrates, *O vznešenosti lékařství.* In: Čtení z antiky. Praha 1969.

Hippokrates, *Spis o lékaři,* Časopis lékařův českých 40, 1901, s. 43-46.

Historie farmacie v českých zemích, Praha 2003 (ed. D. Broncová).

Hlaváčková, Ludmila – Svobodný, Petr, *Dějiny pražských lékařských fakult 1348-1990,* Praha 1993.

Hlaváčková, Ludmila – Svobodný, Petr, *Pražské špitály a nemocnice,* Praha 1999.

Hlaváčková, Ludmila, *Kapitoly z dějin české anatomie,* Praha 1993.

Hlaváčková-Kratochvílová, Ludmila, *Jan Theobald Held (1770-1851. Pražský lékař a rektor UK.* Praha 1972.

Hledíková, Zdena, *Pražské klášterní špitály od XIII. do počátku XV. století,* Documenta Pragensia 1987, VII/1, s. 74n.

Hoffmannová, Eva – Jebavý, František S., *Rostliny v domácí lékárně,* Praha 1991.[4]

Holubová, Václava, *K pojetí determinologizace,* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha 2001, s. 157-160.

Homolková, Milada, *Terminologie vs. historická lexikografie,* in Termina 1994, Liberec 1995, s. 138-142.

Horecký, Ján, *Základy slovenskej terminológie,* Bratislava 1956.

Hořejší, Jaroslav, *Moc a nemoc medicíny,* Praha 1998.

Hrabě, V., *Zažehnávání nemocí a kouzel,* Český lid 12, 1903, s. 437-438.

Hradecký, Vojtěch, *Jak se náš lid léčí,* Český lid 22, 1913, s. 401-413.

Chládková, Věra, *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů (šlechta, šlechtic),* Slovo a slovesnost 38, 1977, s. 229-237.

Chlumská, Eva a kol., *Dějiny československého lékařství I, od pravěku do 1740,* Praha 1965.

Isidor ze Sevilly, *Etymologiae IV. Etymologie IV.* Překlad a poznámky K. Hušková a H. Florianová. Úvodní studie F. Šimon a H. Florianová. Praha 2003.

Isidor ze Sevilly, *Etymologiae XVI. Etymologie XVI.* Překlad, úvod a poznámky H. Šedinová. Praha 2000.

Istorija mediciny, Moskva 1954.

Janča, Jiří – Zentrich, Josef A., *Herbář léčivých rostlin I-VII.* Praha 1994-1999.

Janovský, Vítězslav, *Hippokrates,* Časopis lékařův českých 10, 1871, s. 7-8, 16, 24, 32, 40, 64, 80.

Janovský, Vítězslav, *Lékařství Arabů,* Časopis lékařův českých 9, 1870, s. 167, 176, 199-200, 216, 223-224.

Jelínek, Milan, *Kultura jazyka a odborný styl,* Sborník Termina 1994, Liberec 1995, s. 7-29.

Jelínek, Milan, *Odborný styl,* Slovo a slovesnost 16, 1955, s. 25n.

Jíra, Jindřich, *O základních zásadách systematické vědecké terminologie,* Časopis lékařů českých 1954, s. 750-751.

Jíra, Jindřich, *Pravidla vědeckého názvosloví v terminologii,* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha 2001, s. 83-87.

Junas, Ján, *Průkopníci medicíny,* Praha 1977.

Jungmann, Antonín, *O spojení lékařství s svobodnými naukami,* Časopis českého muzea 11, 1837, s. 340-346.

Jungmann, Antonín, *Úvod k babení,* Praha 1804.

Jungmann, Josef, *Slovník česko-německý I-V,* Praha 1990.[2]

Kábrt, Jan – Chlumská, Eva, *Lékařská terminologie,* Praha 1980.[3]

Kábrt, J. a kol., *Latinsko-český slovník,* Praha 1991.[3]

Kajdoš, Václav, *Lékaři a kouzelníci,* Praha 1967.

Kareš, B., *Staročeský překlad Salicetiho chirurgie,* Rozhledy v chirurgii 43, 1964, s. 826-828.

Karpenko, Vladimír, *Alchymie ve střední Evropě v 16. a 17. století,* Dějiny věd a techniky 26, 1993, s. 223-230.

Karpenko, Vladimír, *Rtuť, kov mezi alchymií a chemií,* Dějiny věd a techniky 21, 1988, s. 211-223.

Kavka, František, *Středověké univerzity,* Dějiny a současnost 11, 1964, s. 5-10.

Kehudová, M., *Morové epidemie v Čechách v letech 1250-1370.* In: Historická demografie I, Praha 1967, s. 59-85.

Kettner, Petr, *Léky, léčitelství a šarlatáni,* Praha 1988.

Koblížek, Vladimír, *Příspěvek k poznání stavu lékařské terminologie barokního období,* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha 2001, s. 68-72.

Kocourek, R., *Termín a jeho definice,* Československý terminologický časopis 4, 1965, s. 1n.

Korbelář, Endris, *Naše rostliny v lékařství,* Praha 1985[6].

Kostelecký, František T., *Dějiny, rozvoj a organisace lékařského stavu v zemích českých,* Praha 1910.

Košťál, Josef, *„Můra" v podání prostonárodním,* Časopis musea království českého 65, 1891, s. 273-281.

Košťál, Josef, *Byliny léčivé v podání lidovém,* Praha 1896.

Košťál, Josef, *Mrtvá voda v léčení a čarování,* Český lid 20, 1911, s. 232.

Košťál, Josef, *Zaříkávání na všechny nemoce,* Český lid 13, 1904, s. 173.

Kott, Š. František, *Česko-německý slovník I-VII,* Praha 1878-1906 (vč. dodatků).

Křemen, Josef, *Zaříkávání a čarování řičicí ve Vavřinci uUhl. Janovic,* Český lid 19, 1910, s. 383.

Křížek, Vladimír, *Obrazy z dějiny lázeňství,* Praha 1987.

Kurz, Ant., *Ukázka starší lékařské terminologie a frazeologie české,* Časopis lékařův českých 21, 1882, s. 637-640.

Laín Estralgo, Pedro, *Nemoc a hřích: od asyrsko-babylonských kultů k moderní psychoanalýze,* Praha 1995.

Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer, Jaroslav, *Historická mluvnice češtiny,* Praha 1986.

Ledecký, K., *Lidové léčení, zaříkávání a zavrtávání nemocí v Pošumaví,* Český lid 23, 1914, s. 99-100.

Ledinský, Josef, *Lidové léčení na Táborsku,* Český lid 28, 1928, s. 361-363.

Lékaři. Encyklopedická edice Listy 6, Praha 1997.

Lékařské knížky mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané, Praha 1975 (ed. Zdeňka Tichá).

Lesný, Ivan, *Zprávy o nemocech mocných,* Praha 1989.

Lexikon české literatury 2/II, Praha 1993, heslo *Křišťan z Prachatic.*

Loucká, Pavla, *Česká lékařská terminologie, její vznik a vývoj,* Vesmír 74, 1995, s. 316-317.

Lutonský, Boleslav – Černý, Jaroslav, *Latinsko-německo český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy,* Praha 1995.

Machek, Václav, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1971.[3]

Markus, Ant., *Pavouk v lékařství staročeském,* Český lid 15, 1906, s. 106.

Martincová, Olga, *K dichotomii odborná – běžná komunikace,* in Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha 2001, s. 54-58.

Matiegka, Jindřich, *Lidové léčení,* in: Československá vlastivěda. Řada II. Národopis. Praha 1936, s. 300-340.

Matoušek, Miloslav, *Historický přehled ženského lékařství.* In: Trampl a kol, Ženské lékařství, Praha 1959.

Matoušek, Miloslav, *O vývoji a současném stavu historie lékařství v Československu,* Praha 1957.

Matoušek, Miloslav, *Přehled dějinného vývoje lékařství,* Praha 1953.

Matoušek, Miloslav, *Rozbor současného stavu historiografie lékařství u nás a v zahraničí,* Dějiny věd a techniky 6, 1973, s. 149-160.

Matoušek, Miloslav, *Úvod do studia historie lékařství,* Praha 1959.

Maur, Emanuel, *Mory v Praze 1348-1419 ve světle úmrtnosti farního kléru,* Documenta Pragensia, VII/1, s. 145-157.

Mezinárodní klasifikace nemocí, Praha 1992 (10. revize).

Michálek, Emanuel, *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy,* Praha 1970.

Michálek, Emanuel, *K specifickým rysům staročeské odborné terminologie,* Listy filologické 97, 1974, s. 235-239.

Michálek, Emanuel, *Pojmová diferenciace – ústřední problém terminologie viděné historicky,* Slovo a slovesnost 32, 1971, s. 312-317.

Michálek, Emanuel, *Terminologické jednotky v Staročeském slovníku,* Listy filologické 94, 1971, s. 207-216.

Michálek, Emanuel, *Ze staročeského slovníku (móra suga),* Listy filologické 111, 1988, s. 5-6.

Miltner, Vladimír, *Lékařství staré Indie,* Praha 1990[2].

Miškovská, Hana, *Využití a identifikace žil ve flebotomii 15. století,* Listy filologické 120, 1997, s. 251-280.

Mladějovský, V., *F. Šebestián Kneipp a jeho léčení,* Praha 1905.

Mluvnice češtiny I- III. Praha 1986–1987.

Motyčková, Dana, *Lidové léčitelství. Léčitelé. Alternativní medicína. Výběrová bibliografie.* Praha 2003.

Nařízení strany moru léta 1585, Časopis lékařův českých 18, 1879, s. 56, 64, 87-88.

Navrátil, M., *Almanach českých lékařů s podobiznami a 1210 životopisy,* Praha 1913.

Nedvědová, Milada, *K názvům žíla, cieva a žilina (žilna) v staročeských lékařských knihách,* Listy filologické 101, 1978, s. 75-78.

Nedvědová, Milada, *Ze staročeského lékařství a léčitelství,* in *Slova a dějiny,* Praha 1980, s. 57-75.

Němec, Igor, *Česká slova někdejší magické terminologie,* Listy filologické 103, 1980, s. 31-39.

Němec, Igor, *Mol,* Svobodné slovo 28. 7. 1982.

Němec, Igor, *Rekonstrukce lexikálního vývoje,* Praha 1980.

Němec, Igor, *Slovo a význam v historickém slovníku,* Slovo a slovesnost 26, 1965, s. 136-150.

Niklíček, Ladislav – Šimberská, Růžena, *Úvod do studia dějin lékařství* (skriptum), Praha 1991.

Niklíček, Ladislav – Šimberská, Růžena, *Vývoj a současné problémy české historiografie lékařství a zdravotnictví,* Dějiny věd a techniky 25, 1992, s. 1-16.

Niklíček, Ladislav – Štein, Karel, *Dějiny medicíny v datech a faktech,* Praha 1985.

Niklíček, Ladislav, *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I,* Brno 1989.

Nodl, Martin, *Lékař a mor aneb Intelektuál rezignující i bojující,* Listy filologické 124, 2001, s. 259-273.

Nováček, V. J., *Amulet ze XIV. století, nalezený v chrámu sv. Jiří na Hradě Pražském,* Český lid 10, 1901, s. 353-354.

Novotný, Oldra J., *Lidové léčení hlístů.* Český lid 14, 1905, s. 21-22.

Opatrný, Václav, *Prostředky Staročechů proti moru a nemocem,* Časopis lékařův českých 25, 1886, s. 191-192.

Opletal, Lubomír – Opletalová, Veronika, *Lék a jeho vývoj v dějinách,* Praha 1999.

Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Praha 1888-1909 (včetně dodatků).

Paichl, Přemysl, *Dějiny zubní medicíny,* Praha 2000.

Palivec, Viktor, *Dr. Václav Staněk, lékař a spisovatel,* Časopis lékařů českých 128, 1989, s. 1272-1274.

Palivec, Viktor, *Lékaři českých králů,* Časopis lékařů českých 127, 1988, s. 538-539.

Palivec, Viktor, *Literární monumenta medica,* Časopis lékařů českých 128, 1989, s. 471-472.

Palivec, Viktor, *Mandragora,* Časopis lékařů českých 127, 1988, s. 1625.

Palivec, Viktor, *Minuce, české lékařské prvotisky,* Časopis lékařů českých 128, 1989, s. 1530.

Palivec, Viktor, *Pušťadla a baňka jako symboly,* Časopis lékařů českých 127, 1988, s. 1563.

Palivec, Viktor, *Staročeská gastronomie,* Časopis lékařů českých 128, 1989, s. 93.

Paracelsus, *Archidoxa magica aneb základy magie,* Praha 1991.

Paracelsus, *Filosofie okultní,* Praha 1990.

Pleskalová, Jana, *Několik poznámek k lékařské terminologii druhé poloviny 18. století,* in: Verba et historia: Igoru Němcovi k 80. narozeninám, Praha 2005, s. 291-295.

Polák, Otto, *Chirurgie dříve a nyní,* Praha 1928.

Pollak, K., *Medicína dávných civilizací,* Praha 1973.

Porter, Roy, *Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost.* Praha 2001.

Poštolková, Běla – Roudný, Miroslav – Tejnor, Antonín, *O české terminologii,* Praha 1983.

Poštolková, Běla, *K specifičnosti významu terminů,* Slovo a slovesnost 41, 1980, s. 54-56.

Poštolková, Běla, *K terminologizaci slovní zásoby v češtině,* Slovo a slovesnost 40, 1979, s. 11-17.

Poštolková, Běla, *K vlivu odborné terminologie na národní jazyk,* Slovo a slovesnost 38, 1977, s. 112-120.

Poštolková, Běla, *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny,* Praha 1984.

Prokop, O. a kol., *Lékařské vědy proti pověrám a šarlatánství,* Praha 1985.

Průcha, Emil, *Zaříkadla v nemocech na Bernardicku,* Český lid 12, 1903, s. 154-155, 191-192.

Prusík, F., *Rukopisná Apatéka domácí,* Věstník královské české společnosti nauk 1895, Praha 1896, přednáška VI, s. 1-21.

Příruční slovník jazyka českého I-VIII, Praha 1935-1957.

Quitt, Zdeněk, Kucharský, Pavel, *Česko-latinský slovník starověké i současné latiny,* Praha 2003.[2]

Rejzek, Jiří, *Český etymologický slovník,* Praha 2001.

Roudný, Miroslav, *Z historie českých definic odborného názvu,* Slovo a slovesnost 38, 1977, s. 237-240.

Rozsívalová, Eva, *Několik poznámek k historii lepry,* Časopis lékařů českých 130, 1991, s. 701-702.

Rozsívalová, Eva, *Začátky přednášek o dějinách lékařství na pražské lékařské fakultě,* Časopis lékařů českých 106, 1963, s. 34, 1079-1082.

Rubcov, V. G. – Beneš, Karel, *Zelená lékárna,* Praha 1990[3].

Ruda, Josef, *Knihy ranné velikých mistrů. Rukopis z druhé polovice XV. století (UK XVII H 23).* Časopis českých lékařů 13, 1874, s. 63-64, 70-72, 79-80, 87-88, 111-112, 119-120, 128-132, 140, 147-148, 155-156.

Ruda, Josef, *Nejstarší lékařské prvotisky české mistra Jana Černého 1506-1518, a mistra Mikuláše Klaudyána 1517-1519,* Časopis lékařův českých 10, 1871, s. 192, 199-200, 208, 216, 224.

Rulíková, B., *K některým vývojovým tendencím v syntaktické složce odborného stylu,* Slavica Pragensia 21, 1978, s. 263n.

Rusek, V. – Kučerová, M., *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie,* Praha 1983.

Rusek, Václav, *Příspěvek k vývoji farmaceutické historiografie v českých zemích,* Dějiny věd a techniky 25, 1992, s. 17-31.

Rystonová, Ida, *Byliny a jejich lidové názvy,* Praha 1996.

Říhová, Milada, *Dvorní lékař posledních Lucemburků (Albík z Uničova),* Praha 1999.

Říhová, Milada, *Nejběžnější onemocnění obyvatel Prahy a okolí ve XIV. století ve světle Vetularia Albíka z Uničova,* Časopis lékařů českých 127, 1988, s. 1147-1148.

Říhová, Milada, *Výuka na lékařské fakultě v Praze ve XIV. a XV. století,* Dějiny věd a techniky 26, 1993, s. 215-222.

Seyda, B., *Dzieje medycyny w zarysie,* Warszawa 1973.[2]

Schott, Heinz, *Kronika medicíny,* Praha 1994.

Schrutz, Ondřej, *Dějiny lékařství,* Praha 1911.

Schrutz, Ondřej, *Hippokratův spis o lékařském umění,* Časopis lékařů českých 34,1895, s 262-263, 285-256, 308-310.

Schrutz, Ondřej, *Knížka o zachování zdraví školy salernské,* Praha 1902.

Schrutz, Ondřej, *Několik starých předpisů lékařských,* Český lid 6, 1897, s. 289-292.

Schrutz, Ondřej, *Ondřej Vesal, zakladatel moderní anatomie,* Živa 5, 1895, s. 6.

Schrutz, Ondřej, *Přehled historiografie lékařství v Čechách,* Časopis lékařův českých 38, 1899.

Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1966-2003.

Slovník lékařské terminologie, Praha 1863.

Slovník spisovného jazyka českého I-VIII, Praha 1989.[2]

Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum, Praha od 1977.

Sochor, Karel, *Příručka o českém odborném názvosloví,* Praha 1955.

Spunar, Pavel, *Repertorium auctorum Bohemorum povectum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans I,* in Studia Copernicana XXV, 1985.

Stach, Zdeněk, *Jedovaté a léčivé rostliny domácí,* Praha 1927.

Stach, Zdeněk, *Jedovaté a léčivé rostliny tropické,* Praha 1927.

Staněk, Václav, *O nalezeném starém českém lékařském rukopisu,* Časopis lékařův českých 7, 1868, s. 155-156.

Staročeský slovník, Praha od 1968.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968.

Světlo apatekářův, Praha 1922 (ed. E. Šedivý).

Svoboda, Gustav, *Starodávná lekovadla nemocí,* Český lid 13, 1904, s. 214-215.

Svoboda, Ot., *Několik staročeských rad lékařských,* Český lid 10, 1901, s. 311-314.

Svobodný, Petr – Hlaváčková, Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích,* Praha 2004.

Šedivý, Emil, *Lapidář rukopisu Vodňanského,* Časopis českého lékárnictva 25, 1906, zvl. s. 129–148, 186–187, 236–238, 275–276, 295–297, 321–323, 341–342, 369–370, 381–382, 405–409.

Šlosar, Dušan, *Česká kompozita diachronně,* Brno 1999.

Šlosar, Dušan, *Slovotvorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině,* Listy filologické 104, 1981, s. 170-175.

Šmahel, František, *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do r. 1419,* AUC-HUCP XX/2, 1980, s. 35-68.

Šoltészová, Helena, *Od kamenného nože ke skalpelu,* Praha 1972.

Špott, Jan, *Jiní lékařové z doby Karla a Václava,* Časopis lékařův českých, 22, 1883, s. 558-560.

Špott, Jan, *K literatuře století XV.,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 560, 574-576, 589-592.

Špott, Jan, *Lékařové a lékařství za krále Sigmunda a válek husitských,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 494-496, 510-512.

Špott, Jan, *Lékařství a lékařové od r. 1438-1500,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 526-528, 543-544.

Špott, Jan, *Lékařství a lékařové XVI. století,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 608,

623-624, 638-640, 687-688, 703-704, 751-752, 767-768, 782-784, 799-800, 815-816, 831-832.

Špott, Jan, *Lékařství za doby Karla a Václava,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 351-352.

Špott, Jan, *Lékařství za doby partikulace studium v Čechách,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 254-256, 287-288, 302-304, 319-320, 334-336.

Špott, Jan, *Lékařství za doby pohanské v Čechách až do roku 895,* Časopis lékařův českých 22, 1883, 110-112, 126-128, 143-144, 159-160, 175-176, 189-192.

Špott, Jan, *Nástin vývinu umění lékařského v Čechách až do polovice XVII. století,* Časopis lékařův českých 19, 1880, s. 481-482, 510-514.

Špott, Jan, *Příspěvky k literatuře morové,* Časopis lékařův českých 20, 1881, s. 271-272, s. 352.

Špott, Jan, *Příspěvky k staré lékařské literatuře v Čechách,* Časopis lékařův českých 21, 1882, 574-576, 589-592, 606-608, 622-624, 654-656, 671-672, 703-704, 718-720, 733-752, 781-784.

Špott, Jan, *Příspěvky k dějepisu pitvy v Čechách,* Časopis lékařův českých 21, 1882, s. 339-343.

Špott, Jan, *Příspěvky k dějepisu ranlékařství v Čechách,* Časopis lékařův českých 24, 1885, s. 655-656, 671-672, 703-704, 720, 735-736, 751-752, 767-768, 783-784, 799-800, 815-816, 824.

Špott, Jan, *Staré vodní lázně české,* Časopis lékařův českých 3, 1864, s. 207-208.

Špott, Jan, *Vystupování franské nemoci v XIV. a XV. stol. v Čechách,* Časopis lékařův českých 21, 1882, s. 407-409, 419-420.

Tejnor, Antonín, *Normalizace terminologie jako součást péče o kulturu spisovného jazyka,* Slovo a slovesnost 29, 1968, s. 303-312. .

Tille, Václav, *Lékařství pro zachování lidského zdraví, kteréž jsou vybrané z rozličných kněh lékařských.* Český lid 5, 1896, s. 349-351, 568-572.

Tille, Václav, *Staročeské zaříkadlo bolesti zubní,* Český lid 3, 1894, s. 444.

Tomáš, V., *Z dějin epidemií,* Časopis lékařů českých 32 a 33, 1964, s. 887n., 920n.

Tomíček, Antonín, *Dobřenského lékařství z r. 1631,* Český lid 15, 1906, s. 100-104.

Tomíček, Antonín, *Z lidového lékařství ve východních Čechách,* Český lid 7, 1898, s. 121-124.

Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967.

Uher, František, *Přejaté odborné názvy a hledisko spisovnosti,* Naše řeč 63, 1980,

s. 140-145.

Václavek, Mat., *Z lidového léčení na Mor. Valašsku,* Český lid 7, 1898, s. 124-125.

Vágner, Petr, *Počátky alchymie v Čechách,* Dějiny věd a techniky 26, 1993, s. 203-214.

Veiss, Vilém, *Dějiny chirurgie v Čechách,* Praha 1891.

z Veleslavína, Daniel Adam, *Nomenclator quadrilinguis boemico – latino – graeco – germanicus,* Praha 1598 (citovány jsou sloupce).

Vinař, Josef, *Obrazy z minulosti českého lékařství,* Praha 1959.

Vinař, Josef, *Zachránci lidstva,* Praha 1942.

Vlasáková, Julie, *Lidové zažehnávání,* Český lid 12, 1903, s. 78-79.

Vlasáková, Julie, *Na potulkách za zaříkadly nemocí,* Český lid 12, 1903, s. 147-148.

Vlasáková, Julie, *Zažehnávání dětí ze Žiželic n. Cidlinou,* Český lid 15, 1906, s. 202-203.

Vlková, Věra, *Charakteristika slovní zásoby odborného stylu z hlediska kvantitativního,* Slovo a slovesnost 37, 1976, s. 318-328.

Vluka, Josuf, *Léčení nemocí ve Východním Slezsku,* Český lid 30, 1931, s. 112-114.

Vluka, Josuf, *Slezská „aptyka" (lékárna) či snůška prostonárodních léků rostlinných ze Slezska,* Český lid 8, 1899, s. 52-54.

Vojtová, Marie a kol., *Dějiny československého lékařství. Svazek 1. – do r. 1740.* Praha 1970.

Vokurka, Martin, *Praktický slovník medicíny.* Praha 1994 (2., revid. vydání).

Výbor z literatury české 2, Praha 1868.

Výbor z české literatury doby husitské 2, Praha 1964.

Vykoukal, František Vladislav, *Domácí lékařství našeho lidu,* Brno 1894.

Vykoukal, František Vladislav, *Jakých léků a léčiv poskytuje našemu lidu říše živočišná,* Časopis českého musea 71, 1897, s. 65-74, 132-139.

Vysoký, Hynek, *Epidauros a tamní léčení,* Praha 1905.

Weis, V., *Dějiny chirurgie v Čechách,* Praha 1891.

Widy-Wirsky, Feliks, *Ze základních otázek historie lékařství. Pokus o úvod do vědecké historie lékařství.* Praha 1963.

Wiesner, Antonín, *Dějiny nemocnic a jiných léčebných ústavů v Československu.* In: Věstník českých lékařů 37, 1925.

Wiesner, Antonín, *Z dějiny epidemií nakažlivých nemocí v Československu,* Časopis lékařů českých 66, 1927.

Winter, Zikmund, *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století,* Praha 1906.

Winter, Zikmund, *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách,* Praha 1901.

Wondrák, Eduard, *Historie moru v českých zemích,* Praha 1999.

Wysocka, Felicja, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom I. Anatomia.* Wrocław 1980.

Wysocka, Felicja, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom II. Anatomia.* Wrocław 1994.

Zíbrt, Čeněk, *„Délka Krista Pána" – ochrana proti všeliké pohromě,* Český lid 11, 1902, s. 96-97.

Zíbrt, Čeněk, *„Zarážení" nemoci do duby,* Český lid 13, s. 480.

Zíbrt, Čeněk, *Číslo 72 a jiná čísla pravidelně se opakující,* Český lid 23, 1914, s. 388.

Zíbrt, Čeněk, *Člověčí krve voda,* Český lid 17, 1908, s. 250.

Zíbrt, Čeněk, *Člověčí sádlo lékem r. 1895,* Český lid 16, 1907, s. 58.

Zíbrt, Čeněk, *Další zprávy o mandragoře,* Český lid 12, 1903, s. 440-441.

Zíbrt, Čeněk, *Fr. J. Vaváka Zpráva o mocech bylin a koření z r. 1767,* Český lid 17, 1908, s. 190-194, 234-239, 288-289, 370-373.

Zíbrt, Čeněk, *Jak ihned zastavíš škytavku,* Český lid 24, s. 41-42.

Zíbrt, Čeněk, *Julep. Vzkříšený název staročeský.* Český lid 20, 1911, s. 279-282.

Zíbrt, Čeněk, *Kouřimského lékaře J. Vrabce básně o kravských neduzích r. 1812,* Český lid 23, 1914, s. 167-170.

Zíbrt, Čeněk, *Kouzla a čáry staročeské,* Český lid 30, s. 114-117, 252-255.

Zíbrt, Čeněk, *Kouzla a čáry u starých Čechův,* Památky archeologické a místopisné 14, 1889, s. 86.

Zíbrt, Čeněk, *Lekovadla a zažehnávadla z r. 1745,* Český lid 18, 1909, s. 208.

Zíbrt, Čeněk, *Literatura česká přírodovědecká a farmaceutická od dob nejstarších,* Časopis českého lékárnictva 1909, s. 8.

Zíbrt, Čeněk, *Mandragory Rudolfa II.,* Český lid 12, s. 288-297.

Zíbrt, Čeněk, *Mistr Jan Černý o mandragoře r. 1517,* Český lid 15, s. 144-145.

Zíbrt, Čeněk, *Myslivecké pověry a čáry za starých časů v Čechách,* Písek 1889.

Zíbrt, Čeněk, *Natírání žil vodou říčnou a medem,* Český lid 14, s. 446.

Zíbrt, Čeněk, *O nemocech morních ze století 15. až do století 18. v Čechách, na Moravě i na Slovensku,* Český lid 32, s. 1-15.

Zíbrt, Čeněk, *Pohřeb za hrůzy morové rány v Praze r. 1582,* Český lid 18, s. 248-250.

Zíbrt, Čeněk, *Pověra o délce Kristově,* Český lid 17, 1908, s. 70-75.

Zíbrt, Čeněk, *Proti zapomínání recept,* Český lid 16, 1907, s. 61.

Zíbrt, Čeněk, *Předzvěsti smrti,* Český lid 23, 1914, s. 141-145.

Zíbrt, Čeněk, *Příspěvky ke staré literatuře lékařské v Čechách,* Časopis českých lékařů 21, 1882.

Zíbrt, Čeněk, *Sedlák hnojem uzdraven,* Český lid 20, s. 304.

Zíbrt, Čeněk, *Staročeská tělověda a zdravověda,* Český lid 27, s. 303-304

Zíbrt, Čeněk, *Staročeská tělověda a zdravověda,* Praha 1924.

Zíbrt, Čeněk, *Staročeská zaříkadla a lekovadla nemocí,* Český lid 14, 1905, s. 10-13.

Zíbrt, Čeněk, *Staročeské obyčeje a pověry prostonárodní,* Praha 1889.

Zíbrt, Čeněk, *Staročeský rukohled a novočeský rukozpyt,* Praha 1910.

Zíbrt, Čeněk, *Tadeáše Hájka z Hájku Hádání osudů lidských z čela r. 1584,* Český lid 11, 1902, s. 231-237, s. 240-247.

Zíbrt, Čeněk, *Zažehnávadla, zaklínadla středověká,* Český lid 23, 1914, s. 387-388.

Zíbrt, Čeněk, *Zprávy o mandragoře r. 1559,* Český lid 17, 1908, s. 196.

Zítek, J., *Pověry o můře,* Český lid 15, 1906, s. 434-437.

Zoubek, Fr. J., *Jak se lékařům někdy platívalo,* Časopis lékařův českých 3, 1864, s. 192.

Zoubek, Fr. J., *Komenský o nemocech i o lécích obecných proti nim,* Časopis lékařův českých 22, 1883, s. 733-736.

Zoubek, Fr. J., *Lékárna dr. Jana Kopa v Raumenthalu,* Časopis lékařův českých 3, 1964, s. 360.

Zoubek, Fr. J., *O prostituci v Praze XIV. století,* Časopis lékařův českých 1880.

Zoubek, Fr. J., *Pravidla zdravotní z roku 1520,* Časopis lékařův českých 25, 1886, s. 79-80.

Zoubek, Fr. J., *Příspěvky k dějepisu lékařství (z listů Žerotínových),* Časopis lékařův českých 10, 1871, s. 351-352, 359-360.

X.4 Rejstřík názvů chorob a jejich příznaků

(V restříku jsou zahrnuty všechny české i cizojazyčné lexémy a ustálená slovní spojení, o nichž práce pojednává. Za výchozí formální podobu je zvolena hlásková a tvarová forma přibližně z doby kolem roku 1400. Výjimkou jsou doklady z Rešeliova a Veleslavínova slovníku, které, nejsou-li doloženy i ze staročeského období, jsou uvedeny v podobě, v níž se ve slovnících vyskytují. Sousloví, která obměňují své prvky, jsou hnízdována pod zvolenou (základní) podobu a variantnost je signalizována zkratkou atp. V rejstříku většinou nejsou zahrnuta volná spojení slov. V případě potřeby jsou použita odkazová hesla. Číslice poukazují na stranu práce.)

A

acuta ... 165
albera ... 167
anthrax ... 65, 123, 168
anula ... 189
apoplexia ... 93, 160, 172, 176, 186, 190
apostema ... 46, 47, 144, 168
aurugo ... 172, 201

B

běhavka ... 67, 72, 73, 128, 158, 171, 185, 201, 202
benátská zimnice viz zimnice benátská
bělmo ... 70, 71, 82, 89, 105, 122, 123, 127, 177, 184, 185, 197, 202
bělost ... 41, 56, 82, 89, 126
bielá nemoc viz nemoc bielá
bielá oblitina viz oblitina bielá
blat, blet ... 174, 189, 200
bláznění ... 94, 161, 170, 182
bláznová nemoc viz nemoc bláznová
bláznovstvie ... 170
bledost ... 82
blet viz blat, blet
blcha ... 135
blívanie ... 159, 190
boccius ... 119, 168
bodenie ... 72, 84, 98, 188
bolenie ... 97, 98, 104, 181
bolest. 15, 16, 17, 41, 42, 46, 49, 52, 55, 63, 65, 66, 67, 68, 79, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 100, 104, 110, 112, 114, 120, 122, 125, 128, 129, 130, 131, 138, 140, 141, 144, 152, 166, 168, 171, 172, 176, 181, 186, 193
božec ... 142, 143, 161, 182, 188, 200
božie nemoc viz nemoc božie
bradavičě ... 64, 83, 152, 202
branci ... 168, 197
brancis ... 197

branchos 168
břěskevní/břěskevný oheň viz oheň břěskevní/břěskevný
břidkost 85
břisný vlk viz vlk břišný
bubeník 127, 173
bufa 46, 167
bujnost 86
bulismus 68, 172

C

caducus (morbus) 172, 189
carbunculus 123, 168, 169, 175, 200
cardiaca 173
catarrhus 172
catharacta, catheracta 55, 124, 174, 197
causon 165, 166
cink 56, 82, 89, 105, 126, 177, 185
colica 141, 171, 186, 189
cordiaca atp 188

Č

čiepek 120, 127, 165, 174, 189
črná oblitina viz oblitina črná
črná žlútenka viz žlútenka črná
črnost 41, 82, 144
črv 54, 67, 112, 130, 131, 132, 133, 135, 154, 156, 174, 186
červená 107, 108, 199
červená krópě viz krópě červená
červená nemoc viz nemoc červená
červená oblitina viz oblitina čr vená
červenič 57, 158
červenka 68, 181, 182, 200, 201
červenost 41, 76, 82, 84, 87, 122, 129, 144, 158, 185
čtvrt(e)nič 60, 183
čtvrtého dne zimnič viz zimnič čtvrtého dne

D

dav noční 134
dávenie 95
dercus 167
diabetes 170, 171
diarrhoea 171
diera 71, 114, 116, 124
divá kost viz kost divá
divie kost viz kost divie
divie maso viz maso divie
dna 15, 63, 112, 125, 128, 139, 140, 141, 150, 171, 172, 175, 176, 185, 186, 193, 201
dna horká 139
dna mrtvá 139, 162
dna studená 139
dna třěvnie 97, 141, 162, 171
dna vnitřnie 141
dna živá 139, 140, 162
drsnatost 53, 82
dřiezha 79, 85, 122
dřímota 161
dúpě 123, 169, 177
dušenstvie 104, 105
dušnost 53, 83, 85, 86, 144, 180
dušnota 61, 88, 180
dýchavič 61, 62, 88, 103
dým 126, 129, 130, 186

dýmě ... 126, 168, 175
dysenteria ... 68, 171, 201
dysuria ... 171

E

efimera ... 42, 58
empyema ... 173
ephemera ... 166
erysipelas ... 166
exitus ... 173

F

fastidium ... 172
febris ... 61
fík ... 56, 76, 84, 119, 120, 126, 138, 144, 187, 193, 194, 201, 202
fistula, fistule ... 64, 114, 123, 124, 125, 169, 175
flek ... 127, 167, 197
francouzi ... 162
franská nemoc viz nemoc franská
franský vřed viz vřed franský
fubo ... 111

G

glans ... 167
gutta (rosea) ... 127, 166, 167, 175, 177, 197

H

had ... 117, 130, 132
haemoptyica ... 173
haemorrhoidae ... 169
hectica ... 42, 58, 166
hemicrania ... 174
herpes ... 46, 66, 170
herpes (cingulus) ... 116, 167
histericia ... 56
hlísty ... 130, 132, 133, 174, 184, 188
hlíza ... 16, 41, 42, 46, 58, 65, 99, 116, 117, 119, 124, 126, 130, 143, 144, 145, 154, 167, 175, 186, 197, 202
hluch ... 53, 180, 182, 201
hluchá nemoc viz nemoc hluchá
hluchost ... 86, 182, 201
hluchota ... 87, 161, 180, 182, 201
hluchotina ... 80, 161, 180, 182, 201
hnidy ... 98, 134
hnilé maso viz maso (z)hnilé
hnilina ... 77, 78, 90, 113, 180
hnilost ... 85, 114, 180
horká dna viz dna horká
horká nemoc viz nemoc horká
horkost ... 41, 42, 51, 54, 56, 65, 72, 73, 74, 79, 82, 87, 88, 89, 98, 102, 103, 113, 144, 160, 172, 173, 200
hrubost ... 81, 82, 85
hryzenie ... 97, 98, 100, 141, 171, 188
hřeben ... 111, 128, 171, 175, 186, 193
hřebík ... 124
hřebnec ... 128
húba ... 119, 120, 138
húsenka ... 109, 110
hydropis ... 173
hydrops ... 156, 157

Ch

chiragra atp. ... 63, 140, 171, 172
chlípnost ... 86
chrápanie ... 103
chrást(a), chrast(a) ... 98, 105, 113, 137, 145, 185, 190, 197
chrastavina ... 77, 180
chrastavost ... 75, 84, 136, 137, 167, 180
chrkánie ... 95, 96
chromota ... 24, 87, 200
chvístačka ... 72, 73

I

icteros ... 172
iliaca ... 173
impetigo ... 167
intoxicatio ... 173

J

jablko mrtvé ... 46, 130, 152, 177, 197
jáhliny ... 80, 81, 155, 156, 187, 203
jěčné zrno ... 151
jedovatina ... 79, 85
jedovatost ... 81

K

kalostudnost ... 41, 62
kámen ... 15, 48, 110, 121, 122, 138, 150, 173, 197
karbunk(u)l ... 47, 123, 144, 168, 175, 200
kašel ... 53, 55, 61, 62, 69, 80, 82, 96, 104, 105, 172, 174, 181
kašlánie ... 103
klánie ... 83, 98, 188
klidvos(e)r ... 16, 17, 90, 176
klín ... 126, 142, 188
kokot ... 52, 89, 109, 110, 111, 121
kolera ... 41
kořěn vinný viz vinný kořěn
kost divá ... 153
kost návnie/návná ... 153, 197
kost návská ... 153
krópě črvená ... 56, 177
krópě rózená ... 127, 162, 177, 197
krticě ... 68, 109, 111, 112, 114, 116, 127, 186
krvotok ... 48, 80, 106, 158, 199
křěč ... 16, 101, 112, 113, 143, 172, 197
křěček ... 109, 112, 113
křěčka ... 172
kúle ... 126
kuřecie řit ... 64, 109, 130, 151, 152
kuří oko ... 152
kuřie řinda ... 130, 152
kuřie řit ... 109, 130, 152
kúsanie ... 98
kvartána ... 166, 184
kvasnicě ... 67, 83, 128
květ ženský viz ženský květ
kýchanie ... 103
kýla ... 91, 126, 142, 188

L

lámanie ... 97
lapis ... 121, 173
laskomina, luskomina ... 146
lepkost ... 83, 173
lepra ... 85, 105, 161, 169, 189
lienteria ... 48, 64, 67, 73, 171
list ... 120, 127, 174, 189
lišěj ... 113, 135, 137, 167, 185, 201, 202
lumbrici ... 174
lupia ... 116, 167
lupina ... 121
lupinara ... 125
luskomina viz laskomina, luskomina

M

macula simplex ... 177, 185, 201
malomoc ... 92, 182
malomocenstvie ... 53, 76, 84, 93, 105, 113, 129, 138, 161, 162, 182
malomocná nemoc viz nemoc malomocná
malomocnost ... 85, 121, 148, 182
malum mortuum ... 46, 92, 152, 177, 197
mania ... 90, 94, 95, 157, 170
masitost ... 84
maso ... 153, 154
maso (z)hnilé ... 154
maso divie ... 78, 150, 153, 154
maso mrtvé ... 78, 154
maso umrlé ... 154
maso vojenské ... 154
maso zlé ... 154, 162
maso zmrtvělé ... 154
mdloba ... 73, 82, 88, 89, 96, 122, 123, 156, 157, 171, 173, 188, 189, 200
měkkost ... 41, 48, 83, 185, 201
melancolia ... 90, 157, 170, 202
menstrum ... 48, 174
měsiečná nemoc viz nemoc měsiečná
měsiečný tok viz tok měsiečný
městka ... 70, 98, 151, 197
mhla atp. ... 82, 122, 123, 201
mlha viz mhla
mléčivo ... 98, 105, 145, 185, 190
modřina ... 78, 79, 129
mokrost ... 40, 41, 51, 55, 67, 72, 82, 85, 104, 112, 151, 153, 171, 176, 197
mokrota ... 87
mol ... 98, 134, 135, 136, 137, 185, 202, 203
mola ... 89, 172
mor ... 29, 51, 79, 115, 133, 162, 188
móra ... 133, 134
morná nemoc viz nemoc morná
morphea, morfea atp ... 75, 84, 93, 167
morphea alba ... 76, 167
morphea nigra ... 76, 167
morphea rubea ... 76, 167
morsus rabidi canis ... 174
mozol ... 64, 83, 152
mozolek ... 56
mozolost ... 84
mrákota ... 70, 82, 122, 123, 184, 202
mravenec ... 80, 109, 113, 135, 137, 185
mrlina ... 78
mrt ... 92
mrtvá dna viz dna mrtvá
mrtvé jablko viz jablko mrtvé

mrtvé maso viz maso mrtvé
mrtvičě ... 42, 133
mrzkost ... 85, 161, 169, 188, 189
mrznost ... 85
mzě ... 80, 110, 142

N

na(d)tětie ... 102
nádcha ... 88, 89, 173, 188, 189
nádor ... 46, 56, 74, 98, 117, 126, 152, 167, 168, 177, 186, 197
nádorek ... 56, 119
naduřilost ... 84
nadutie ... 46, 47, 70, 98, 144, 151, 168, 181
nadutina ... 74, 181
nadýmanie ... 97
nádyška ... 70
náhlá nemoc viz nemoc náhlá
náhlá smrt viz smrt náhlá
náhličě ... 60, 166, 182
náhnět ... 52, 89, 110, 111
nahnutie ... 100
nakaženina ... 77
nalomenie ... 100
namoženie ... 100
narostina ... 76
náskoka ... 52, 89, 110, 111
nastuzenie ... 103
natrženie ... 101, 181
natrženina ... 79, 181
nedostatek ... 25, 53, 54, 55, 197
nedotýkaj se mne viz nechtěj se mě/mne dotýkati
neduh. 25, 28, 41, 51, 54, 55, 73, 90, 92, 111, 113, 115, 116, 117, 125, 126, 128, 129, 131, 134, 135, 136, 138, 145, 157, 160, 169, 174, 177, 187, 189, 197
neduha ... 90
neduživost ... 86
nedužnost ... 86
nehet ... 42, 56, 82, 126, 174, 189
nechtěj se mě/mne dotýkati, neroď se mě/mne dotýkati atp. ... 114, 116, 162, 170, 187, 200
nechut ... 85, 91, 92, 98
nechutenstvie ... 55, 104, 181
nechutnost ... 86, 181
nemoc ... 16, 25, 27, 41, 48, 50, 52, 54, 56, 58, 62, 63, 68, 69, 72, 79, 82, 90, 92, 103, 105, 106, 111, 113, 119, 122, 128, 138, 142, 143, 153, 154, 156, 158, 160, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 181, 186, 187, 189, 190, 194, 196
nemoc bielá ... 159
nemoc bláznová ... 52, 161, 182
nemoc božie ... 161, 182, 188, 200
nemoc červená ... 41, 48, 56, 67, 68, 73, 95, 107, 144, 158, 159, 171, 181, 182, 184, 185, 193, 200, 202
nemoc franská ... 162, 183
nemoc hluchá ... 161, 182
nemoc horká ... 160
nemoc malomocná ... 85, 161, 169, 188, 189
nemoc měsiečná ... 159
nemoc morná ... 162
nemoc náhlá ... 160, 172, 182
nemoc padká ... 158
nemoc padúcie ... 15, 16, 18, 48, 61, 101, 142, 158, 159, 160, 172, 181, 189
nemoc panská kratochvilná ... 64
nemoc plicnie ... 200
nemoc pravá ... 160
nemoc ranná ... 160
nemoc spánlivá ... 69, 161, 181
nemoc studená ... 107, 123, 161, 166, 181, 183
nemoc studená čtvrtého dne atp. ... 183
nemoc suchá ... 43, 80, 160, 173, 182

nemoc svatého Valentina ... 142, 159, 160, 188
nemoc tajná ... 159
nemoc veliká ... 159, 160, 188
nemoc vodná ... 157, 200
nemoc vodnotedlná ... 182
nemoc zimničná ... 161, 182, 183
nemoc zimnie ... 161
nemoc zlatá ... 56, 159, 172, 181, 183, 188, 201
nemoc ženská ... 71, 72, 128, 159
nemoc žlutá ... 159, 181, 183, 201
němost ... 86
němota ... 87
nepamět ... 91
neplodnost ... 86
nepokoj ... 54
nepříhodnost ... 86
neroď se mě/mne dotýkati viz nechtěj se mě/mne dotýkati
nespánie ... 97, 104
nesyt ... 53
nesytka ... 54, 68, 69, 86, 172
nesytnost ... 54
nesytost ... 86
neštovička ... 74, 81, 156, 162
nevist ... 92
nežit ... 16, 41, 42, 46, 47, 49, 50, 56, 64, 65, 66, 80, 88, 93, 111, 113, 114, 116, 117, 119, 125, 126, 131, 135, 143, 144, 145, 155, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 175, 186, 187, 193, 194, 197, 201, 202
nežit ohnivý ... 123, 144, 168
nežitovičě, neštovičě ... 46, 49, 64, 65, 66, 70, 74, 75, 76, 78, 98, 106, 112, 129, 152, 166, 169, 186
neztóvka ... 70
noční dav viz dav noční
noční škřítek ... 134
noli me tangere ... 116, 151, 170, 178, 187, 200
nuznost ... 169, 188

O

obji(e)třenie ... 99
oblitie ... 181, 200
oblitina ... 75, 76, 98, 118, 181
oblitina bielá ... 167
oblitina črná ... 167
oblitina črvená ... 167
obměkčenie ... 96
oddýmanie ... 61
odřěnie ... 101
oduřenie ... 98
ohava ... 90
oheň ... 123, 154, 161, 187
oheň břěskevní/břěskevný ... 80, 81, 154, 155, 156, 187
oheň pekelní/pekelný ... 154, 155
oheň persidský ... 154, 155, 156, 187
oheň perský ... 154, 155, 156, 187
oheň svat(n)ý ... 116, 154, 187, 190
oheň svatého Antonie ... 47, 154, 155, 166, 187, 197
oheň živý ... 154, 187
ohlušenie ... 104
ohořělina ... 78, 81, 180
ohořělost ... 81, 83, 180
ohyzda ... 90
okno ... 123, 124, 174, 177, 197
oko kuří viz kuří oko
oko vranie viz vranie oko
okydenie ... 98, 105, 145, 185, 190
omámenie ... 95
omdlenie ... 190
omdlévanie ... 88, 103

opar ... 47, 199
opilost ... 86, 181
opilstvie ... 104, 181
opilstvo ... 104, 181
opitie ... 104, 172
opocenie ... 98
opuchlina ... 74, 81, 180
opuchlost ... 81, 84, 180
orotonia ... 52
oslabenie ... 104
ospalost ... 87, 161
ostrost ... 81, 113
osutie ... 64, 98, 167, 180, 185
osutina ... 76, 77, 180
osutost ... 84, 180
osypka ... 70
otečenie ... 98, 181
oteklost ... 56, 84, 181
otchrkánie ... 96
otok ... 46, 47, 49, 51, 74, 76, 78, 79, 82, 83, 87, 96, 98, 99, 103, 111, 114, 117, 118, 119, 124, 125, 126, 130, 143, 144, 151, 154, 166, 168, 174, 177, 181, 187, 194
otrávenie ... 102
otruby ... 79, 84, 121
otrúcenie ... 101
otřihovánie ... 97
otznobenie ... 99
ozhřivič viz (v)ozhřivič
ozkřivič viz (v)ozkřivič
ožženie ... 99

P

padká ... 158
padká nemoc viz nemoc padká
padúcie nemoc viz nemoc padúcie
padúcnič ... 61, 158, 181, 186, 188, 191, 192
pakostnič, pokostnič ... 62, 63, 64, 140, 141, 171, 186
pálenina ... 78
palič ... 93, 113, 124
pannus ... 70, 127, 177, 197
panská kratochvilná nemoc viz nemoc panská kratochvilná
papula ... 66
pára ... 176
paralysis ... 63, 140, 171, 186
parnost ... 84
parocidy ... 126, 175, 187
passio matricum ... 174
pavlaka viz povlak(a)
pavúkové šlépějě viz šlépějě pavúkové
pekelní/pekelný oheň viz oheň pekelní/pekelný
pěnohorka ... 40
persidský oheň viz oheň persidský
perský oheň viz oheň perský
piesek ... 121, 201
píščala, píščěl ... 124, 125
píščalka ... 125
píščěl viz píščala, píščěl
plátno ... 127, 177, 197
plav ... 48, 181
plaváníe ... 96
plavenie ... 56, 96, 181, 202
plavič ... 48, 57, 67, 181, 193
pleuresis ... 174
plnost ... 83
plzkost ... 83
pocenie ... 99, 181

podagra ... 63, 64, 111, 128, 140, 171, 175, 186, 193, 201
podjěd ... 50, 113, 187, 192, 195, 202
pohnutie ... 100
pokostnicě viz pakostnicě, pokostnicě
pojěd ... 50
pokaženie ... 100, 172
polyp(us) ... 169, 175
pomámenie ... 95
pominutie ... 94, 188
porušenie ... 100
porušenina ... 77, 180
porušilost ... 79, 84, 180
poškvrna ... 76, 89, 90, 118, 184, 193
pot ... 53, 69, 88, 89, 181
potětie ... 102
potracenie ... 104
povětrnost ... 84
povlak(a), pavlaka ... 51, 70, 71, 82, 104, 105, 122, 123, 127, 150, 177, 184, 197
pozlátka ... 57, 69, 183, 201
prach ... 79
práchnivost ... 84, 121, 197
prašivina ... 77, 180
prašivost ... 84, 98, 105, 113, 136, 137, 145, 180, 185
pravá nemoc viz nemoc pravá
právo ... 72, 95, 128, 158
pravokrevnost ... 41
prdenie ... 103
prděnie ... 103
precipitacom matricis ... 54
prk ... 53
probodenie ... 102
prodřěnie ... 101, 102
prohnilina ... 77
prójem, projem ... 48, 49, 67, 185, 201
propálenina ... 78
protětie ... 102
prótrž ... 91, 126, 142, 181, 188
protrženie ... 101, 181
próval, proval ... 47, 49, 106, 113, 114, 181
provalenie ... 181
pryskýř ... 46, 47, 65, 130, 154, 166, 168, 197
přělud noční ... 76, 162
přětětie ... 102
přímět ... 49, 65, 83, 106, 125
psotnicě ... 61
psotník ... 142, 160, 188
pukánie ... 99
pupencě ... 121

Q

quartana ... 42, 58, 61, 166
quinantia ... 168
quotidiana ... 42, 58, 59, 61, 166

R

rak ... 50, 66, 78, 105, 109, 110, 113, 114, 115, 124, 138, 168, 169, 170, 187, 193, 202
rakovnicě ... 66
rána ... 16, 17, 22, 25, 26, 46, 49, 51, 55, 86, 87, 90, 91, 113, 124, 125, 131, 143, 154, 168, 170, 176
ranculus ... 118
raněnie ... 100, 102
ranka ... 73, 74
ranná nemoc viz nemoc ranná
reuma, réma ... 48, 62, 69, 71, 169, 172, 175, 176, 185, 190

rozpušččnie ... 96, 185
rozrušenie ... 100
rozsedánie ... 99
rozsedenie ... 46, 99, 101
rozsedlina ... 79, 84, 85, 98, 122
rozstúpenie ... 101
rozšččpenie ... 101
rúp ... 42, 130, 133

Ř

řězánie ... 96
řězavka ... 72, 170
říhanie ... 97
řinda kuřie viz kuřie řinda
řit kuřie, řit kuřčcie viz kuřie řit, kuřčcie řit

S

sanguis cum urina ... 170, 196
scabies ... 167
scavka ... 72, 98
scotomia ... 92, 173
scrophula, strofele atp. ... 116, 167, 168, 175, 186
serpigo ... 167
schnutie ... 103
singultus ... 71, 104, 173, 181, 196, 200
skloněnie ... 101
slepota ... 87, 92
slinohoř, slinohor ... 106, 168, 188
slzěnie ... 97
smilnost ... 86, 181
smilstvie ... 104, 139, 181, 200
smilstvo ... 104, 181, 200
smrad ... 53, 76, 78, 91
smrdoduch ... 107, 182
smrt ... 93
smrt kóžč ... 93, 167
smrt náhlá ... 93, 160, 172, 176, 186, 190
smrt padúcie ... 93, 186
smutek ... 52, 55
snědek ... 55, 95, 193, 202, 203
sotomia ... 52
spánlivá nemoc viz nemoc spánlivá
spánlivka ... 69, 92, 161, 181
spasmus ... 143, 172
speklivost ... 85, 103
sprostná špína ... 162, 177, 185, 201
squinantia ... 106, 117, 144, 168, 188, 193, 200
sračka ... 48, 56, 67, 72, 73, 95, 96, 159, 171, 185, 193, 201
sraženie ... 103
srdečnič ... 66, 131
stavenie ... 96
stětie ... 102
stranguria ... 170
strhánie ... 101
strofele, strosule atp. viz scrophula
strupivost ... 84
střiel ... 20, 49, 50, 124, 125, 126, 131, 138, 169
střielenie ... 97, 98
střiezlivost ... 104
studená ... 107
studená dna viz dna studená
studená nemoc viz nemoc studená
studená nemoc čtvrtého dne viz nemoc studená čtvrtého dne

studenič ... 42, 61, 133, 181, 183
studénka ... 61
studenost ... 42, 56, 82, 139, 160, 171, 172, 173
suchá nemoc viz nemoc suchá
suchost ... 42, 82
suchota ... 42, 87
súchotina ... 43, 80, 182
súchotiny ... 43, 52, 80, 92, 160, 173, 182
súchoty ... 43, 52
sukno ... 127, 177, 197
svatého Antonie oheň viz oheň svatého Antonie
svatého Valentina nemoc viz nemoc svatého Valentina
svat(n)ý oheň viz oheň svat(n)ý
sviňky ... 109, 111, 114, 115, 118, 186
svrab ... 53, 74, 77, 79, 84, 99, 113, 122, 135, 137, 138, 145, 162, 185, 202
synantia ... 168
synocha ... 42, 166

Š

šťětka ... 120, 138, 187
šťkánie ... 71, 104, 173, 181, 196, 200
šťkavka ... 71, 173, 181, 196
šediny ... 80
šelma ... 51, 109, 110, 115, 188
šeradnost ... 85
škaredost ... 89
škoda ... 42, 49, 77, 87, 90
škralúp ... 105
škrkavič ... 67, 70, 130, 132, 133, 184
škrkavka ... 70, 130, 132, 188
škřítek noční viz noční škřítek
škvor ... 131, 135
šlak ... 63, 93, 139, 140, 160, 172, 176, 186, 190, 200
šlépěje pavúkové ... 74, 162
šňupa ... 62, 69, 71, 175, 176, 185
šňupka ... 69, 71, 176, 185
špína sprostná viz sprostná špína
štěkání ... 71

T

tajná nemoc viz nemoc tajná
tečenie ... 97, 106, 181
tela ... 70, 127, 177, 197
tele vodné viz vodné tele
temnost ... 70, 81, 82, 123, 184
tenasmon ... 170, 189
tenasmus ... 103
tertiana ... 42, 58, 61, 161, 166
tesknost ... 86, 104
těžkost ... 83, 84, 93
tihenie ... 104
tisis ... 173
tlelost ... 79, 85
tlustost ... 84
tok ... 48, 65, 67, 68, 73, 136, 171, 174, 175, 181, 184, 200, 201
tok měsíčný ... 15, 48, 67, 193
tracenie ... 80, 95, 193, 202
trávenie ... 102, 103, 173, 181
trávenina ... 79, 80, 181
trudovatina ... 76, 81, 129, 180
trudovatost ... 81, 84, 167, 180
třasavka ... 69, 183
třěsenie ... 17, 71, 101, 103

třetačka 60, 69, 181, 183
třetieho dne zimnicě viz zimnicě třetieho dne
třeti(n)nicě 60, 69, 181, 183
třěvnie dna viz dna třěvnie
tučnost 84
turek 79, 129
tussis 53, 172
túženie 104
tvrdost 64, 65, 76, 83, 85, 112, 119, 126, 144, 152, 187, 194
tympanites 127, 173

U

ubodenie 102
uher 129
uhlík 123, 144, 168
uhryzenie 102
uhřivost 84, 137
újmy 43, 52
ukřivenie 101
ukúsenie 102
ukušenie 14, 102
ulcus 46
umdlenie 103
umenšenie 103
umrlé maso viz maso umrlé
ungula 126, 174, 189
úplav 48, 181
úplavicě 48, 67, 73, 83, 158, 181, 184, 185, 201, 202
úplavka 72, 73, 181, 201
určenie 104
uščnutie 102
utvrzenie 14
uvula 174, 189

V

vada, váda 90, 157, 177, 197
variola 64, 166
veliká nemoc viz nemoc veliká
venatica 61, 166
vešdajšie zimnicě viz zimnicě vezdajšie
verruca 64
vertigo 52
veš130, 131, 134, 136
vešky 53, 54, 130, 134, 135, 136, 138
větrnost 84, 97, 129
vietr 122
vinný kořen 70, 98, 130, 151, 197
vlas živý viz živý vlas
vlček 109, 116, 118
vlhkost 41, 42, 82
vlk 47, 106, 109, 110, 113, 115, 116, 124, 138, 155, 167, 170, 187, 190, 201
vlk břišný 116, 167
vlkoč 116
vlkojěd 106, 107
vnitřnie dna viz dna vnitřnie
voda ztiežná 176
vodná nemoc viz nemoc vodná
vodné tele 16, 43, 82, 85, 90, 105, 109, 110, 127, 130, 156, 157, 173, 182, 200
vodnotedlná nemoc viz nemoc vodnotedlná
vodnotedlnost 43, 85, 157, 182
vodnotelenstvie 105, 157, 182
vodokrev 40, 41, 62
vole, vóle 119, 168

(v)ozhřivič 39, 62, 175, 176, 181, 185, 190
(v)ozkřivič 39, 62, 69
vozhřivka 39, 69, 71, 176, 181, 185
vozhřivost 41
vranie oko 65, 152, 195
vrt 52
vrtělka, vrtilka 71
vřed 16, 37, 46, 56, 66, 100, 101, 113, 115, 116, 144, 145, 162, 186
vřed franský 162
všivost 87
vyhnutie 100
vyhřězenie 101, 118
vyhřězlost 86, 125
výr 109, 117, 145, 193
vysedlina 75
vyvinutie 100
vyvinutina 79
vývratek 48, 55, 104
vztěkánie 95, 170, 202

Z

zacpánie 103
záducha, záduch 51, 85, 88
zamlkánie 104
zamlklivost 86
zamúcenie 104
zámutek 55
zápal 51, 181
zapálenie 60, 103, 123, 155, 181
zapálenina 78
zapeklenie 103
zapeklivost 85
zaprtalost 85
zardělost 83, 144
zásněta 89, 172
zástava 88
zástřěl 51, 181
zastřělenie 102, 181
zastuzenie 103
zatměnie 104
zatvrzenie 103
zatvrzenost 103
záušnič 66, 67
závrat 51, 52, 92, 93, 95, 161, 173
zbláznění 94, 188
zbúřenie 104
zedřěnie 101
zelenost 82
zežženina 78
(z)hnilé maso viz maso (z)hnilé
zhnilina 77, 200
zimnič 41, 42, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 68, 69, 82, 95, 141, 160, 161, 162, 165, 166, 182, 183, 195, 200
zimnič benátská 61, 166
zimnič čtvrtého dne atp. 58, 60, 68, 151, 166, 183, 184, 195, 200
zimnič třetieho dne atp. 58, 59, 60, 69, 181, 183, 195
zimnič vešdajšie, na každý den atp. 58, 59, 60, 61, 166, 195
zimničná nemoc viz nemoc zimničná
zimnie nemoc viz nemoc zimnie
zjědenie 102
zkaženie 100
zkrčenie 101
zkřivenie 101
zkúsanie 102
zlámanie 100
zlatá nemoc viz nemoc zlatá

zlate(n)nicě 8, 56, 159, 181, 183, 201
zlitina 76, 89, 107, 137
zlomenie 100
zmisánie 103
zmlklost 86
zmozolenie 98
zmožděnie 100
zmoždilost 86
zmrtvělé maso viz maso zmrtvělé
zmučenie 100
znění 16, 104, 202
zpálenie 99
zpálenina 78, 101
zpara 90, 200, 202
zpařenie 99
zprýščenie 79, 98
zpukánie 99
zrno jěčné viz jěčné zrno
zsedánie 99
zsinalost 82, 130
ztiežná voda viz voda ztiežná
ztrnutie 103, 197
ztřeštěnie 94
zženie 99, 188

Ž

žába 46, 75, 106, 107, 109, 110, 117, 118, 130, 132, 167, 168, 188, 193, 195, 202
žabák 109, 118
žabka 109, 118
žabolitie 107
ženská nemoc viz nemoc ženská
ženský květ 159
židkost 67, 81, 83, 185, 201
živá dna viz dna živá
živý oheň viz oheň živý
živý vlas 129, 131, 138, 156, 186, 193
žížala 135
žláza 112, 119, 126, 127, 130, 144, 168, 175, 186, 187, 194
žlutá nemoc viz nemoc žlutá
žlúte(n)nicě 16, 42, 54, 56, 57, 68, 69, 73, 96, 159, 172, 181, 183, 188, 201
žlúteníčka 68
žlútenka 68, 159, 181, 183, 201
žlútenka črná 68
žránie 98

XI. Obrazová příloha

(ukázky rukopisů)

Rhazesovo lékařství (LékRhaz)

Knihovna Národního muzea v Praze IV D 56, s. 1

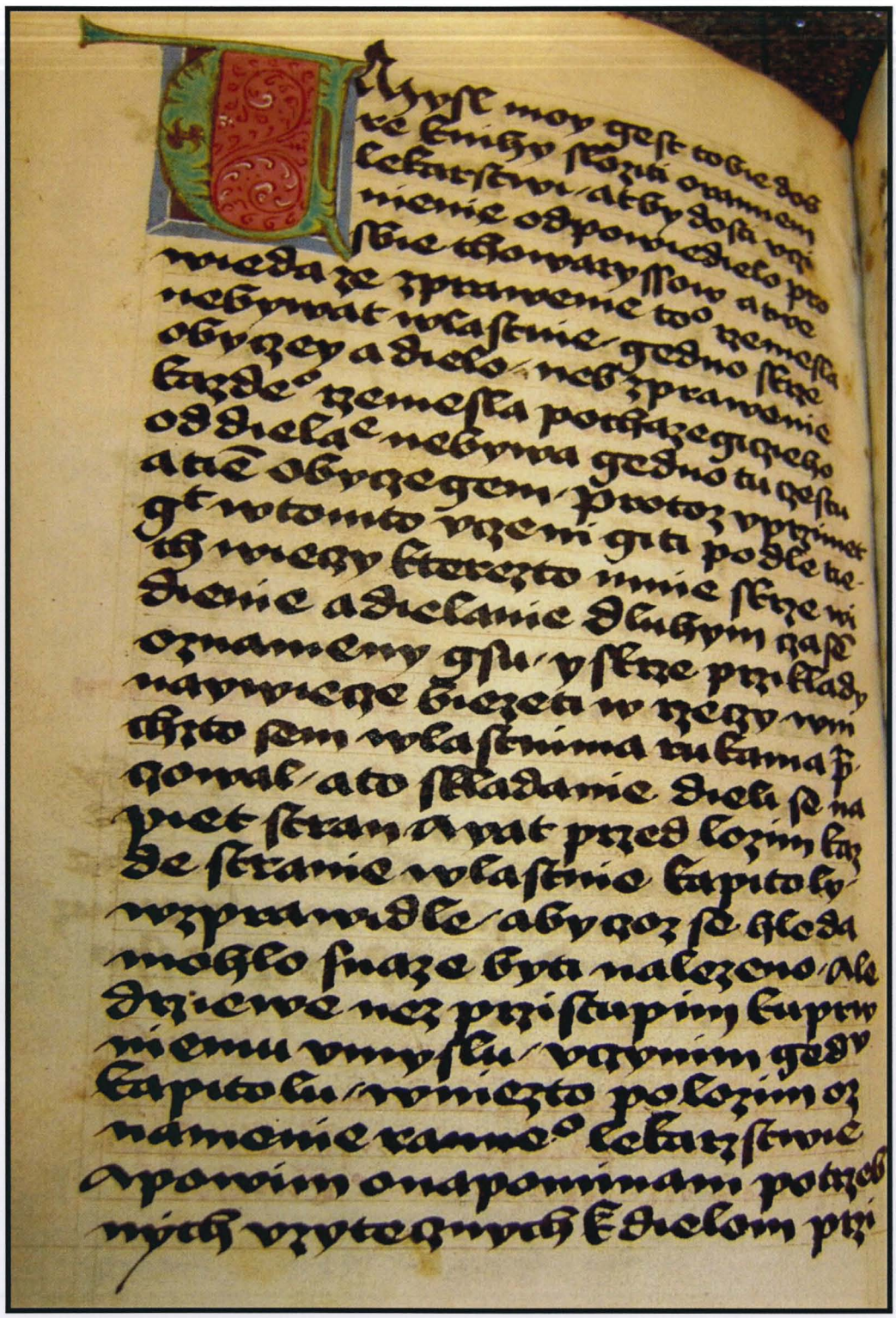

Saličetova Ranná lékařství (LékSalM)

Knihovna Národního muzea v Praze IV D 56, s. 194

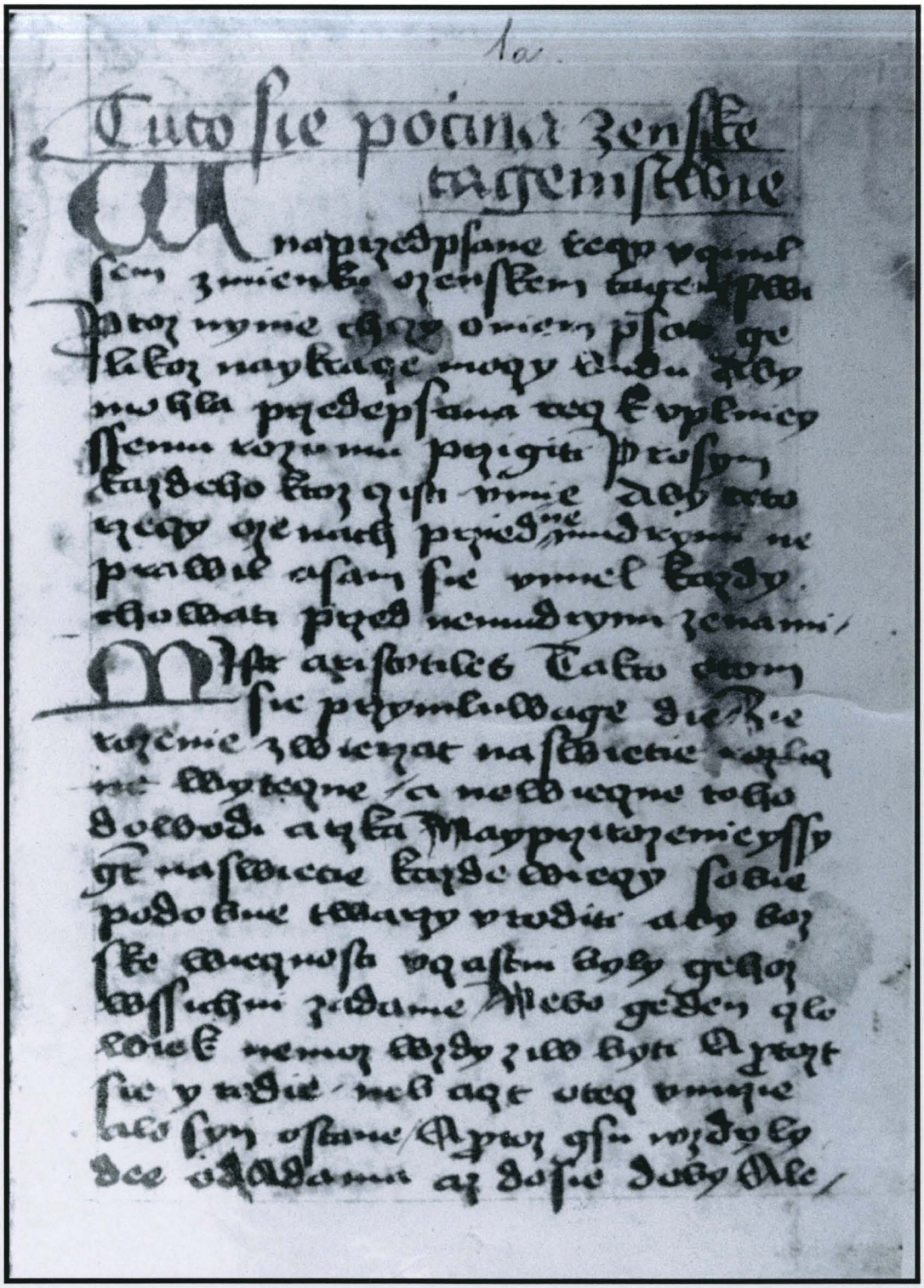

Ženské lékařství (LékŽen)

Moravská zemská knihovna v Brně A 112, fol. 1a

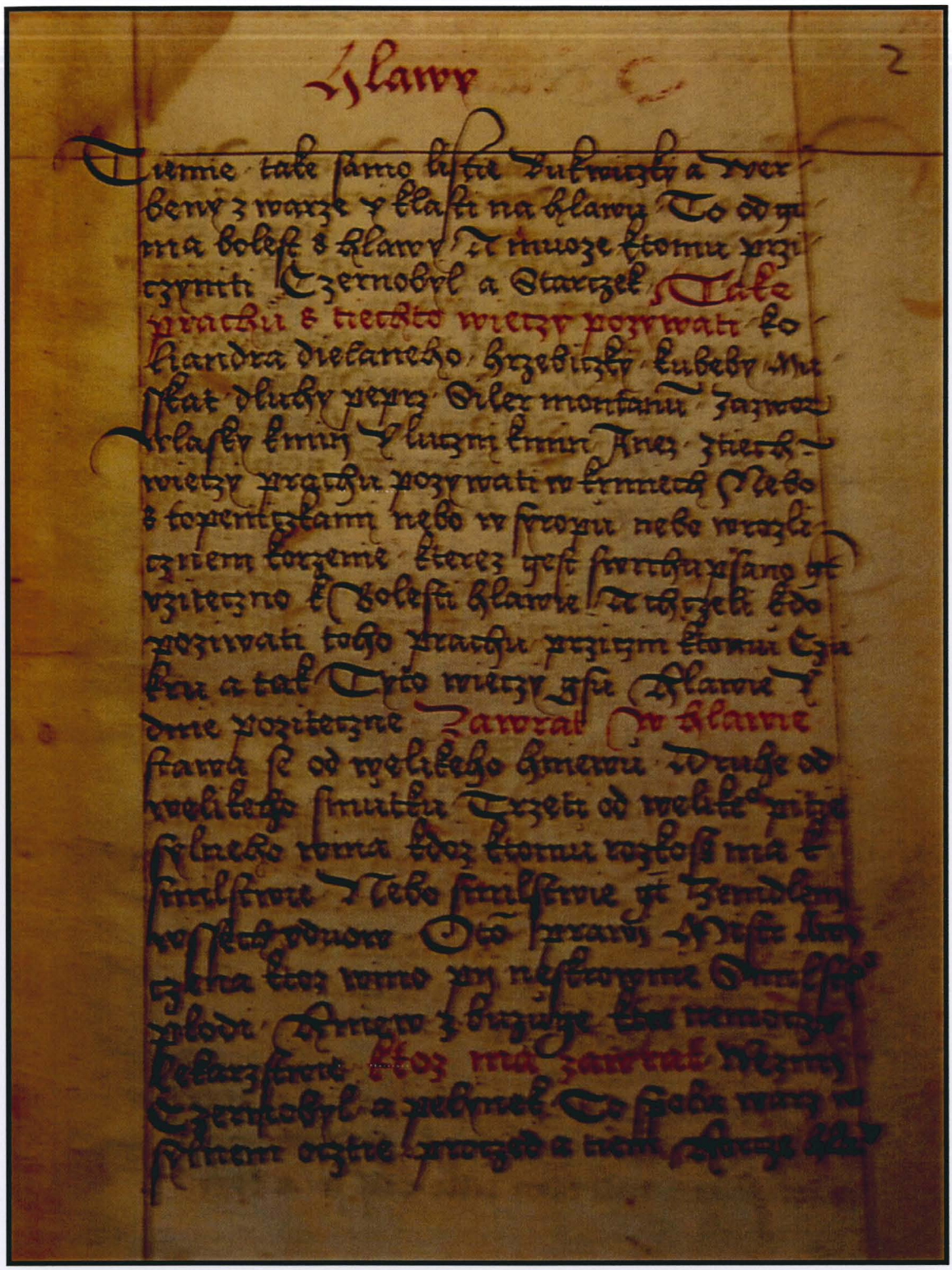

Jádro lékařské (LékJádroD)

Knihovna Národního muzea v Praze I F 11, s. 3

Jádro lékařské (LékJádroB)

Knihovna Národního muzea v Praze IV H 60, s. 5

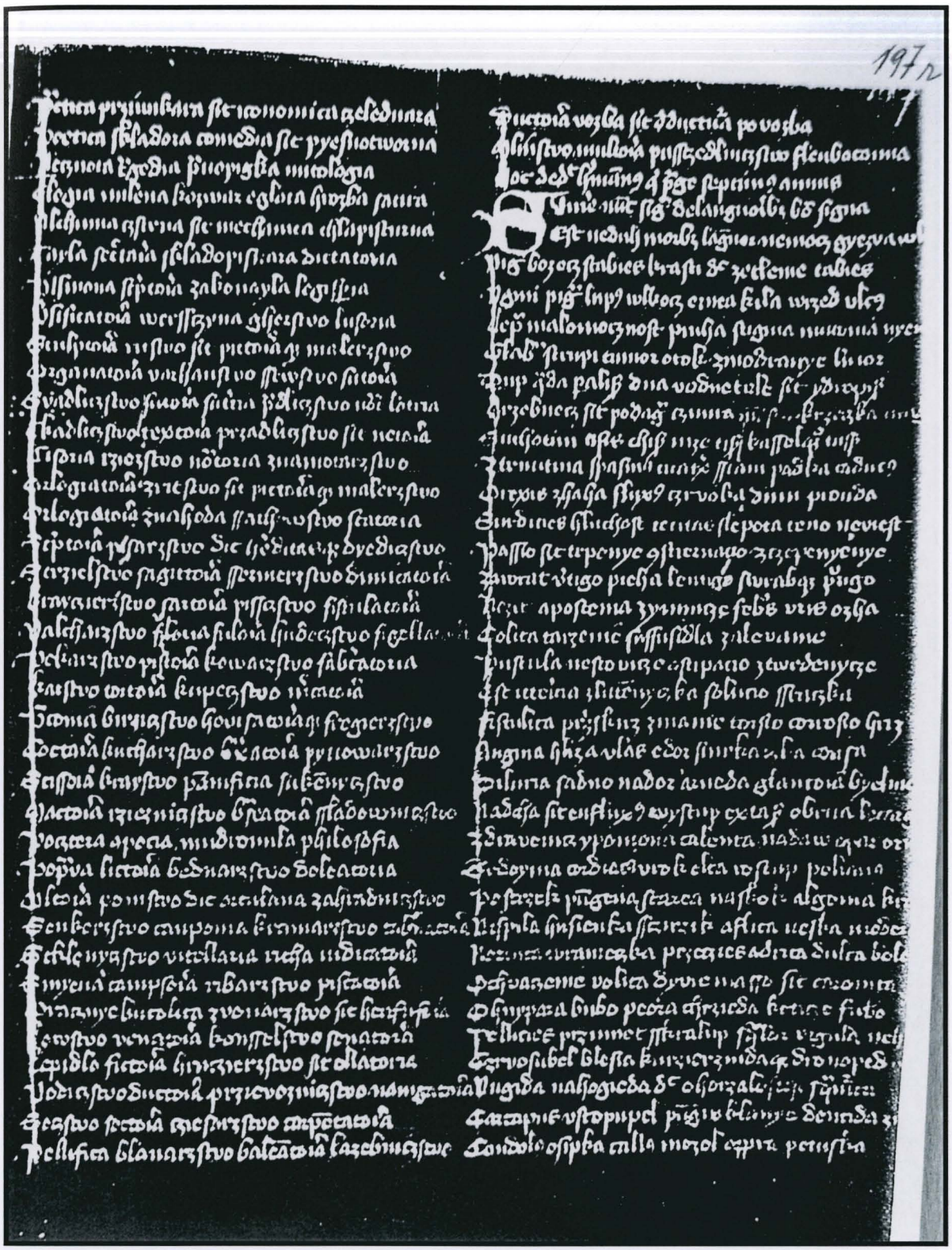

Glosář mistra Klareta (KlarGlosA)

Kapitulní knihovna v Bratislavě 50, fol. 197a

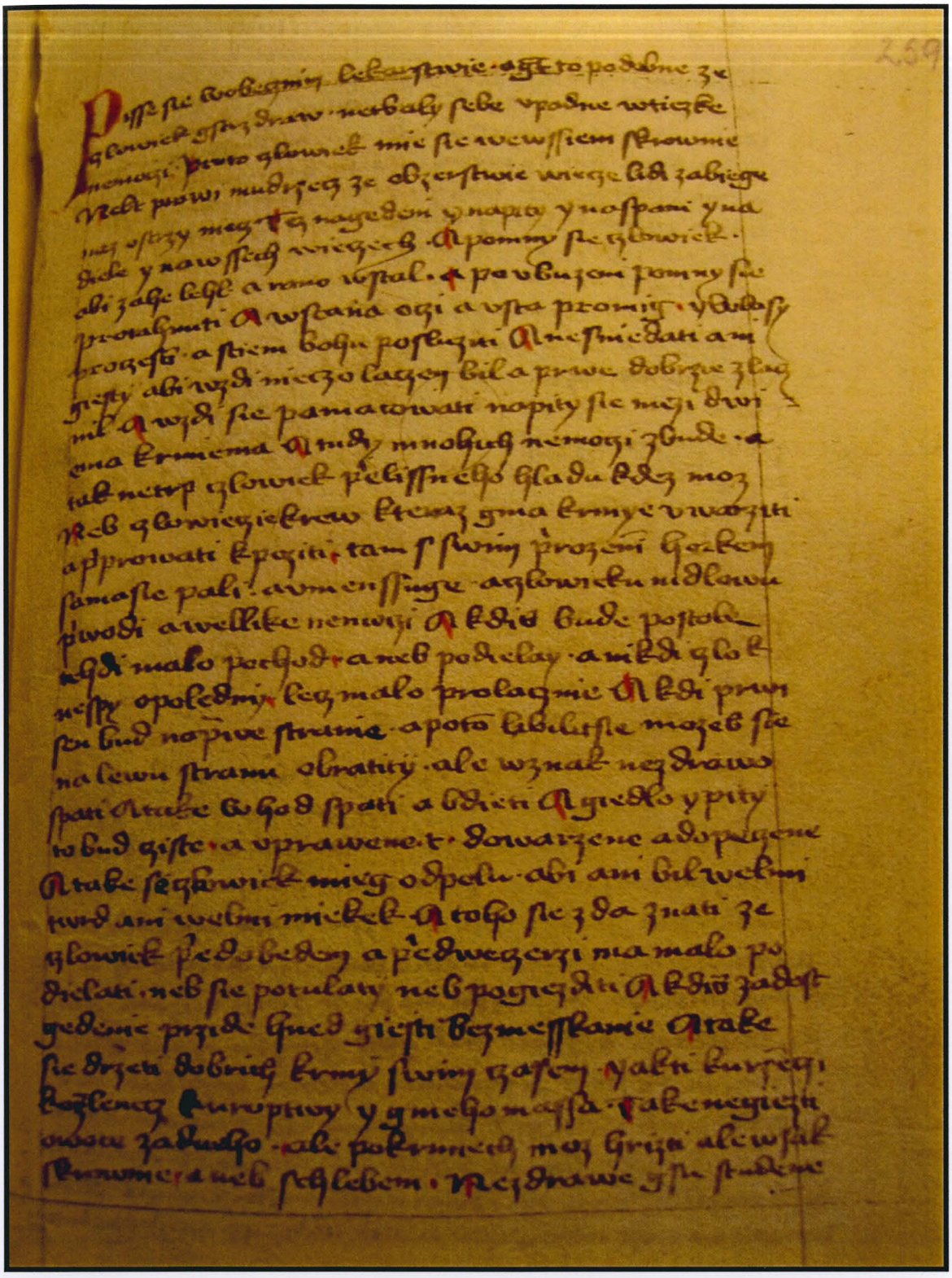

Vodňanské lékařství (LékVodň)

Knihovna Národního muzea v Praze II F 2, fol. 259a

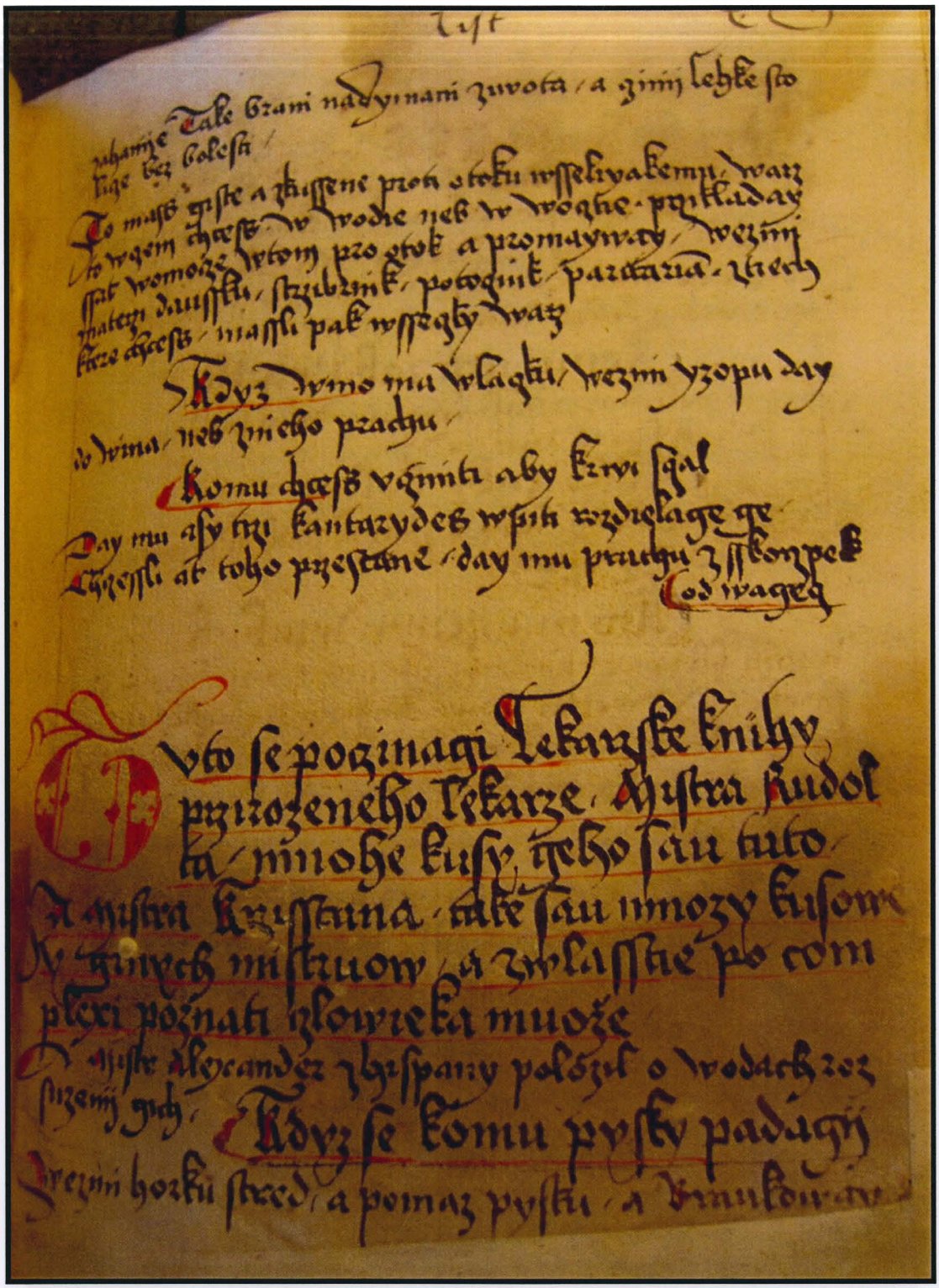

Vnoučkovo lékařství (LékVn)

Knihovna Národního muzea v Praze III F 53, fol. 22a

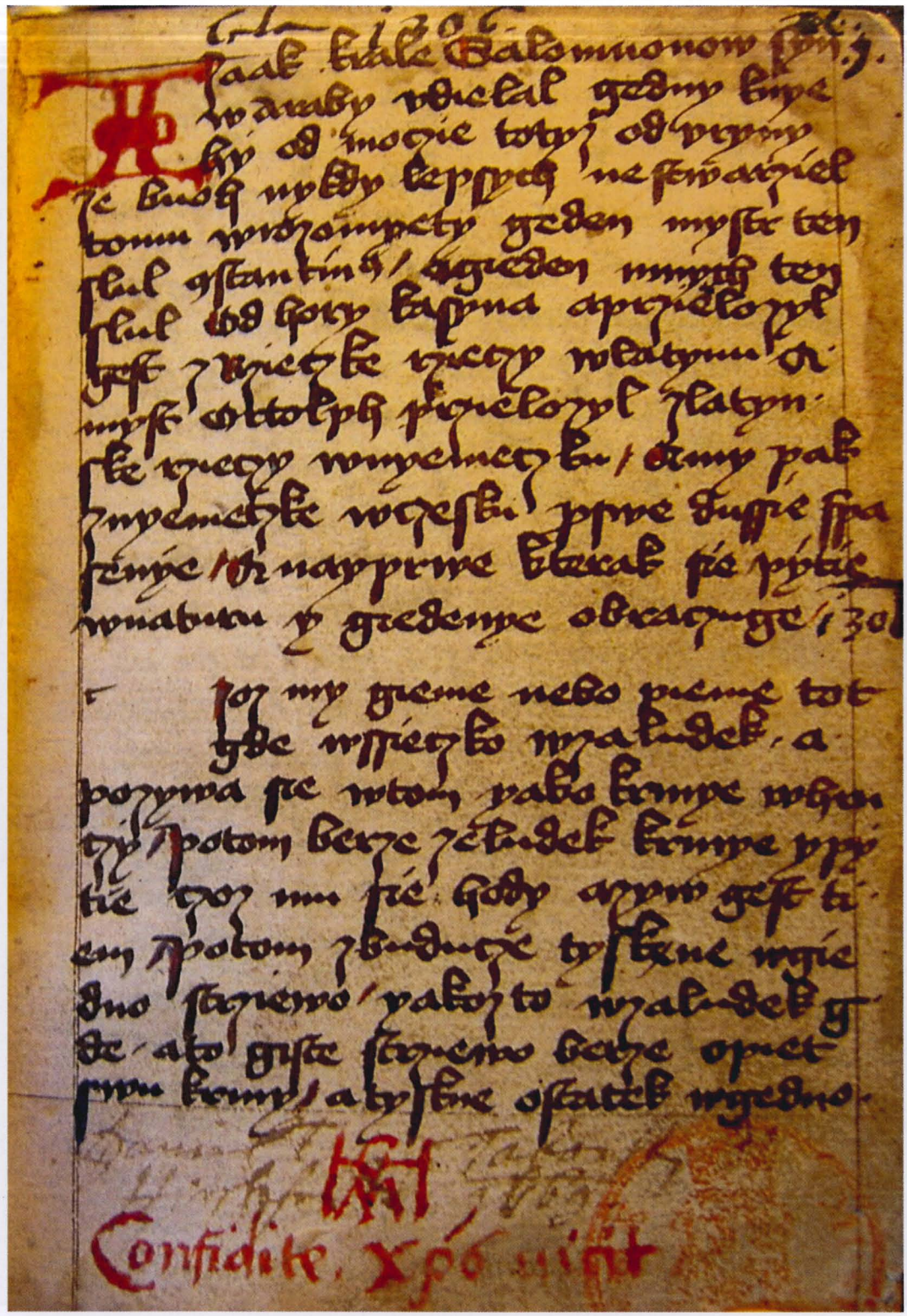

Muzejní lékařství (LékMuz)

Knihovna Národního muzea v Praze IV H 28, fol. 1a

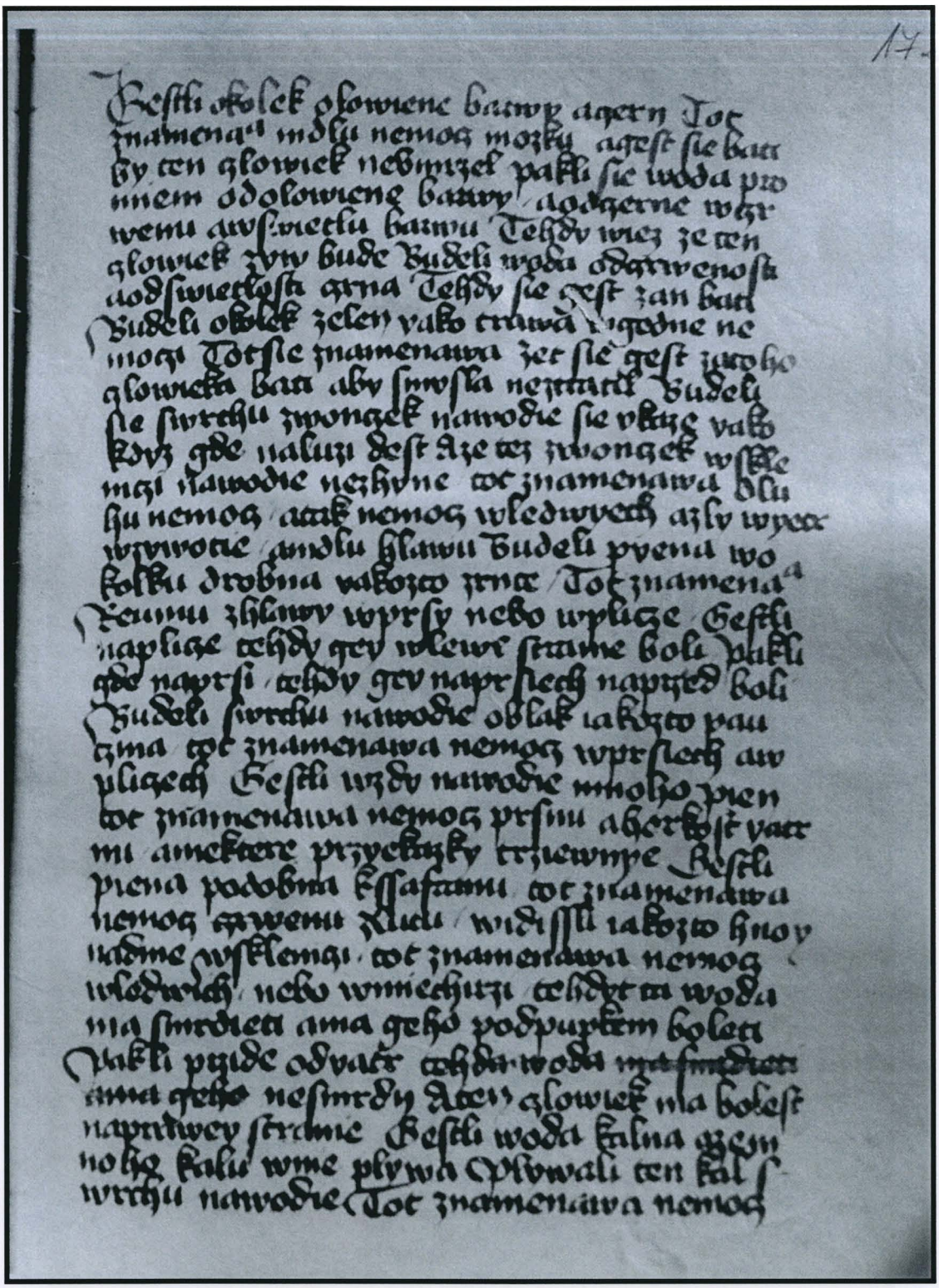

Františkánské lékařství (LékFrantB)

Národní knihovna v Praze XI C 2, fol. 172a

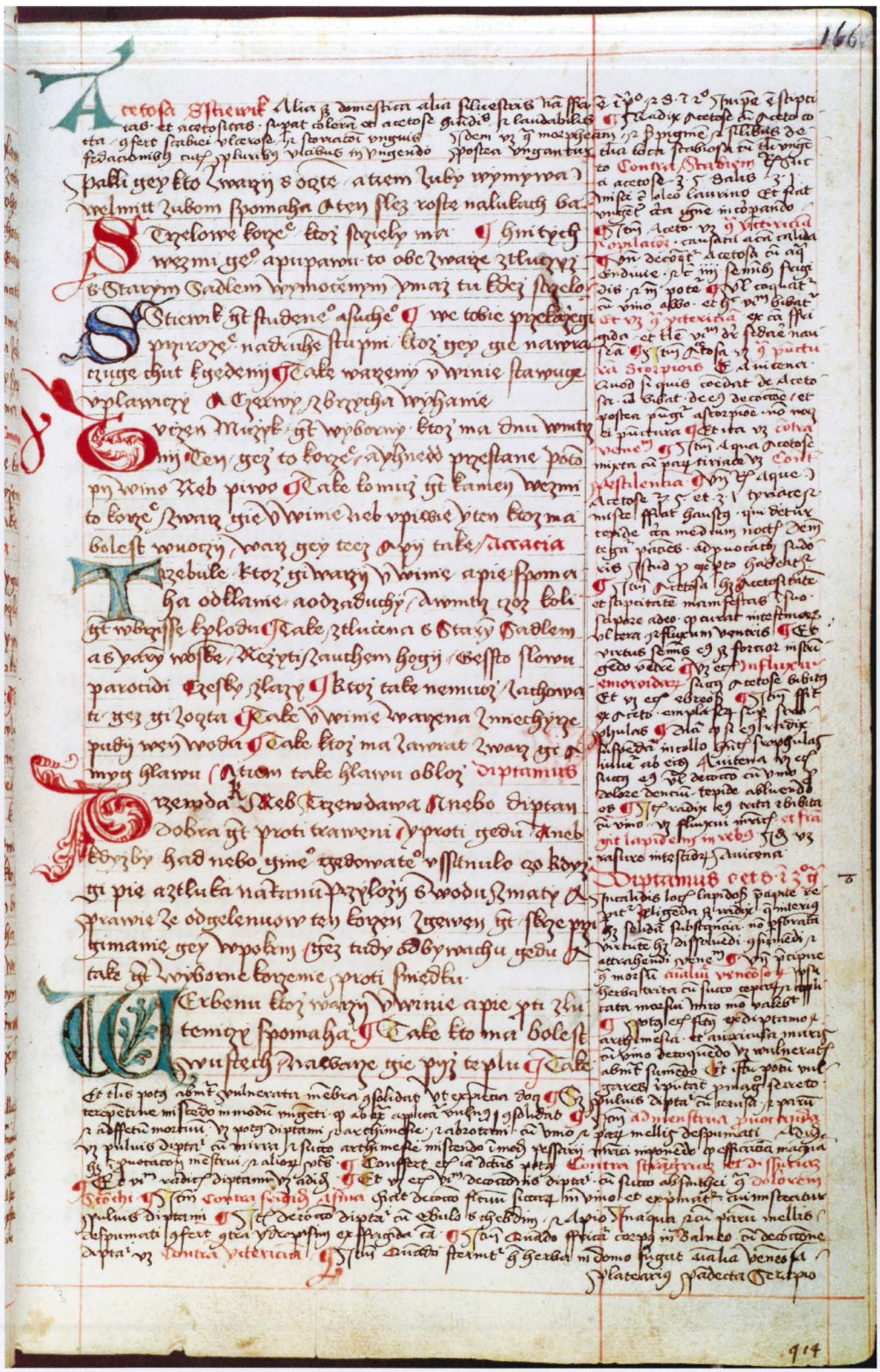

Františkánské lékařství (LékFrantC)

Národní knihovna v Praze XVII D 10, fol. 177a

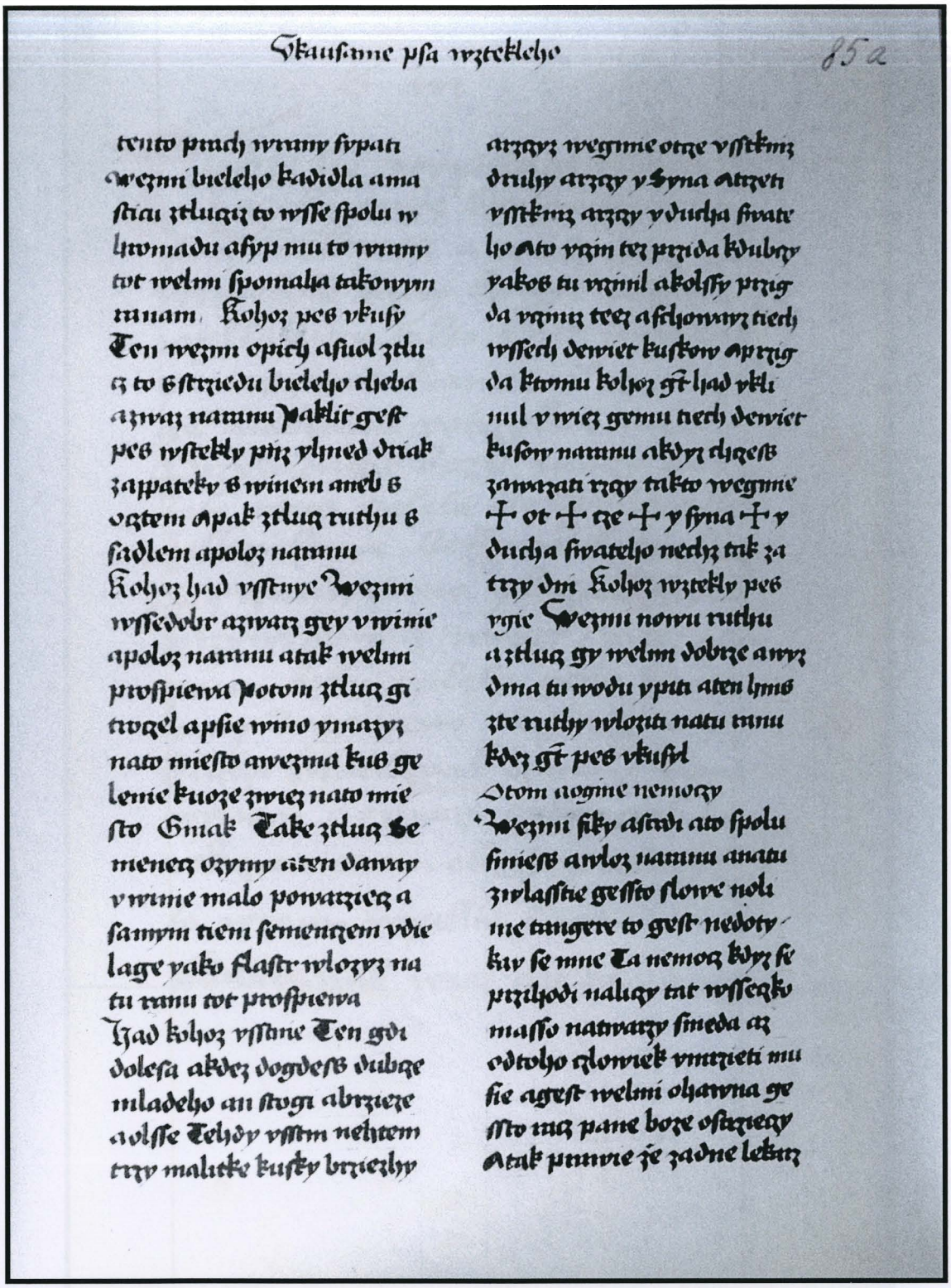

Vkausanie psa wztekleho 85a

tento prach wrany sypati
Wezmi bieleho kadidla a ma
sticu ztlucziz to wsse spolu w
hromadu a syp mu to wrany
tot welmi spomaha takowym
ranam. Kohoz pes vkusy
Ten wezmi opich a suol ztlu
cz to s strziedu bieleho cheba
a zwaz naranu Paklit gest
pes wstekly pnz y hned driak
zappateky s winem aneb s
octem Apak ztlucz ruthu s
sadlem apoloz naranu
Kohoz had vsstnye Wezmi
wssedobr a zwarz gey v winie
apoloz naranu a tak welmi
prospiewa Potom ztlucz gi
troczel a psie wino ymazyz
nato miesto a wezma kus ge
lenie kuoze zwiez nato mie
sto Gmak Take ztlucz Se
menecz ozymy a ten daway
v winie malo powarziecz a
samym tiem semenczem vdie
lage yako flastr wlozyz na
tu ranu tot prospiewa
Had kohoz vsstnie Ten gdi
dolesa a kdez dogdess dubcze
mladeho an stogi a brzieze
a olsse Tehdy vsstin nehtem
trzy malitke kusky brziezhy

arzczyz wegmie otcze vsstkniz
druhy arzczy y Syna A trzeti
vsstkniz arzczy y ducha swate
ho A to vczin tez przida kdubczy
yakos tu vczinil a kolssy przig
da vczinz teez a schowayz tiech
wssech dewiet kuskow A przig
da ktomu kohoz gt had vkli
nil v wiez gemu tiech dewiet
kusow naranu a kdyz chczess
zawazati rzczy takto wegmie
✝ ot ✝ cze ✝ y syna ✝ y
ducha swateho nechz tak za
trzy dni Kohoz wztekly pes
vgie Wezmi nowu ruthu
a ztlucz gy welmi dobrze a wyz
dma tu wodu y piti a ten hmis
zte ruthy wloziti na tu ranu
kdez gt pes vkusyl
Otom a ogine nemoczy
Wezmi siky a strdi a to spolu
smiess a wloz naranu a na tu
zwlasstie gessto slowe noli
me tangere to gest nedoty
kay se mne Ta nemocz kdyz se
przihodi naliczy tat wsseczko
masso natwarzy smeda az
odtoho czlowiek vmrzieti mu
sie a gest welmi ohawna ge
ssto racz pane boze ostrzieczy
A tak prawie ze zadne lekarz

Františkánské lékařství (LékFrantA)

Národní knihovna v Praze XVII B 18, fol. 85a

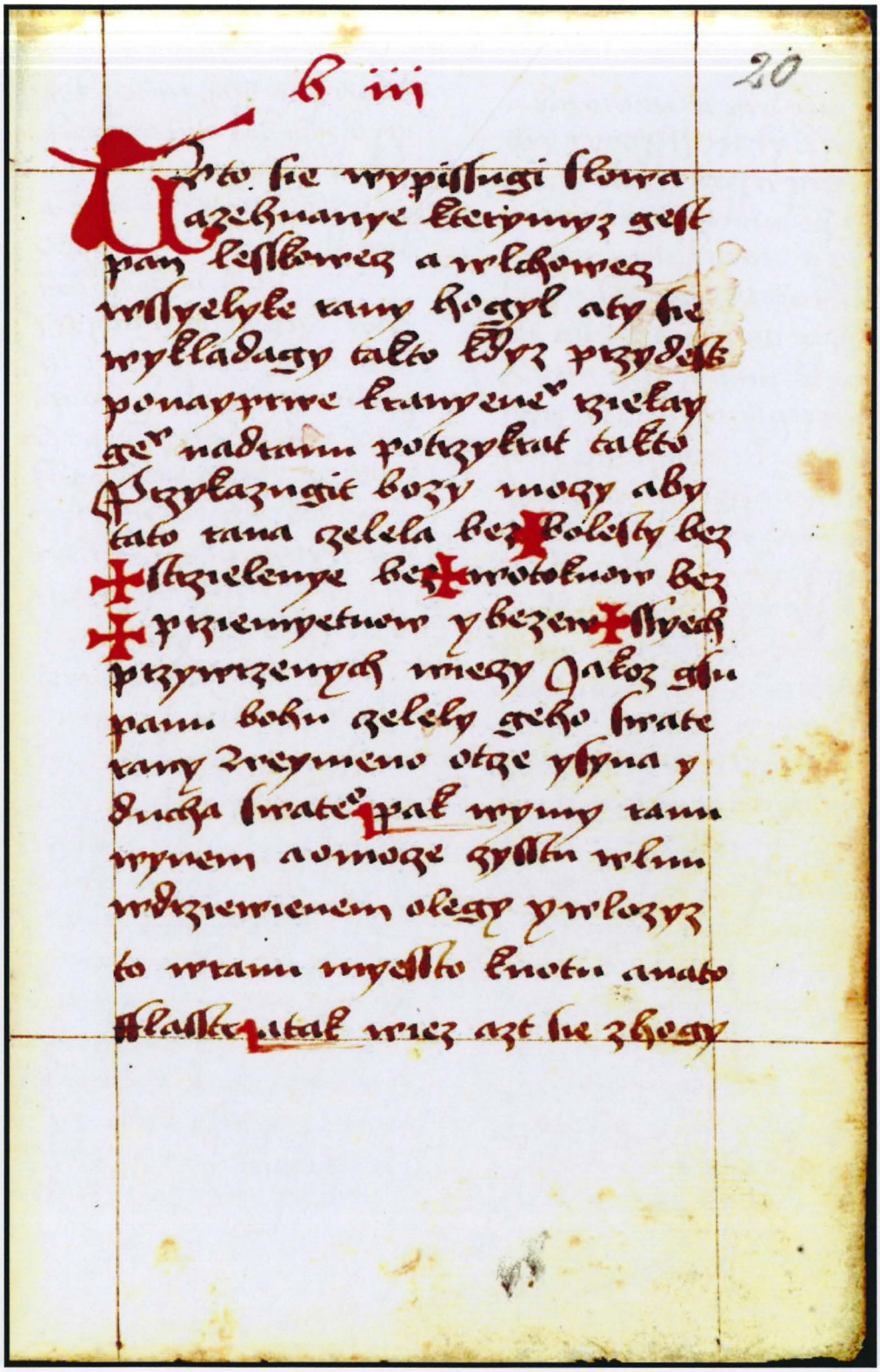

Chirurgické lékařství (LékChir)
Národní knihovna v Praze XVII H 23, fol. 20a

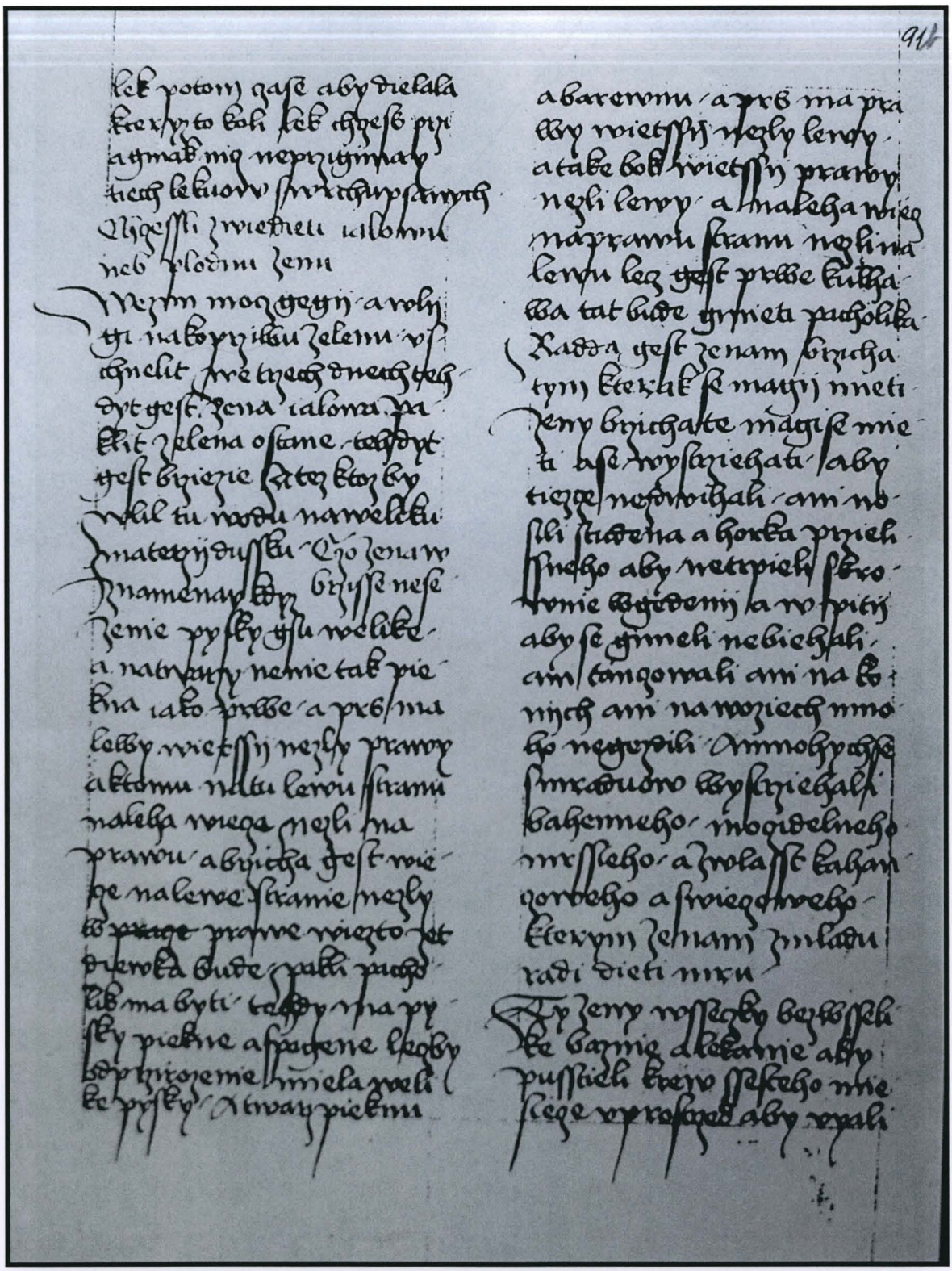

Křišťanovo lékařství (LékKřišť)

Archiv Pražského hradu L 19, fol. 91b

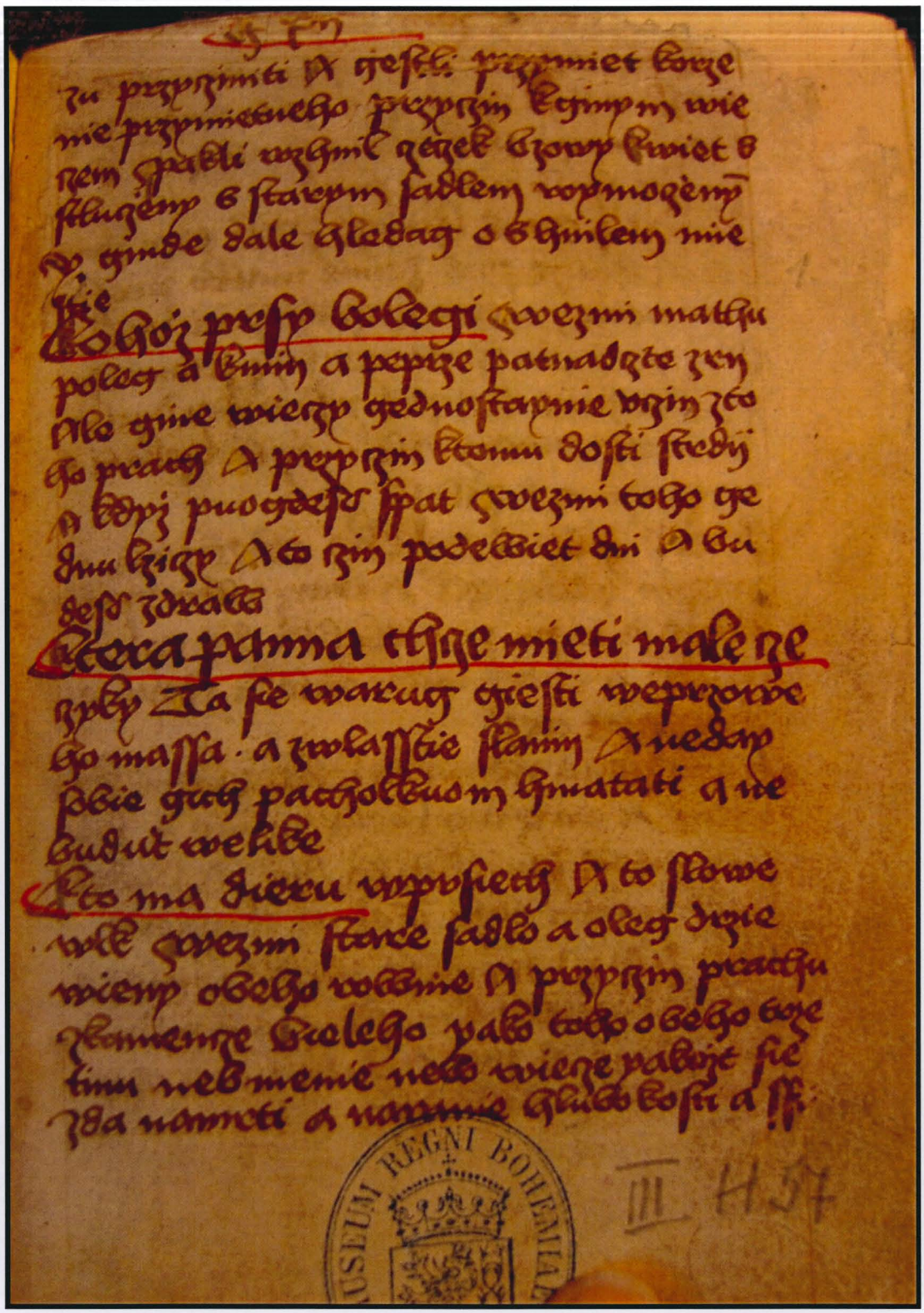

Jádro lékařské (LékJádroM)

Knihovna Národního muzea v Praze III H 57, fol. 1a

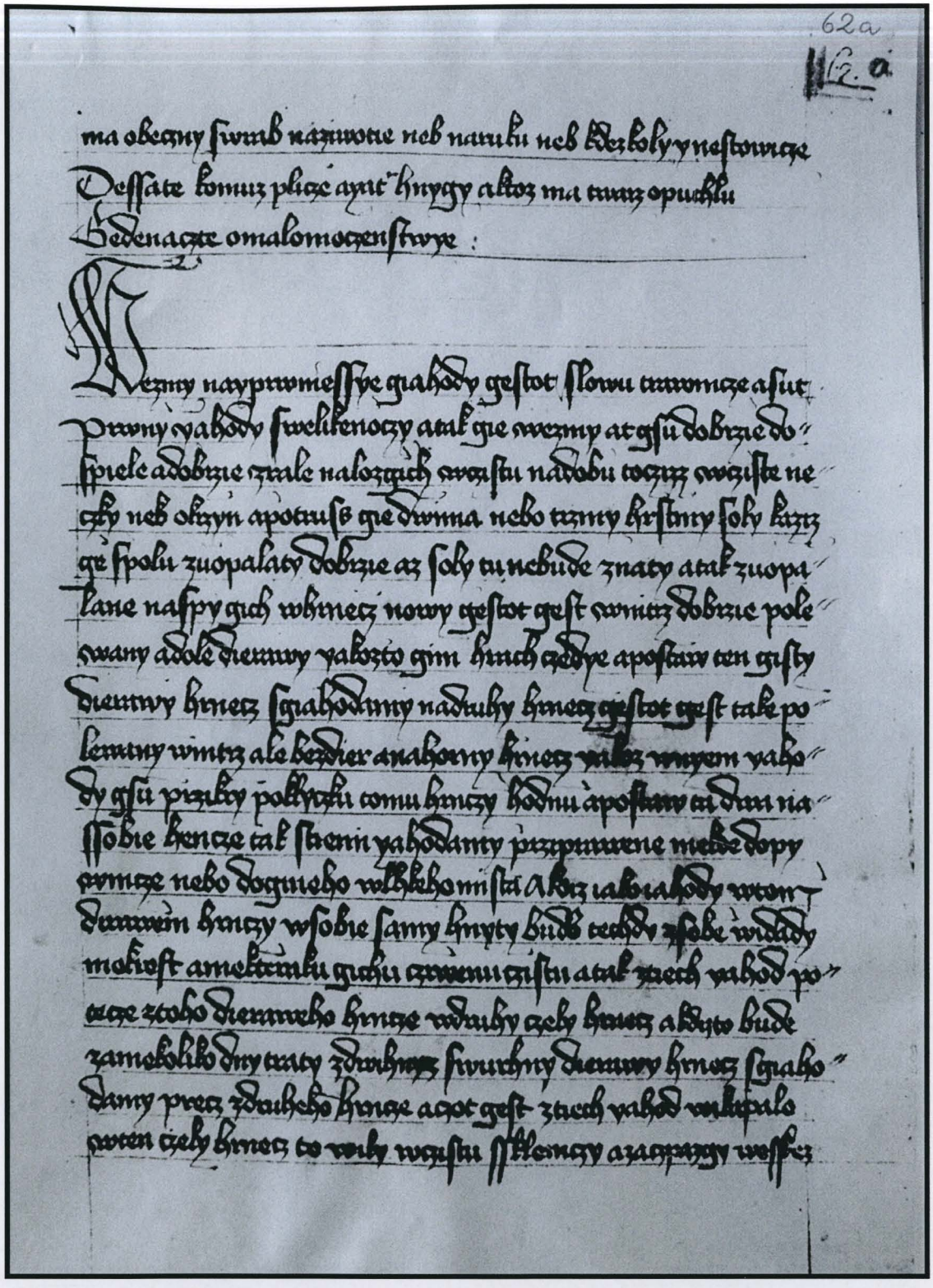

62a

ma obecny ſwuu naziwotie neb naruku neb kezkoly y neſtowicze
Deſſate komuz plicze aynt knyzzy a kdoz ma tuuz opuſtku
Sedenacte omalomocenſtwye :

Wezmy nayprwmeſſye giahody geſtot ſlowu tuuromcze a ſiut
prawny yahody ſwelikenoczy atak gie wezmy at gſu dobzie do
ſpiele adobzie ztale nalozzich zwaſtu nadobu toczizz zwziſte ne
czky neb okzyn apotruſs gie dwma nebo tzmy kriſtmy ſoby kazz
ge ſpolu zuopalaty dobzie az ſoby tu nebude znaty atak zuopi
lane naſſpy gich wſmetz nowy geſtot geſt zwmuz dobzie pole
zwany adole dzemwy yabozto gim kmich czdye apoſtaw ten guſty
dzemwy kmetz ſgiahodamy nadubky kmetz geſtot geſt take po
lemuny wmtz ale bezdier anahomy kmetz nikz mzyem yaho
dy gſu pizikky polkyſku tomu kmczy hodnu apoſtamy ti dzui na
ſſobie kmcze tak ſtzemi yahodamy pizzpuuzene medde dopy
zwmcze nebo dogmeho wſkeho mſta akoz iako iahody wzon
dzemwem kmczy wſobie ſamy kmyty budu czdy zſobe wdady
mokroſt ameſtemku giaku czwenu czyſtu atak zzech yahod po
czze zcoho dzemwcho kmcze wdubky czky kmetz akdyto bude
zamokliko dny tzaty zdubkmcz ſwurkmy dzemwy kmetz ſgiaho
damy pzetz zdubcho kmcze aczot geſt zzech yahod wkupulo
zwten czky kmetz to wſky wczyſtu ſſkomczy azaczazzy weſſez

Léky proti 11 neduhům (LékNeduh)

Národní knihovna v Praze XI E 4, fol. 62a

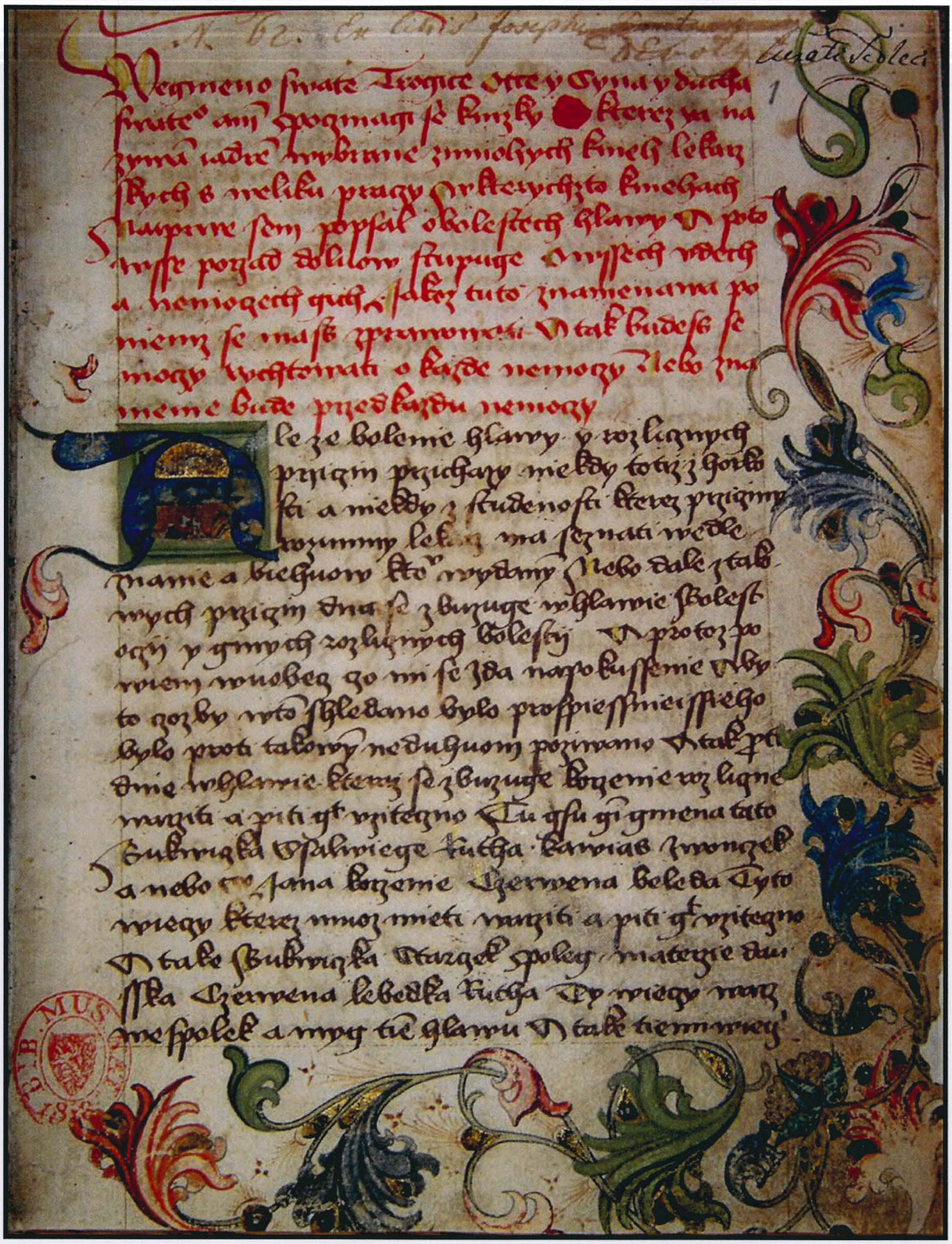

Jádro lékařské (LékJádroM2)

Knihovna Národního muzea v Praze I F 33, fol. 1a